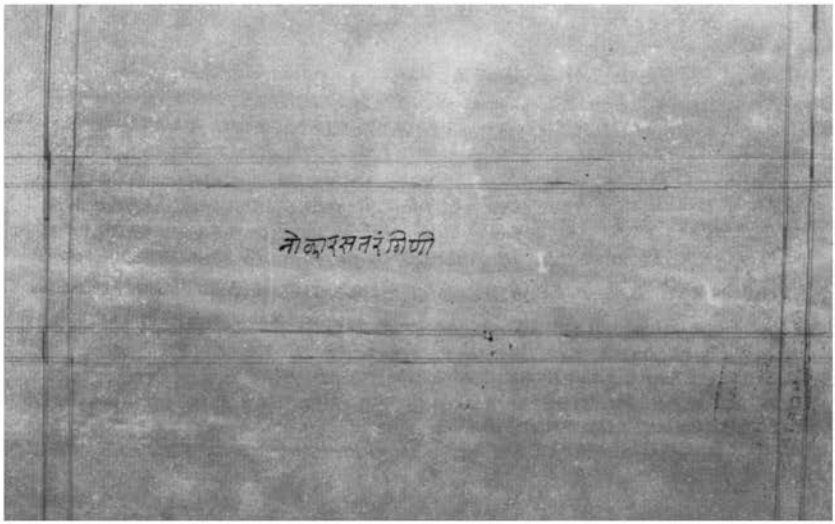
नोकारसतरंगिणी

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ श्रीगुरुचरणाभ्योनमः ॥ सौराष्ट्रदेशीतगायंनवरसपावंसकनंपवादपः॥
श्रीभानुतरंगिण्यानाकाव्यः कर्णेधारमहंतीडे ॥ १ ॥ गंगारामणमश्रायत्नाकोपादिवचनरामण ॥ प्राकमवण
प्यपीभ्यरणसोतिचतेनरणिणीभानेः ॥ २ ॥ प्रोत्सितप्रतिवधकदुरितविध्वसपटीयसीमाहिषंरिण्यहि
स्यायेविरभनश्रीभानुदत्तमिश्रोनिरुपणीपरसस्थानमनायकालंबनतयाप्रपेत्तमंपराघ्रहति ॥ सश्रीमि
तिपीतवासाः ॥ शार्ङ्गोचपीतवासपदव्युत्पत्तिगंकरकांनेणधातुनिष्पन्नमपीतान्यत्रहतानिवासांसिपरि
धानीवान्यथाद्वीपीनोयेनसइत्यथमावदयंतस्मिन्नवमादिनातिविधकीतविदत्वमवगमयतिसोयंशाङ्ग्र
क्तिमत्वेश्वरश्चाअन्येयेदिशाव्युत्पत्तिभेदसत्कारणपीतवासः पदंसर्वत्रगुणंमत्तातदेवापीतबधग्रंथक
ता ॥ तथाहिशृंगारहासस्यशोयंयथाप्रतिपत्तिस्तथाव्युत्पत्तिरादेयेतत्रापीतवस्त्रमतएवशृंगारेणयंजनमानेनुमितिया
वत्॥ शातिगच्छतीतिपीतवाःभागुरिणाव्यवसगोकारलोपोकारस्यतेक्षिप्यतइत्यत्रतुदशनंचकनेनसहितःसा
स्पीतावाश्चासोसाश्वतिपीतवासइतिव्युत्पत्याऽतुतरेत्र्योतथाशातीतिधावायुःपीतोयायेनसपीतवाश्चोलएस
सइतियावत्तेस्यतिभारयतीतपीतवासाः ॥ यद्यपिचोनकमोणीत्यादेवउपदशेऽपीतिस्यात्तथापिन्यायतोव
प्रतेःप्रकृतेपोनिरर्थकंसव्याख्यायाधकार्थस्यासार्थमेवतत्रप्रकृतेपेस्थितेअसमंतादस्तिसमंतयाधर्तृतइत्यास्पी
तवासाश्चासावासाश्चेतिपीतवासाइतिव्युत्पत्त्यावीरशोतबोधः ॥ ॥ तथास्यतेस्मीतेनेत्यासोनंतेनित्यंकारकम ॥१॥
ज्ञायामितिस्मृतेःसंज्ञातस्मिन्यस्यभावकत्वात् ॥ कथमन्यथापदेशजनासकइतिसूत्रेनचापदेशनाम्य
दशब्दतभावमप्यत्रनदृष्टमितिवाच्यं ॥ तथासत्यनत्वयमसगात्॥ ननुकरणाधिकरणयोःश्रेत्यनेनबाधप्र

संज्ञइतिचेत् ॥ अत्रवमाततःपुंसिसंज्ञायांयःप्रायेणेतदपवादस्यापिजागरूकत्वात् ॥ प्रायेणइत्यु
पपत्तेःप्रायेणसंज्ञायामितिव्याख्यानंकेषांसहितायांतुरूढ्युटाकुलमितिबाकुलकाव्युःप्रवृत्तोपेक्ष्य
प्रसरात् ॥ अतएवाथदिश्यतेनेनेतुपदेशःशास्त्रमितिमनुमेतिरमहाभाष्यकृतःतथभवान्सूत्रकारो
पिसमाहारःस्वरितइत्यपिस्वमसंज्ञयत्॥ अन्यथाह्यपिपेतिव्युत्पादनेतुगाने॥ यद्दासनमासइतिनवेदंज्ञ॥
अतएवदशनंदशाउपदेशोयत्रेतिव्युत्पत्तेःकथंचित्पभवनमित्यत्रकुलकंकणेतिकागतिरित्यभिहितवनाचीत्यो
व्याकरणंविदइत्यासोनावत्॥ पातगच्छत्यासाधेयंस्थितंबाध्यतेसोवासोवास्त्र्यांहिपत्नीदंकीपसदेवोतोत्या
सइतिवासःस्पीतइतिकर्मरिकोव्यासरकीपरधिदुग्धादिकमेनपीतिहतपीतवासोवासासाश्वतिपीतवासाइति
व्युत्पत्याभचातकंकरणवाः ॥ तथावसेरपवासांतातःदृषादरादित्वान्साभ्रसइतिसभास्सइतियासःस्थिरंपीतंवासा
अथातूतनाथवासइतिव्युत्पत्त्यादीभःसस्यचनेत्यनेनरित्यलमनेनिरनणंअनप्रयत्नेनवायुधानूबातुर
क्षतित्यत्रःकिंकुवन्॥ लक्ष्मीहरिप्रियामालोलपद्मद्वलभ्यनरज्यन्नवएतेननृसिंहावतारेसंजातक्रोधशांतयेधाय
गवधकर्दवेलेक्ष्यापरःस्थापितावातादासन्कोभादतिपुराणप्रसिद्धोथेःसूचितःपुनःकिंकुवन्नवमेयिनिगमंवे
दमुपहसनप्रत्यक्षसत्करप्रमाणानरविसंवादिनोपिप्रमाणयमितिप्रसभंहसन् ॥ अतएवज्ञजंतव्यतोपयुक्तान्य
त्रवादीत्रोचयन्हथेवमेनिहताइतिप्रतिपादयन्एतान्वोबावतरिवदनिदाघश्चातनिदाघकृततिमचिंतप्र
स्वादीत्रोचयन्हथेवमेनिहताइतिप्रतिपादयन्एतान्वोबावतरिवदनिदाघश्चातनिदाघकृततिमचिंतप्र
ज्ञाविनाशंकरोतिसंतापंकरोतिसंतापंकरोतिसंतापंकरोतिसंतापंकरोतिसंतापंकरोतिसंतापंकरोतिसंतापं
दाहजयदःनिंदातयज्ञविधेरहरहःकृतिजातंसदपरदग्धदोषानपश्चात्तंकेचाधश्चबुधशरीरत्यादि ॥ ॥
एसेक्षाभिप्यजातीयश्लोकाणांसिलोदिनांकेयथाभवतिनथाप्रयत्नवलोकयन् ॥ एतनभागवतारेकोधावेशेनस
वैसप्रियालिरीक्षतइतिसचिंतसमितिसंयामदशामुरवएवणवीक्ष्यावलोक्यरोमांचपुलकमंचनप्रगटयन्एतेनरा

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

त्यत्रविषयमुक्तमतीयतामित्यर्थः ॥३॥ चलात्मकैस्तैः कर्कशांतः करणैरसस्थाविलक्षणमत्यंतं बाधदिति यावत्। अधि
त्रींदवतां प्राप्नुवंते गिरामगिरिदृग्गिरांदेवसरस्वतीतरंगिण्यां कूलंकषाणां कूणः कर्कशांतः करणा स्तएव चारणा अधि
कारविचारशून्यत्वान्नान्वरचुर्वो धत्वा धावनेनभ्रममेव निधारयंत्यस्माल्लोकानां विवेकधनमपि प्रसभं समाहृत
दूषणगणलवा विलः सदृदयता शून्यतया स्फुटमप्रतिपत्तिर्विरलश्चरसो भविष्यति ॥ सज्ञोहिज्ञानुभावं जलसंतुष्टत
आत्तत्रयस्मरएवाकर्णनाविलमतलस्पृश्यजलासंस्पृष्टनवा वात्यंरसंस्वयमुपभुक्ते तनएवमतिवेधाद्व्यधिना
वन्मानमेवोपभुंजतइतिभावः ॥४॥ रसनिरूपणस्येवोहिष्टत्वेनभावनिरूपणमप्रस्तावकालमित्याशंक्याह सामान्य
रूपव्याप्तिप्रदर्शनपुरस्सरंतान्निपामकमाह हेतोरितिहेतोः हेतुनिरूपणस्यपूर्ववत्त्वेनिपमात् ॥ संगतेरनंतरापि भा
नव्याप्तयाकार्यलक्षणसंगतेर्ज्ञानिकार्यं निरूपणपूर्वत्वनियमादित्यर्थः ॥ अज्ञानरूपकर्मस्यनिरूपणकर
नियामकत्वेनयथाऽकर्तरूपस्यः साधुः अतःकार्यनिरूपणात् ॥ तस्यहेतोः समुचितइत्येतेन यावद्धेतुः सज्ञानिरूप
णात्पूर्वंनिरूपइतिसामान्यमुखीव्याप्तिरुक्ताभवति तेनसकलविनइत्येतत्पाठः कोत्यनिष्टः ज्ञानलक्षणभिन्नव्यंभा
दयः भावप्रधानाभावविभावानुभावाः तेनरसस्तुल्यस्यभावाद्यत्वनभवव्याप्यत्वेनभावाद्रसएवेतियथाऽकर्मणि
तिशेषः ॥ नन्वेवरत्यादिभावविभावानुभावसात्त्विकभावव्यभिचारिभावनिरूपणानाऽमीविरूपः कारणत्वनसकलनि
रूपणप्रातोव्यभिचार्यादिप्रक्षयापिसंहरस्थस्थायिनोव्यर्हिनत्वात्प्रथमनिरूपणेविभावादिपरस्वाऽऽस्वाद्य
भिचारिनिरूपणस्यतदनंतरंप्रसंगाविस्थादिनिर्देशस्तुल्यन्यायेनाऽऽस्थायिभावेचारिणोरंपकारकत्वात्तयाविभाव
निरूपणप्रातोद्देश्यप्राणरीत्याऽऽस्थायिनिर्देशेऽपिविभावपदप्रवृत्तिनिमित्तकस्यविभावस्यस्थायिनिरूपणंविना
निरूपयितुमशक्यत्वाद्विभावपूर्वंरत्यादीनांनिरूपितानुभावस्तुतदिदंहृदयमेवव्यभिचारिव्यंजनक्षममितिपरिशीलन

ताएव्यविभावोनरनिरूपितः सात्विकभावस्यद्विरूपतास्वरूपनापपरमनुभावव्यभिचारिणोरंतरासोनिरूपितइतस
र्वंवनुरुद्ध ॥ भावलक्ष्यतिरसानेऽन्तरसानुकूलः रसानुकूलज्ञानविषयतानएवचेत्कारकाज्ञापकमार्गलक्षतत्वेनभा
वज्ञानंनिष्टासानुकूलतायोविषयतायावच्छेदकसंबंधसामान्यलक्षणंपर्यवसन्नं ॥ नन्वेवंभावव्यक्तिव्याप्तिरितिपा
ठ्यं ॥ तेषामपिभावत्वेनलक्ष्यत्वात्तदभावत्वेनलक्षितानामपिहावत्वेनेष्टद्विरूपणंनेयमेवाविरूपमावहति एतेना
विकारोन्यथाभावइत्युक्तंनायिकाचारुवेषविभावेषुचंदनाद्युद्दीपनविभावेषुचाभावोनिरूपितएवतथाविकारस्य
तेषांसंभवात् ॥ नन्वेवंनरभावेष्वप्यात्तिस्तेषांस्वरूपतएवनुकूलत्वादितिवाच्यंज्ञायमानत्वमित्यत्रज्ञानस्यसाक्षिरूपो
साधारणस्यविवक्षितत्वादितिकेचित् ॥ तत्तुसर्वत्रभावपदव्यवहाराभावात् ॥ ॥ नन्वविभावानुभावइतिभावपदव्य
वहारस्तुचारुतांतिवाच्यं ॥ तत्रभावपदप्रवृत्तिनिमित्तरत्यविशेषणमाहयंतीतिव्युत्पत्त्यंगीकृतैः
संवैरंगीरसनत्वात् ॥ अन्यथाव्यभिचारिभावभावइतितानुभावभावइतिचकदाचित्प्रयुंजीरन् ॥ नन्वानुगमा
दयंसात्विकभावेषुशृंगारेऽपितुल्यानुरागइतियाच्यंविकारजेनमाणिक्यलालोयाधिकमाणिक्यलालकंगायते
मदाहविकारोन्यथाभावइतिअन्यच्चेत्यस्यमानंविनेत्यर्थः ॥ भावइत्यस्यलक्षणमाह यइतिवा ॥ माणिक्यंचशरीरारागछि
न्नालक्ष्यंचचेष्टाअचलंचेष्टाकंचजातीविशेषइतिनानुगमइति ॥ तदेतद्वृद्धकदेशेनस्फुटयिष्यति ॥ न चैतेषाम
व्यभिशिष्टमेवेत्याहुरात्मा ॥ भावादयइत्यभ्यमितपाठः ॥ आत्मास्त्रिभ्योऽन्यइतिसहोनिरूपयंतइतिवदतोप्यथकर्तुः स
मेसाधारणभावत्वस्यानभिप्रेतत्वाच्चकिंचरतिदेवादिविषयव्यभिचारीतव्यंजितइतित्सिनरतिपदस्यस्थायिभाव
मात्रोपलक्षकत्वेऽपिव्यभिचारिपदस्यानकरसानुगुण्यसाधर्म्येणशरीरमात्रोपलक्षकत्वंसलक्षणमुरारायधुक्तं ॥ नन्वेवं
षामपिव्यंयकरत्वमभिप्रेतंस्वकपालकल्पितलक्षणाकोनासंवेद्यांजितइतिनुयोग्यताशरादेरनुसंधानेतिनाया

विषयत्वेऽपि रत्यादि विषयत्वमानाभावइतिवाच्यं॥ अंतःकारणधर्मोऽसाक्षिभास्यत्वस्यसर्वैरेवाभ्युपगमात्॥ तथा पिविभावादीनांभानंदुर्लभमेवेतिचेन्न॥ स्वप्नदुरादीनामिवतेषामपिसाक्षिभास्यत्वमविरुद्धमेवेतिसिद्धांतात्॥ नथाचाहुः व्यक्तः सते विभावाद्यैः स्वाभाविकाश्चयेसदाः॥ स्मृतइतिव्यक्तोव्यक्तिविषयीकृतः व्यक्तिश्चभग्नावरणचिद्देव॥ यथाहित्रारावादिनापिहितोदीपस्तान्निहितोन्नपादि पुरस्कृतान् पदार्थान्प्रकाशयतिस्वयंचप्रकाशतेतथाबाह्येचतन्त्यविभावादिसंबलितान्रत्यादीन्प्रकाशयतिस्वयंचप्रकाशतेतथायंविशेषः॥ यथापानकरसानभिज्ञजातीयारसानहृद्यरूपवद्गवभासते॥ एवंविभावादीनारत्यादिव्यतिरेकेणावभासते॥ किंतुरत्यादिरूपणवतितदभिप्रायकएवायमारम्भः॥ ॥ तत्रप्रकृतलक्षणवाक्यस्यलक्षणहृद्यतात्पर्यकत्वेविशेष्यबलेसाजात्यादि घटनायाव्यर्थतयातात्पर्यविशेष्यदलंयत्किरोतिइतरानभिभाव्यइतिचेन्नरतिशुक्लसाधारणशुक्लरूपप्रतिबंधकासामग्रीदृष्टिबीलोहित्यन्यादिकासामग्रीतत्सत्त्वेभग्नहविधेरपिविभावसाधारणत्वमनाविकारडत्वेनवर्णनायकंरत्यादिभावतरभावानभिभाव्यत्वेनानुगतंभवतः सात्पर्यतपरित्यक्तारोतिसकलरसकलेषुमनाविकारेषुप्रधानमित्यर्थः प्राधान्यंचरत्यादीनांकथनेतरेषांजायतेनतुशांतरभावविशेष्याकारयप्रकारकमनोविकारोवेतिशांतरभावविशेष्यकारायप्रकारकत्वेसतिविभावानुभावव्यभिचारिभावान्यतमाभावसहितान्यतमसंबन्धवर्णकत्वंशांतरभावसामान्यलक्षणंपर्यवसन्नं॥ स्थायीभावइतिदृश्यंचप्रथमइत्यस्यविवरणं॥ ॥५॥ भतरावसमणहृद्यव्याकाज्ञावस्थीलक्षस्यनिर्देश्यत्वेपियपरिहारयथाऽकृतवार्विवरणंवीप्सितमाणभावपरस्परशोत पितुविप्रीयमाणविशिष्टलक्षणवाक्यघटकसत्त्वहृद्यनिर्देश्यविवरणतामाविष्कर्तुतदादयविवरणविकल्पानारभस्व संकल्पइत्युत्तरः कल्पः अन्यथाप्रथमयथाहृ त्येवसामंजस्यादस्योद्धानमनुपंगध्वानभिज्ञकथनस्यादिति॥ ४ ५

तत्र सत्यंतमयोजनमात्रतेवेतितथाचव्यवहारोपपिकल्पनलक्षणमनोविकारइत्यनेनयथोक्तवर्णनः विषयवाक्याभ्यंतरसामान्यवारणसमर्थतयाविभावचर्वणाकत्वमाश्रोक्तोसात्विकभावेतिव्याप्तिः श्रोतरभावनिष्टविषयतानरूपितविषयतायांतरभावत्वमाश्रोक्तोनुव्यभिचारिभावेष्वतिव्याप्तिरितिविशिष्यविशेष्यत्वाभ्यारतादाघटितंसत्यंतमुपात्तमितिभावः॥ भावविशेष्यकारोयप्रकारोघटोनित्यातिबारणायविशेष्यं॥ तत्रापिरसेऽतिव्याप्तिवारणायसहितांतन्मन्यतमविशेषणंचर्वणायामन्यतमसंपन्नत्वानुपादानेघटेतिव्यातिनादवरडामितिरतुपादानंतस्येतिनथाचरसेचैत्यर्थालक्षणहृद्यमित्याशयः व्यभिचारिचर्वणायाअप्यभ्युपगते॥ ॥ ॥केचिद्व्यभिचारिणामपिसत्त्वोद्रेकेणव्यभिचारिणांतत्वाविभावविशेष्यकारोयप्रकारत्वंव्यभिचारिविभावेपिकश्चनभावःसंभवत्येवयथामोहस्यभयमस्यायाःक्रोधः नन्वेवरसभावकाव्यसंपन्नचर्वणायाःकोविशेषइतिचेन्नदिनयोर्विभावादीनांतथाविधभासानचभासाभेदविशेषभूमः किंतुसत्त्वमात्रत्वेचक्षुद्रोद्गातप्रायत्वायामितिगृह्यतेगृह्यंतेचव्यभिचारिभावेतिव्याप्तिवारणायसत्त्वमात्रत्वमात्रपदमपिव्यभिचारिविशेषणंकुरुतेन्नस्थायिपदमपिस्थायिविशेषणंकरोतिचरमितिश्रमबंधमितिपक्षेतु

रितगम्यरादनाद्यनुभावित्तरतिरूपः शृंगारः करुणोवाक्यार्थीभूतशोकः रुद्रोक्तोत्साहकार एवनानुभाव इति रुद्रोक्तपरशुपाणेरुद्भव
नानंविभजतेसचेति॥ तत्रभरतइति॥ विभावादयस्यैर्यथाव्याख्यातैस्तथा॥ एवमन्येपिरसाधिपत्यान्तरसम्भविनोनिर्वेदो
व्यभिचारगणपतिमुखेन स्तब्धापिस्वतंत्रेणछलाद्व्यभिचारिष्वेवगणितइत्याहुर्मकीर्तिताइति॥ तथाचानन्दवर्धनस्यनिर्देशो
नांतरप्रकटस्वमतिपरिकल्पितेनेनपथाऽन्यैरुक्तमेवन्यायइतिसूचितं॥ भट्टनायकस्यतुभावादयस्तुभावा एवनरसामुनिवचोगोरवादित्याप
रैरव्यकीर्तिभिष्यते॥ ॥ रतिर्देवादिविषयेत्यादि॥ तत्रतेचपुनर्भावेष्वदृष्टसाधनवस्त्वालंबनाद्यासमीहातत्तन्यायेनोविक
तिर्मनोविवर्तइत्यर्थः॥ सचापिक्वात्मज्ञानंतज्जन्यःसंस्कारोवेत्यादेतदपनयपि॥ यविदेवस्तुसुरमित्याचक्षते॥
तद्रूपदार्थक्याद्रुपक्षणीयं॥ किंचसरसमीहाजनितमनोविकृतेःसस्काररूपतयानरस्यात्मकत्वंतयासनिश्चंगारे
रतिरव्याप्तत्वानापत्तेःसस्थानभावेभ्यःपिथिप्रलयभृंगारविस्त्रीपुनर्योरसमीहाविषयत्वात्तस्मिन्भेयस्यरछादयवनां
तीनवारग्रामः॥ प्रतिपत्तिवाक्यभवरसिकाःयथासरसंचवुरयथेकमपिनोवाक्यादिणावाक्यार्थइवमयाप्रोग
मागतेरयंतावपतिअत्रनदीपरयरछंसंवाद्यासकरणदुद्दश्यत्वमाश्रयाश्रयासइवेत्यादिनापरमभास्यदनोनेय
व्यभिहितं॥ फलरछजीनाथाच्छातिरिक्तमनाविरूपनंगीकारेसमीहानेवोक्तरीत्यापरिहियाथलोनेरोपवव्य
व्यमित्यलमायासेनअपरिहार्यंतिरस्भावनेत्यर्थः॥ तत्रावस्त्रीपुंसधारणोन्यायेन॥ प्रकारव्यश्चिन्तरूपावेशपा
रांतरिनिफलितेअत्रचेयंपुरुषापिभावरूपेणघपुरुत्वाद्विशेषणाद्वाविशेषणाद्वानातिव्याप्तिरितिबोध्यं॥ ॥ ॥
रछाविस्फारनिष्पत्तुयादिदोदशयति॥ सावेति॥ नचस्वसंवेदनकानुभवेनस्मरणंगतार्थमितिवाच्यं॥ तदानींयस्या
विशेषाभावननदनिष्ठतास्यंगेव्यकोभविष्यति॥ चक्षुरिति॥ तत्रविस्मयोत्सवोयादपरेषांतुभूजानोतत्व
कोमलसंभाव्यमानबहुविघ्नःप्रमदुमः॥ कमर्वीछत्वानरणाकंकरामविमध्याङ्गनंभमाणवंदंभुवंदंतापंवे

DR BHAU DAJI INSTITUTE OF RESEARCH IN HISTORY MUMBAI

सुज्वरेनिद्रयासधातादतिवकस्मात्कस्यवरुत्तरहितेसादुद्वाक्यात्सकःयस्यवक्षःरुपोसोमनोभव्याकर्षत्वाक्षि
दितंयाकर्णयपथायाधरःप्रभवधंकजोवेक्रूरूपाभृतपरिपूर्णपाडूसंज्ञारिवारिकनरापरिछतपागापकंदन
भोवप्रकाशकप्रयासकांतरव्यातंकरोस्मितंहृदमकालेपिस्वाडविहारंरूपकलेसंपादिकत्वादितिभावः॥ यत्पुनराग
मनमंथरामिवमतिसरंमेघर्षयतुकामायानाथिकाभावचनमिदंनादरणंसंगछतेपतः कस्मात्यदगाय्यचिंतादिभिःसं
चारितानिःस्वासाधनभावेतेविभावभृंगारावप्रतीतिपथमवतरंतिनरछादिपाभावभाव्रेनचनचापिविभावानुभाव
व्यभिचारिसंयोगाइत्सान्यात्तीरितिरत्वेमिलितानांव्यंजकरोक्त्यानाभरतसमतीतिरास्वदनस्यनायकस्थानादादिति
नाच्यं॥ तस्यानुपादेवनाभातनचिंताद्वासादविभावलेभकरणभावनकसाधारण्येनकृतरालंबनाद्यासमिस्यमदृंत
नाच्यंचरछस्यारछपीवलइत्यादिनानापिकृतसादरावलोकनारूपमनः प्रसादुमादिप्रतिपत्त्यासहकारिण्य
नायकस्यवाछस्यात्॥ अन्यत्रहास्यादिभ्यइतिनस्यात्संतमतिरूलवात्॥ ॥ आछादयादपिरसमतीतिरास्वदनंक
युर्ध्यंमम्मटभट्टेविपदलिमालिनांदुगधमेघमधुकरकाकिलकूजितदिशांव्याः भरणिरभिनवांकुरांकटंकाप्रणीतपरे
दयितप्रसीदमुग्धइत्यादावालंबनाहिपनरूपविभावभोक्तव्य॥ तथापरिस्फुरितमृणालीरुक्षानमंगमहानेः कथमपि
परिवारयार्थनाभिः क्रियास्फलयतिवातमोयानिछलकस्यस्त्रीमानेननकारंदंतछदंपादुः कपालइत्यादावंग
मालिन्याद्यनुभावमाश्रयंतआदुरुस्फुरंभागतविलुलितंसंभाषणिस्फारितंस्निग्धव्यत्युत्पणंहरीतपसनेकिं
चांचितंचलतंमानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरेराध्यांवुपूर्णेक्षणंचक्षुनातमहोमपंचक्षतुरंजातागसिप्रेयसीत्यादा
नुस्फुरादिकादिविशेषणव्यंग्यानाभास्फुरछलाद्दीपकापारस्यमसारानोव्यभिचारभावमाश्रयाणामुपरानेष्यस्यथा
मिकिंपुनर्व्यारुपारानसतीतितन्न॥ ॥ मरुत्तेकोमलपदनानाचित्यप्रतिभानपुरः सरमुद्रयतयानायकरतिपा

प्रतात्पर्यनिर्णायकनाप्यानेषणसनाथासाक्षत्वरूपविधेयतात्पर्यान्यथानुपपत्तिरेवाधिक्यप्रतिपादकेनेत्यानेषा
सिभाशान्तदेतदभिप्रत्याह॥ कोमलपदादिति अमकषधातुकादित्यादिः नायिकानिष्टप्ररूपरज्यादेव्यभिचारिरसस्य
मर्यादासमाजाधीनाभवत्साधारण्यात्साधारणस्य सानुसाधारणेनवसंभवतीनतथेतिभावः एवमन्यत्रापिनवकोमल
पदाभावेपिप्रमेयः स्वशब्दोपात्तत्वाद्दमनाख्यदोषणरसत्वाभावस्तुव्युदाहरणसंगच्छतएवेतिवाच्ये॥ सूत्रत्रयाणामेवो
पादानेप्यनादरोक्त्यन्यतरानेषवाधकमप्युपन्यस्तमस्तिस्वरसवदिभावादाहरणमितिभेतव्यं॥ ॥ तासेलङ्घयान्
कुतूहलेतिकुतूहलोद्रेकमयदृश्यकाव्यनाटिकारसादृश्यमित्यर्थः॥ कुतूहलेतिविशेषणव्याख्यानेत्यर्थः॥ वचनमेवेति॥
नचकुतूहलादृश्यकादपिवचनेवसादृश्यात्कदाचिद्दृश्यक्रोधयोः संकरोवाच्यइतिव्याप्तिर्दुर्वारेवकुतूहलफलोपादान
स्वविवक्षयातिव्याप्तेश्चदुरितिकुतूहलपदार्थस्यात्रास्थेयवस्तुलक्षणोनिवेशादासाम्यमयाचारएवपुरुषविकासाख्यचि
त्तविजनकव्यापारसादृश्यस्यान्यसाधारण्यतिप्रसंगोऽसाधारण्यंवातिप्रसंगोदूरान्तरंवाच्यंच॥ अन्यमात्सर्याभ्यन्यानु
पधायकृतयाव्यंजनयानरासंगवारकत्वातेविशेषणपरिचयायवदसांतरमित्यपिनयुक्तं॥ आयापरिछेदेसामग्रीपरि
दासंभवादितिवाच्यं॥ यतोविकासारव्यानिवृत्तेरेवविशेषणत्वेनविशेषणनास्यमणवचनविरारदर्शनजन्यविकासोहासस
ङ्गतफलितं॥ इत्थंचहर्षोत्तिव्यानिद्राकोचारणेयदवलांतरभिन्नविषयनिर्वाहायुनरुपाध्यनुसंधेयं॥ अन्यदीषादाहरणीयत्वास्
स्मर्यदर्शनस्यादिग्रहणेनोपेक्षाविरोधभङ्गभादयांतरथाज्ञातस्मरणानांतिः॥ ॥ आगच्छन्तिति॥ नगरोद्यकंठमिलितेर्याम
सीमनिसमुदितबालकैःशाद्वलैःकौतुकंददृक्षयाबहिर्नावलपितआगच्छन्तीचिरदर्शनसमकालमेवपरिवारिकाभिः
किंकरीभिःसुखांतरसंगतःकथांतःपुरंबलिधूर्दविषयसाद्वासंसतथामावेदितः कथितस्तथावेत्रधरोदेसा
नेनदीयानेनपरिवारागभंगकुतूहलनटकृतिसमबलोकनजनितंकौतुकंपुरःसरंवयंयाभवतितथापुरः प्रथममन्ते

॥ ७॥

दापयतिसतिकिंचदंचिन्मित्तबलयः स्वयंचलिभदंत्रलोकयाभक्षाग्रहीतंवेषाद्यंचेटीद्वारामलान्नमानेणसंभा
वनादीषदुल्लसिताहानुभावंतत्किंविदारस्यंदोषस्यनाद्राःसवासनाबाधुभूतापायात्स्यर्थः॥ ॥ अत्रचपूर्व
वासनवासनदर्शनजन्यान्नाद्यनुभवाभ्यासः परिपुष्टोदृश्यतेकिंचवासनपुरुषविकासलक्षणविभावादिनावा
सनगतोपिहासः परिपूर्णोबकुंठावस्थापिजबपदप्रकाशितापरिपूर्णतेवमायुक्तथावासनयतहासेविश्रांम्यतीति
भवत्युदाहरणसंगतिरित्याहतत्रयदादिति॥ अपूर्णतेतिएकस्यापरिपूर्णतेतत्परयनाहत्यतालवपदेनव्यंजकांतरासंपूर्ण
लक्षणेत्यर्थः॥ ऊनेत्यत्रोपाध्यपरिपूर्णत्वतात्पर्यग्राहकंव्यंजकांतरासंपूर्णमलक्षणस्यतनवानुमत्यंतेत्वनहिनवापिनवि
धेयहानिध्वनयतिसामान्यतएवापरिपूर्णनाकथिता॥ ॥ ॥शोकलक्षयतीद्दष्टेति॥ अत्रापीछापलक्षयंतनननदिछ
भावमतिपादकंतत्रतेत्यादिनाद्यंमंत्रेयापसंगछनइतिवाच्यं मनोविकारोवेत्रुव्यापारःस्यनालिंगितइत्यस्यमया
जनंत्रांकांतरभावनस्पष्टयति॥ नन्वेतेनहीत्यर्थः॥ इष्टइति॥ अत्रच्छाविशेषणेननवासःसंशायस्यत्याद्यपिमत्यंत्य
विरोधःसत्यसमानविषयत्वस्यभास्यमयाज्यत्वस्यवारत्यनालिंगितपदार्थत्वेनाज्यमानत्वापिप्रीतिविषयत्वात्तद्वि
चरणनावद्धनस्तत्यर्थाज्ञतावासेभवद्दत्यांकरते॥ नचरतिरितिति॥ ॥ ॥ इष्टसमीहाजनतमनोविकृतेरं
गत्यांत्यनालिंगितत्वननएवतेजीवनादयांतथाविधरत्यांवद्धव्यस्यगुणीभावेननिरुक्तरत्यनालिंगितत्वाभावाद्विभवं
भरेणगोजीवत्यपिमृतत्वनिश्चयदशायांयोनिरुक्तवद्धव्यस्यतथाविधरत्यनालिंगितत्वंकाणपिनिर्वहतीत्यासावेनोन
रपतिदृष्टेति॥ अत्रयंभावः॥ तादृशंचयछायतिंतद्दृष्टयेभावीष्टसाधनतावुद्धिः कारणंनवमृतभावीष्टसाधनतावुद्धिः सं
भवतीतिकुतस्तनमनोहारिकुतस्तरांतर्जन्यत्वामनोविकृतेः कुतस्तमांश्लेषजनितमनोविकृतेरुक्तरत्यांतर्गीतत्व
मिति॥ ॥ कादंबर्यांमहाश्वेताद्यतिद्दंचंचद्भंगुलाविभूजमहापुरुषकृतसमाश्वासनसंभावितधृतिरीकृपुनरु

॥८॥

जीवनाशाविरहसमानकालिकरसजातमहाश्वेताचित्तवेक्लव्याभ्यां येणातएवतादृशमहापुरुषकृतसमाश्वासन
समनंतरमाविनिवेशाभावेनराज्ञासहमहाश्वेतायाः संलापविप्रलंभोनवेरदाहइतिनान्यतरासामाण्येशब्देनिरुक्त
शब्दं वक्ष्यतिनत्रतत्रनियमइत्यन्यजीविताशाजीवनसंदेहः ॥ ॥ ननुजीवनसंदेहस्यमरणकोटिकतयामृत्त
वेनावगतेष्वनिष्टसाधनतायहाधीनरागोराजन्यमनोविनिवृत्तिः कथंभवितुमर्हतीत्यत आहवाधसंदेहस्येति तत्रावि
जीवनाशादशायांतत्रानिष्टसाधनताभावेनिश्चयोनसंभवत्यवेष्टसाधनताभावसंदेहस्यबनिष्टसाधनत्वसंदेहात्मक
एवयोनुविशेषायदेकत्रेष्टसाधनतानिष्टसाधनत्वेतेनायमेष्टसाधनत्वाभावाभावत्वेनावगतोभवति॥ इष्ट साधनता
संदेहस्तिष्ठासाभवत्यत्र ॥ कथमन्यथापुरुषार्थोदुर्भासःप्रवर्तनेतदवाप्त्यर्थइत्यादि॥ ॥ केचित्तुयथामृतत्वेननिश्चि
तेचक्रुरणास्तथाजीवत्वेननिश्चित एवविप्रलंभःइतरथातुतत्राविधसंदेहकरुणांतरभेदएवेतिनोदीरितः आयुष्मत्त
स्मादेकत्वेनांतरभेदस्यविनिगंतुमशक्यत्वात्तत्रकरुणविप्रलंभाख्यंरसांतरमेवसमामनंतीति॥ तत्रयथाष्टसा
पिभावस्तायारतेर्विषयाकालीनत्वाद्विप्रलंभशृंगारादुद्वारःकरुणरसोपिभावस्यरत्यनालिंगितत्वोत्कस्यासंभवाच्चकरुणो
ऽपिवइतिपुनःसूक्ष्मदृशाविवेचकव्यसधीभिरित्यादिनाथाचेतिस्तेनतेनविप्रलंभजीवनाशाविरहेनजातयो॥ ॥उक्तोर्थःप्रा
चीनसंमतिमाह अतएवेति अन्यथाजीवनाशाविरहपर्यंतंप्रायएवयुगांतरार्धानुधावनस्यानर्थक्यापत्तेः अथवेहि
जीवितनाथजीवत्यप्रीतिरित्यभिव्यक्तेत्यर्थः छाया पुष्टातत्रविधायिकाप्रतीतिरित्यर्थः तत्रापिनाथेतिसंबोधनेन
कृतहरुणाविक्लवपुरःसरंहरोधानलभस्मकेवलंइत्यनेनजीवनाशापीतिभावः॥ ॥ ॥ यत्रविप्रलंभशृंगार
करुणात्सकृतव्यपदेशःसाध्यंनतत्रविवक्षितंकृत्यंकृतएव। नचैवंतुल्यंयुक्तासंदेहस्यतरतिपुष्टेर्विवक्षितत्वेपि
तुंशक्यतयाव्यवहारात्तत्रजीवितनाशांतत्रशृंगारएवेत्यवधारणासंगतिरितिवाच्यं॥ इतिज्ञाकयोरनेरसमाधान्यंचकुष्ठा॥

वादित्याशयात्तयादितुनाशुणमधानतिभावानानुमन्यतेतर्हिवेक्लव्यपुष्टारतिविप्रलंभोरतिपुष्टेर्वेक्लव्यंकरुणइति
व्यवस्थास्वरसेतिवक्तुनुपक्रमते॥ नचित्यादिना॥ ॥ पूर्वानुरागांतरसंगमप्राग्भावहेतुकस्यथः अयमेवाभिलाषहे
तुकइत्यन्यत॥ मानेतिअत्रांतरपूर्वानुसंबध्यतेतत्रायेत्यर्थांतरहेतुकेत्यर्थः॥ अयमत्रार्थोहेतुकृत्यन्यते
प्रवासति॥ प्रवासजन्यानहेतुकत्यर्थः॥ अथभवभवासहेतुकइत्यन्यत। करुणात्मकत्वादिति। यत्रभवासहेतुकोपासंग
मपूर्वकोविप्रलंभात्तत्वेतिरिक्तयत्किंचिदुपादेयजातमभवत्संगमपूर्वकोविप्रलंभोविरहहेतुकोगीयते॥ तथाचतथा
विधविप्रलंभइयंकारुणेतिरिक्तबलवत्तरकारणजभवत्संगमपूर्वकोविप्रलंभःकरुणशृंगारइत्यन्यइतिकरुणा
त्मकत्वव्यवहारादित्यर्थः एतद्वाभुदाहरणनिरूपणेस्फुटंवाग्यइहवक्ष्यति॥ ॥ विरहेतिविरहज्वरमूर्छयाविधा
संहृतसंज्ञायांतिरोभूयप्रबुद्धेनवेक्लव्यनयतांतुदतीनयनंनक्त्राक्रंजलेनकरुणनामसिंच्यमानांरतिसंभवेस्यशोभां
करुणाकुड्मलितांसंजीवनकुड्मलाभवत्यर्थः॥ अत्रपर्यायविधेरसकामजन्यमक्रयातभावविशेषाद्यद्भाव्यंति
मनावेक्लव्येपरिनुष्टंतयापिविधेरसकामभियापितेशिवेद्धिनवेक्लव्यमधिकृणभवेनात्रार्थेविरोधइत्यवगमः कुड्म
लितपदादेवेसाहकुड्मलितयदादिनिभूणंतोयुक्तयुक्तयाभूणंतोवसर्वत्रतुनेकुशाद्यालेपेनपूर्णतापीतिनाद्यः॥
॥ ॥ क्रोधेनत्रयति ॥ अवज्ञातिरुक्तइति॥ मनोविकारइतिमन्यनाख्यइत्यर्थः मनोदमातिरुक्तइत्यस्यव्याख्यानस्य
ष्टयति॥ प्रमादइति॥ दशाकरणदुर्वचनावमानतास्यात॥ एतेनावज्ञादिरुक्तत्वमात्रमुत्साहेपीतिसूचितं॥ वीरस्येना
तिव्याप्तिरिति॥ तत्रापिवीरव्यभिचारिभावस्यक्रोधस्यविभेदरूपमभेदप्रतिकूल्यात्क्रोधव्यभिचारिभावक
स्यवीरस्यरत्यादिपिभावउत्साहमभेदप्रतिकूल्याभावान्नतत्रातिव्याप्तिरितिभावः॥ एतच्चयुक्तंवीरोत्साहोदाहरणा
वसरेव्यक्तीभवष्यति॥ यथाचरत्नावल्यांरामवाक्येमिति॥ तेनकृतमीत्यात्मनस्यानात्मत्वेनतस्मिन्सामानाधिकरण्य

श्रमः कर्तव्यः स्वातंत्र्याभावादित्यकंभवति॥ एवमग्रेऽपि॥ ॥ नाचारभ्यते अहमचरसहस्राणुनायराधद्विसमारभ्या
वधीरुत्य कामुकेत्यादि कार्मुकमेवत्तता करवाकर्षणलाघवं विन्यस्तोत्सुकोवुजानवसंकोचविकासव्याप्तनवाधनस
तथाकिंचित्पाटलभासीधत्तेहियकिंमधुरितधवलकृतिनिलोचनयोरुभयोलोचनयोस्तावन्निमिषादात्यन्यक्षाकुं
चनारभान्करोम्यवोदयंयदनहेतुवत्रासयन्न कार्यस्यानिवार्यत्वेपिकारणविघटणप्रयत्नेनोत्सहिरेवयंयानभवत
तथाकरोमात्यर्थः॥ करणव्युत्पत्तिसाधिव्यात्स्वच्यते चिरकालस्थायुन्मेषनिमेषोंतरालिकवाधिमानेनवर्तमानत्व
विवक्षयालट्कि यत्कालमित्यपेक्षायामाह॥ यावदिति॥ मेदिनीपृथ्वीसायककोटीत्यादिवारणाद्यारदारितशत्रुभूत
पृथ्वीपतिशिरोविकीर्णमालतीमालाकृतपुष्परणसमरहेरामादिनीगंधवतीनवत्सख्यात्यर्थेनतुभविष्यतीति॥ याव
त्पुरानिपातेत्यालटित्यनुवर्तमानम्॥ अन्यथाकिं यावत्पदेभावप्रत्ययानुपपत्तेस्तावत्कालोपलक्षितपर्यंतताभिमत्यर्थः॥ ॥ अत्राप॥
पुर्वंयराधादिविभावनोविशिष्टपतिनायकत्वभावतः क्रोधः परिपूर्णएव॥ तथापिकिंचित्पदंकवलएवकोमलतयेत्याह
इतिनतुप्रतिनायकत्वाक्षेपणपूर्णेत्यादि किंचिदिनिनच्छ्यापलक्षणेनप्रतिनायकानिर्दिष्टएवेतिवाच्यंस्वसाधार
णरूपेणानिर्दिष्टत्वात्तस्येवरसानुगुण्यात्वाद्भभिचारिणानुग्रहानवच्छेदनायादुवारत्वाद्भजनायाश्रवात्तस्याधीन
त्वादितिसंप्रदायविदः॥ उत्साहलक्षणयतिवोर्यत्यादिप्रतापसमृध्यादेस्तन्यत्रभजनेनिदर्शनार्थः॥ एकनायकोपादानेन्य
नाच्यानिरितिचित्तवृत्तयोपादानसंभवदन्यन्यतमोपादानं मनोविकारआधत्तारभ्यः कार्यवेत्यिन्यादेरुत्कारणवैचित्र्यस्य
तदित्याहवीरास्त्विति सनाथितिसनाथितिजगद्विजयिनोविश्वविश्रांतकोरावणः पौलस्त्यस्तेनत्रस्यचक्रुर्धाभिरुत्रोवरोभविभवि
ष्यतीत्यतः सेनाधातिनींसंघट्टयन्परामृश्यन्नाक्षिपन्कोपातिशयेनकंपयन्वाक्यंव्याक्षेपकव्यत्कारव्यवहरणकारश्चन्द्र
वर्धिनिगीयरघुपतिरामउत्साहत्वाक्षसाहात्पूर्वविचारउत्साहपूर्वंतत्प्रायणायवभविष्यतीतिस्वदृष्युक्तयुक्तवि

चारमुग्धांतःकरणः सन्जाविन्यासविधिंविनैवप्रत्यंचारोपणप्रकाररहितएवबाणासनेशरप्रत्यंचयकेवनुर्विद्या
खंपतत्रिणंत्यरूपबान्यजितवानित्यर्थः॥ ॥ अत्रज्यन्यत्रज्याविन्यासविधिंविनाबाणासनेविद्विरवविन्यासरूपंकार्यंका
धमूलकमात्स्यंच॥ तत्रापिपूर्णानंतरंसेनासंघट्टनादिरूपेणोत्साहमूलकविवेकंकार्यंनोत्साहागम्यमानाविचारव्यवहार
परिपूर्णएवगम्यतइतिभवत्कदाहरणमित्याह॥ विचारेति॥ विचारपदेनचानुद्दिष्टविवेककालायनेत्वनुद्दानकालइत्यर्थनि
वेदनात्तत्परस्यायंपरिपूर्णतात्पर्यग्राहकतांनुव्यवयानिर्दिष्टावस्तुनस्तुतत्वदघघटितसकलावरोधप्रस्यवोत्साहावस्य
पूर्वभाविक्रोधपर्यवसनाविनोपरिपूर्णत्वप्रायकत्वमितिमंतव्यं॥ ॥ नन्वत्रभूयमाणरावणविभावितःसेनासंघट
नोचकभावितःक्रोधसंचारितउत्साहःपरिपूर्णएवगम्यतइतिकथंउदाहरणेतेतिचेदुनसोमदादिकाःसूत्रनिर्दे
शीनाभेदव्याभेचारिशब्दनादानात्रचतेषामत्यंतमस्याप्यभावेनन्यूनतादुष्परिहरत्वंचेति॥ अनुक्रोधोव्यभ्र
इतितत्रोक्तनमोहासोधारणकार्येणोक्तव्याहारणनिन्दासादिनागम्यमानस्यतदत्यंतमस्यमोहस्यजागरूकत्वात्॥
वयंतुब्रूमः॥ अत्रश्लोकपूर्वार्धोक्तानिरोक्तत्रनविधेयानिपूर्वार्धोक्तरावणविशेषणान्येवान्यथाचापंचमकारायं
नित्यसनेनविनेवेत्यं॥ तस्यैवरावणः स्याच्चोद्दासन्यन्तिरंतिविवक्षितमितिविवाच्यंतथासतिरघुद्रुमित्यपक्षात्॥ त
स्मात्सरोसारणसाधारणकारणस्यानुरूपतत्कारस्यैवचापंचमकारत्वादुत्तरार्धोक्तानिवोसहित्यादि
विशेषणान्युत्तरार्धोक्तानिरामएवानुयंतीत्यर्थोपिमोहन्यंतितद्द्वारामुख्यक्रियायांतत्रवासनंतत्प्राप्तानुभावानुप्रा
नान्यूनतावसंख्याश्लेषापिविचारपदेनयमंतिबध्नंतीतिविचारपदादित्यपिकश्चेत्तिकिमनुपपन्नं॥ ॥ ॥
अदशोक्तेति॥ दृष्टयुनंदनोभागवः शशांकमंडलंवंशसरवंशतिकरातिसरारः दृष्टादरादिलाकथमन्यथाभगुकुं
मुकिंदशीतंमुकुंदइतिव्युत्पत्तिवैषम्यासाम्यादिनिचेत्सकृतपितुल्यंशतिनामकदेशाद्दृश्यंचशरीरायकत्वस्यापितत्र

वर्तुंचाक्यत्वान्मुख्यक्रियावाधापि॥ राजसूयवेकथ्यत्वबुधस्थित्यैकाक्षररनिघंटोरितिनुक्नुपेयाःसप्तभूमोसि
हाद्रीतत्वात्सशशोकोपस्यसशशांकस्यसः॥ ॥ मंडलंमंडलभूषणंविद्धांमतिवावनद्धात्यर्थंचंद्रमंतेदानोयो
लाघानुरूक्षायांपर्यवस्थितिनभमावाद्रूप्यमाणं स्वर्यदिविमितिफलति। केचिन्मूमंडलेवदाकर्षणाष्टायापगमान्तेमैन्यमित्यनुस्तदुद्धरत्वादनवगतंसदनादि
यमवकाव्यवानावासितांतःकरणानामादशोयमुकुमार्थार्थस्वच्छत्वादनुकूलत्वाच्चहृद्यंचलंरूमेरूहम्योयगहा
वेसमूहत्वाद्धुत्पात्वाच्चधुमणिसूर्यदीप्यायप्रकाशार्थत्वोनाराकत्वादक्षीणत्वाच्चनिश्चयवाचकायमहीसमवसं
धराभिवकथंकिमभिप्रत्यनोदत्तवान्नप्रायश्चत्तनालंसतेप्रायशोबहुधादिसत्यादिनाछयासंजातयछवंधं
मानंपदानदसंबंध्यश्रुतसंकीर्णेलोचनभवांतुजंयथः पूरनिमग्नावास्यसातदंचलेशशोकमंडलादिकंन
दृष्टवान्नावलोकितवानित्यर्थः॥ ॥ यत्पवितंनकलितमितिस्वजनकप्रमोदस्यविषयसंपादनरूपफलेन फलसं
पन्नेनाप्यर्थः तच्चसकलवस्तुविषयकदिव्यापाविषयसंपत्ययगममतिपादकपदछविनपदव्यहणमनुभावे
नुभावकत्वायगुण्यप्रतिपत्तिकारकमंदप्रतिपूर्णनायामेवपर्यवस्यतीतिभावः॥ दुस्तारतिजानातास्कानादुस्तास्या
दि॥ ननुभशक्यःसंसारएवपयोधि उरपरिछद्यर्यतिभेदात्तस्यपारमिवपारंपरभस्तोन्मज्जकत्वात्तस्थप्रा
पणकारणमुपायमालोक्यतांतवंचभारनारायणस्यवस्तुस्मरः स्वेलकोरुभकेतवेनमाहामणिव्याजे
नलक्षसंकुरादयालेशःसमाश्रितः सादुबभवकथमन्ययापरदुःखापहारकत्वकामप्रपरकत्वाद्योधर्मीःकोल्क
भेसमर्थेतइतिभावः॥ अत्रापिसंसारपालंवनःकोल्कभासकपोहेकुरानुभावितःपरिपूर्णउत्साहोननात्सर्यवि
षयइत्यंकुरयदप्रतिपाद्यमवस्थांकुरेति॥ ॥ इदंतुबोध्यंराज्येमातृभ्यनाकृछविषदःसंतुभूयसाः किंतुसत्यं

॥१०॥

परिस्फुटंपतेमानसंभमत्यर्थकंपतनंतुविनर्तनइत्यर्थपरिपूर्णःसत्यवीरोत्साहोविव्यते॥ नचदानवीरोनगत
धर्मवीरोसाहएवायमितिवक्तुंयुक्तंयदावीरोत्साहस्यापिपतत्यापत्तेःएवंसतिहरिश्चंद्रादिरसाहकोवाचोवादेवतास्वय
मभायामुपविष्टावस्किंचिद्वक्तुमुपक्रमइतिवक्तव्यंपरिपूर्णःकिंचित्पदादवगम्यतेयुधवीरोत्सा
हसोतभवतीवेत्। निदंतुकविदपरेप्रजल्पतुदुस्तरंअहंसमांकुरासकलःप्रतिकूलनराकृत्यामित्यादेःप्रतिवचनमान
दामावीरोत्साहंकुर्यात्नभावयसिदयावीरोत्साहइतिचेद्धलवीरोत्साहेकिसमाश्रयः सरवंशोयुद्धोयातुकमहः स
वर्तांजलेसर्वगतत्वप्रकाशेनगरुत्मानधृतुमिच्छति॥ ननुधातीत्यनापरिपूर्णबलवीरोत्साहप्रतिपत्तेःतस्माच्छृंगारवी
नारूपाणांवीराणामप्युत्साहाअपिनानाभवंत्यव॥ यातुप्रस्तुतयोधिदृष्टशोकइतिनन्वनुजतामाहवहति॥ ॥
भमंडलसर्पति॥ अयराधीतिहासातिप्रसंगनिहत्यसमासलुप्तपंचम्यायापराधः कृतत्वेफलंतरंवसत्वेव रू
पविशेषणमितितुनयुक्तंव्याघ्रादिपशूनजन्यत्वभव्यत्वामेःकिंतुहंएवादिपशूनांविवक्षितत्वात्। वेदमुपनिषदा।
नचविरूतरवरूतवतीत्यात्रीतिपाठ्यं॥ परमानन्दविषफलेनमनाविकारस्यविशेषणंयुक्तं॥ तत्रान्यापरा
धादिजनितावकल्पनाव्योमनोविकारोभयमितिफलितंतार्क्ष्यति॥ भीतभीतइवातिव्याप्तिवारकोतानुकालिय
कालिपनामिकःसर्पस्तत्रश्रीरूछसमीपमंदमंदमतिमंथरमुपसर्नुपसर्नुमधसर्नुमितिपाठेपलायितमुक्त
उरूछकंकृत्वातार्क्ष्यंरूछवनोपसेवितंगत्मत्यन्तनिर्भितवातवीजितंएतच्चश्रीरूछायंतत्वात्स्वतंत्रास्यंस्य म
दपायेप्रवर्तनोपमंदयराधंप्रभवरात्यश्रीरूछस्यंदयायकारकोपायगवेषणविरोधेपिनास्तीतितन्मति मा
दयंदृश्यंपुछातिव्यदुनंदनंयादवंवीरंयपरिक्षारूछत्यर्थः॥ अथश्रीरूछायरापचिनावितंभेदोपसर्जनंतुभावि
तंकालिपगतंभयंकबलमेवतापविषयइत्यत्रेवयदमेघमणिमित्यादिदापन्यासादितिसंशयितवेपूर्णपाणा

विरुद्धमिव रोदनगम्यतेनापरिपूर्णपूर्वभव्यनात्यर्थगतइतिभावः ॥ ॥ जुगुप्सालक्षयति॥अत्यर्थेति॥ विरुद्ध
वनिष्टत्वमत्यर्थेति॥ मनोविरुद्धतिरितिविधिकिंसारव्यत्यर्थः शार्दूलतिरामचंद्रः शार्दूलशावकस्यादिव्याप्रयोते
टदितिशब्दानुकूलत्वया भवतिनयोन्मूल्यमानमृगविं षाणभाजियंयिनकर्मधारयोयइतिनिर्वंधात्याख्यमानसान
रंश्लेगवतानिनसाधुनत्याणबद्धश्रीहिश्चत्तदर्थप्रतिपत्तिकरइत्यननतस्यलाघवमूलकत्वमतिशदनाद्यानाद्रस्य
वास्थनइतिभाष्यप्रयोगसिध्यत्यासाधुत्वं ॥ अतएवनज्ञत्यत्वान्तद्विशिष्टपरिशिष्यबुधे मुख्यविशेष्यनद्विशिष्ट
धित्वाश्रकनेबदिपरिशिनाथप्रतिपत्तिसंभवरूपलाघवमूलकं वचनंभंयरभट्टीयंतिभिप्रायनुल्यंवन्मनुपंनात्मनुपंमयु
जनेभिप्रयुक्तः मूभृतिपर्वतेनायंसिद्धनंवकारतथापिनथाजुगुप्सानव नोक्तमर्थमर्थांतरापन्नासोनदृष्टयतिदुःखिना
नांस्वजानदुःखानापुंसांदुःखदुःखसाधनवस्तुधुदुःखमतिदुःखसाधनत्वप्रकाराधीनंवस्त्वयः ॥ अत्रयाचमानस्य
नंजरश्रंगादिविभावितजगुप्साः परिपूर्णवनात्यर्थविषयइतिनतथापदादवगम्यतइत्याहनत थेति पदादितिपरिपू
र्णोजगुप्साात्पर्यविषयः स्यात्तदातुकर्तृकपरिपूर्णविरोधिनाहृदापर्वतनिवासस्यनिबंधोविरुद्धोधानुजगुप्साःस्वरूपएव
नहिरायइतिविरोधसमाधानशिरस्कानतअन्यथेनजगुप्सायामपरिपूर्णत्वेनिवेदिनकुतोविशिष्टव्यंजकाक्षेपइतिभा
वः विस्मयेलक्षयति॥ चमत्कारेति॥ जगुप्साचारणाप्यचमत्कारेनिमनोविकारआश्चर्यारव्याइतिइतिवाक्षः बुध्यत
मितिभर्जकंनंयुध्यतेवीक्ष्यकवानांवस्मिताः संजातविस्मयाअभूवन्नदृष्टकर्णपराकभागोविंदस्कनवदुमेनइतिस्य
दृष्टवाक्यः ॥ अनतएतथाविधदुनरोधवीक्षणविनाविनोदिविस्मयः केवलंतात्पर्यविषयइतिनवदुमेनइत्यस्येवविष
यइतिप्रतियाति॥ नमनवनिर्वर्तितपदादितिन्यदिपूर्णविस्मयः कविनात्पर्यविषयः स्यात्तर्हितदीयचर्वणाबाधकीन
तोनिषेधानिवहः स्यादितिकुतोविशिष्टव्यंजकोक्षेपइतिभावः ॥ ॥ अश्रांगमधानभावेनोसहरणभट्टमुपलक्षण

तयाप्रतिपादयतिस्त्रंगारादितिपदेनतत्प्रायोन्यभावादिनाहत्यादिपरिग्रहः चमत्कारदशनादित्यपुपलक्षणमवनापक
दीनां॥ वेषन्यमिति॥ अतोनिरंतरावलोकितनापिकायाः सकाशाद्धिकमन्यद्विषेश्लोभणः शिल्पंक्रियानपुण्यंकिंकीदृग्वर्ण्ये
तांस्वपतांकिंत्वसावेवपरमावधिरितिपर्यवसितवाक्यार्थगतयाचमत्कारोगम्यतेतत्स्थावर्णनीयनायिकायादृशोश्वसोः
क्रतिपंकजादवतंसीकृतकमलोद्दषम्यंविषमभावमानंदीरमानंदानुभावभृताश्चप्रकटयत्यनुमितिगम्यरतांनयति॥
तस्याअंगश्रियसत्तकांचनसंकाशशरीरेद्धतेः स्वर्णालंकारणात्कांचनमघभूषणाद्हेधर्म्यविरुधर्मपुलकोरोमांचा
व्यनक्तवनुभीयपतितस्याः पादारविंदश्रियः पादंबचारविंद चिरलांगलिप्तभक्तादारक्तत्वाच्चतस्याः श्रीसत्स्यान्पुण्यप्र
राग्महसः पादन्यासरचितस्यप्रारागकांतेः सकाशाद्रेदमुत्कर्षासंजितमवरणितमवचकिंसत्वयतिव्यतिरेकमुखेनाति
शयः लुंभानइणः सकरोतिनित्याद्मितिन्यायादितिभावः ॥ ननुसिंजितमेवकीर्त्यभिधातुः सिंजिताद्धिप्रेतेनुवाक्यंवि
यद्धितंतनुसिंजिताभाद्यादित्यवरूपमितिवदीक्षतेनाश्रमित्कत्तरमिमांसाधिकरणस्यकारणातीक्षमाणस्यप
क्षीभूतप्रधानधर्मतात्पर्यानुमितिकारणतयापिप्रतिपत्यासत्कल्पवतस्यसाधुतायालमितिचेत्तेनासोविज्ञाप्याद्दयतेत
द्दष्टत्वावतिनकिंचिदनत॥ इत्थंचनूपुरपद्मरभामहत्सत्तस्याः पादारविंदश्रियः सकाशाद्रेदमयकर्षसिंजितमेवचकीर्ति
व्यात्व्यानंप्रकमभंगादुपेक्षणीयम्॥ ॥ विनेति॥ अधिधरणिष्टव्यासायंविनातातलेनाध्यवसितजालीक
तमोमौक्तिकमालातस्याः परिस्थितेनायकश्चंद्रोयमदृष्टपूर्वः कोपूर्वएवसमरुदयत्यभिनवतमालोचनगोचरतांमनिमथतइ
तिचमत्कृतेरेकिंचस्मारस्मरस्यधनुः कोटिल्यातलनाध्यवसितेनपुष्टिपुगलंधतलमसांनीलखड्गाभोहकलाद्यतलेनाध्य
वसितानांकुंतलानांविहारंप्रसरणजगद्धीकरणस्वच्छंदाचरणातलेनाध्यवसितानिकपोलमियतनानिनतिरपतिन
तिरस्कृतसमप्राधान्यात् ॥ स्वयंयथाप्रकाशतेतथातान्यप्यभावसंत इतिभावः एतेनचंद्राद्धतिकरेणरूपकातिशया

॥१५॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

त्तेः संस्पृष्टरुक्ता भवति ॥ निरातंकइति ॥ राहूमसर्गरहित इत्यर्थः ॥ एतेनयः परंन तिरस्कुरुतेसपरस्मादपिनतिरोभ
वतीतिदर्शनाव्यवच्छेदव्यतिरेकोनिरस्तइति ॥ एकमध्यतयातत्तेनाध्यवसितंलोचनयुगलमेकेमध्येनटपतिचं
चल्पतीति॥ सतुकलंकमितिभावः॥ ॥ एतच्चशृंगारहास्ययोरत्यंगीभावस्योपलक्षणतयाग्रंथकृतादादरातंपदादशृंग
मादीतिअतएवभाधान्येनात्मश्रीपरिशृंगारपदंव्यभिचरितभक्तकारदर्शनादिस्थादितिनाद्भुत एवत्यपिवापलक्षणमेव
एवंसतिहास्यशृंगारयोरंगीभावउदाहरियते ॥ यथामम ॥ कुंजरारिधिकपालस्थलेन मुरलीनादेनगत्वादुनंरुद्धस्तामपिकेन
भीरुतवपुः रूढंसमाष्टष्टवचनजातः कृतोधुनेतिगदितेनप्रमातिपार्दिवरूपेणस्मिन्नपुरुषापितातनुसमाविष्टातनूरुहि
कअत्रहास्यःशृंगारयुणीभूतः एवंवपरित्येयुदाहार्यमयमेवनाधिकारब्धःशृंगारइतिकथ्यते ॥ एवंनायकारब्धमपिश्रृंगार
स्तिरूपतउद्राजुहः यथात्नेसुंधाखिविनिवकेचुलिकःपाधःसेमनोहारिणीत्वस्मीमित्यभिधायिनिधियतमतद्दीधिकासंस्थ
शितलोयातनिविष्टसस्मितसरसीनत्रास्सवानंदितोनिर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनइतितेनासोहिविधा
वोध्यः॥ एतदधिमायणेवास्याहारणाब्रंवक्ष्यति॥ अधिकमन्येप्रपंचयिष्यामइत्यलंप्रसक्तानुप्रसक्तचिंतया॥ ॥
इतिश्रीजगुपनामकगंगातमविरचितायांनोकारन्यायरत्नटीकायांव्याख्यायांषष्ठमस्तरंगः॥ ॥ श्रीगणेशायनमः॥
अनंतएवधानानियामकोनिर्बाधकृत्वाख्यांसंगतिंवस्तुवचनश्रिष्यावधानायविभावनिरूपणंप्रतिजानीते अथेतेनतुनि
वोधकृत्वस्यसंगतिर्वक्तिमानमितिचेत्तद्व्याविभावनिरूपणानंतरंविभावनिरूपणापयुक्तायाः किमन्यदस्तवर्णनंनिर्बोध ॥१२॥
णमितिजिज्ञासायांविषयत्वमेवाहतत्तदुक्तमभियुक्तैः आनंतर्यमीधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वंसंगतिः
तिविषयविनंवदर्भणमात्रायामस्माभिरितिहेतुरुपन्यस्यते। विभावयदप्रवृत्तिनिमित्तस्तवर्णनंलक्षयतीतिविशेषणति॥
विषयतायाघटितप्रत्यासत्त्यासंवनविभावानामिवज्ञानद्वारकसमनंतरप्रत्यासत्त्योद्दीपनविभावानामपिविभावनिष्ठका

यंतात्तन्निरूपितकारणत्वंविभावसामान्यलक्षणंमत्वानस्तंविभजतेतयोः ॥ ॥ पदप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनपुरःसरंका
रनविभावलक्षयति॥ यमालंब्येतिसंवंधाक्षसाधारणमितिन्यायाच्यमालंबेदंवत्यर्थः॥ तेनकदाचिद्रातविषयत्वेपुद्दी
यर्नविभावेनातिव्याप्तिः॥ तथापिनापिकाद्दषणादीनामपिकुंचाविन्रियमतोरतिपत्यक्षात्तिव्याप्तिमेदुक्तंगुणालंका
रादिसंभिन्नेत्याद्योतोरसः प्रवर्त्ततइत्यहिषयकत्वेनेवरसपदप्रवृत्तिनिमित्तंयोग्निनरतिविशेषस्तस्यात्यादिरुद्दीपन
तिस्तालंवनविभावः नहिकेवलंकृष्णादिविषयिणोरतीरसपदव्यवहारोनायिकाविषयत्वेनतस्यातस्यालंवनुसवंसंमतिमा
यः॥ योरसमुद्दीपयतीत्यनेनतथेवोद्दीपनविभावोलक्षितः यद्यपिरसजनकनायिकाद्यमितप्रसक्तं॥ तथापिमद्गुष्टरस
जनकज्ञानविषयत्वमनेनोक्तमितिनकोपिदोषः विशेषतासंबंधेनयत्ररसस्तत्रनादात्यनालंबनविभावः प्रकृष्टरसजन
कज्ञानविषयत्वसंबंधेनयत्रप्रकृष्टरसस्तत्रतादात्येनोद्दीपनविभावइतिद्वियुत्तरत्रापिसर्वत्रसंधिरूह्या ॥ ॥
प्राणस्थितिकालप्रदत्तचक्षुरागयोः कालमसहमानयोर्नायकयोर्घटनायाप्राणितमाहमालोचितयुक्तजनवचनस्त
नंधयविरोधी॥ इष्टकीर्तिस्तस्यास्तंविरागप्राणनिरपेक्षप्रत्यादिर्विवर्चनेनोधिकायाः प्रेमदार्ढ्यभावंदर्शयंतीसरसीम
तिनायकस्येपातिः प्राणस्थमतिमूर्तिः सहजस्तिरश्चांयप्रमाण्यस्यदत्वात्पुण्यतिलकायाः पुण्यंप्रबलतानुकूल्यंविषयत्वा
त्तस्याः प्रत्यासत्तिमूर्तिः स्वर्गाधिकसुखजनकत्वात्॥ ॥ नपनयारधिदेवतासादर्थसागरतामप्युक्तदिङ्नाविषय
त्वादधिकृतमुद्दिष्टदर्शनाविसरणशीलत्वाद्देवनंचपाकापिप्राणमतिमूर्तितयाचापुण्यमाप्यानंतेनवानयनाधिदेवत
त्तेनवाच्यवहार्याममसाक्षेयंभद्रापतत्तद्राशिकेवलसंदृष्टनायिकानुयोकेवदुक्तान्यतमानायिकापिनियुक्तसकलप्र
त्यिकासाधारणधर्माणांसर्वेषामेवतत्स्यसमावेशादित्यर्थः॥ एतेनसतिपदत्रयेणव्यक्तुभानः करुणः सामसमस्तसंसे
वकेषुयोक्तान्यत्तमेतिदिशाव्याख्यायहिन्वेतः समाहिताः प्रत्येकंसकलतादात्म्यप्रत्यासत्त्यारूढीसाद्यामुपसामंजस्यादवधेय

॥१४॥

॥१५॥

स्यनुभावज्ञानमात्रेवरकारणाणां ॥ सर्वदाकलाव्योगस्तु विभावेपिनास्तीत्यतिव्याप्तिस्तदस्येवभेदव्याप्तियक्षधर्मत्वावगाहि
यद्विषयकपक्षधर्मज्ञानसामान्यमठावहितपूर्वकंसंबंधनरसानुगणानुमितिकरणंतत्तत्रभवानेनचिन्तितं ॥ तदतत्यतव्याप्तनं
गीकाराच्चनालंरसनिभावेतिव्याप्तिः ॥ एवंहीपनविभावाकारणीभूतिबंधकासमानकालिकालंरसज्ञानसामान्यविशेषण
त्वाद्यानुभावेतिव्याप्तिरविभावानुभावविषयसमालंबनरसस्याप्यनुभावव्याप्तिर्यक्षधर्मतावोधकत्वाद्विभावेतिव्याप्तिरकारणंयसा
मान्यपदंकिंचिद्विभावज्ञानसामान्यमनुभावंमूहालंबनात्मकंमेवेतिनुनास्ति ॥ यत्तनाहुश्चविभावेतिव्याप्तिः स्यात् ॥ एवमपिलक्ष्य
क्तिलादालंबनगतेतिव्याप्त्यारसानुपणेत्यनुमितिविशेषणमित्यास्तांतावत्त्र ॥ ॥ इदंचदाविशेषभहिन्नास्वात्मनिवाकुंतलादि
विषयकरतिभट्टोव्यक्तावगाहीकाव्यबोधभावनाजन्यालक्षणविषयतावालीबोधोरसइतिवक्ष्यमाणमतानिमायणानुभावलक्ष
णंपरिछिन्न ॥ तदंतरथभिप्रत्यवादात्कवेर्ज्ञानमिति ॥ यथाचतन्मतेनुभावलिंगजाव्यनुमितिरसस्यवंसनाया अवश्यकर्तव्यत्वात्तत्रे
वमयंच ॥ विषयतइतिबोध्ये ॥ वस्तुतस्तुयश्चाद्यंतीतिव्युत्पत्यावच्छदकतामसंबंधावच्छिन्नरत्वादिभावनिष्टकारण
तानिरूपित ॥ समवायसंबंधावच्छिन्नकार्यत्वनकनावसामान्यलक्षणंदोध्यं ॥ नव्यास्तुनावदत्यात्रचनुभावव्यवहारविषयत्वं
संकल्पसंबंधेनानुभावपदंदत्वे ॥ वासनालक्षणेभपारीतिरित्यन्यत्राप्युसर्तव्येतिभाटुः ॥ ॥ शंकुतनन्वितिकथमिति ॥ भाव्यमान
विभावस्यरसलक्षनसम्बन्धस्यसिध्यत्वादित्याशयः विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरितिसूत्रेमिलितानांचत्रयाणां
मुद्दादानात्रत्येकंतेषांमध्यकस्यापिरसत्वमितिसिद्धांताभिप्रायेण समुदायस्यापिभावइतिकथज्ञानमिति ॥ बालत्वस्यसाभि
व्यक्तरभावनलिंगजलिंगिकबुधवासनाद्वारासाभिव्यक्तावाव्युपयोगित्वादितिवस्तुतस्तुद्वादशवत्सरादारभ्यनवतिवर्षपर्यंतं
वर्तमानोदारकालवत्तापरीक्षमान्यत्वान्दिगीतरतिरत्यादिनाशृंगारतिलकादावभेधानादनुभवसिध्यत्वाच्चविभावत्वमनयुक्तमित्याशयं
कुंतलन्वितिस्वानुभवप्रामाणिकानुभवसंवादनप्रमाणयति । किंचेति ॥ इत्यादिति ॥ हसंदयेनवर्णागीषदित्यादिकिंचिद्वर्णितावनीत

त्वयत्राणांश्रर्णाभिरतानकुंतस्मितः किंचिदाकुंतगंडितहास्यिनेनोत्त्यात्यत्वाद्दीक्षितेवीक्षणेनपुंसकभावेक्त्यइत्यनुशासनादेनरू
वानाभासमार्थकंतस्यएवाश्वमेधिकरक्षेदहस्तपजरजगद्रसिकः पुरुषावनेनत्वदायत्तेभवतीतिभावः हकारकिंचित्कालविश्रामा
र्थेनवातिप्रायेनसंतोषाधिक्यनीहतिमयीत्यर्थान्तरंधूलिधूसरहकुंतकमित्यभेदसाधर्म्यमनिमपमत्वद्योतनायवा ॥ य
द्वतिमकुंतकंगंधफलीवस्तोहमकुंतकमितिपरिकल्पितयथदन्यायेनस्वकुंतमितिप्रसिद्धनातीयमधकंतमत्वाभिधित्सितमितिसं
बोध्यंतस्मादलंकाराणांइत्यादिकारदलंतवादृश्यशाक्यसादनाश्रीःशोभाअस्यनाहुस्मस्यंतीभावस्यकुंतादिभावनाहुस्मनोवल
संस्कारेणव्यंजनप्रकाशनात्मनरूपिकंकिमाकाङ्क्षसिसिषाधयिषसिसाध्यंतगनालोचनादितिभावः ॥ ॥ स्वव्यधिकरणर
सपरिपोषकत्वपरीक्षनविभावानांपकत्वादानोस्वसमानाधिकरणरसानुमायकत्वादनुभावतापिसंभवतीत्यभिप्रायेणस्व
णइत्यंयोजयन्निष्टापत्त्यासमाधत्तेनत्यनेति ॥ करणत्वंनेतिव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वेनत्यर्थः ॥ विषयत्वंनेति
प्रकरणसजनकज्ञानविषयत्वेनत्यर्थः ॥ इतीतिपर्यवसन्नमित्यर्थः ॥ तदयुक्तमनुभवपरसिकः गजतेवार्दपदलेवर्षेनयना
रविंदभवलायाःभुजवल्लिमूलसकेविरहतापछवंसंतदृति ॥ अवावलायाविरहंमतिवारिदपटलगजेनस्वनंतत्कामुकत्वंविर
हंप्रतिस्वाभुजवल्लिमूलसकस्यपृथीधनोप्रत्यनुभावनत्वेपातस्याप्युद्दीपकत्वमभिमतमितिसूक्ष्मदृशोपरामर्शः तविभजनं
संवेतिसहारहरतिकविकाद्दति ॥ विकारिस्तालिगिताद्धरमभेदाद्धिकारत्वानालिंगितत्वादस्यश्कभेदत्वमिभिप्रत्याहभुजालपा
दइत्यादिभेदादयइति ॥ यथाचांतरव्याप्यनुभावत्वंतथाव्यवंश्वदेवकुटविष्यतिचतुर्भुजत्वज्ञानमितिचतुर्भुजत्वाराधइत्य
यः ॥ लोकप्रसिद्धतुविश्वतुश्चेवलक्षण्यनपास्यहीनयभेदेवलक्षण्यज्ञानमितिदर्शयितुंनाथइत्युक्तं ॥ एतुचतुर्भुजत्वंमशाधा
नुभावाज्ञानमितितु ज्ञायमानेश्वरगमकत्वाभिप्रायेणेतिकेश्चिदुक्तंतत्कलंपर्यविराधादुपपत्तिविराधाद्वयंकृतानर्भिमतत्वा
ज्ञानादेर्थंतव्याहिकारणान्यथाकार्याणिसहकारणियानिचारत्यादिः रत्यादिनालौकिकानिचेन्नाचकाव्यस्थाः । विभावानुभावाल

BHARAT GYAN MEMORIAL

नो॰ का॰ ३ ॥२७॥

दंचहाहाकारविशेषणस्यशोषहरणाक्षोसमरितिपाठेनचुल्यस्यधनञस्यशरीरधरालिंगस्यशेषंतनिक्रायपीठनादिर्येहणंगलग्रहणंकर-
तालिकादउल्लासःशिराघ्राणचुंबनादिर्यस्यवीक्षाध्यः॥ स्वभर्तृदत्तादालिभिःपांडवमिति॥ अर्जुनंदर्शनीयंदीर्घबाहुंबलेनविध्वंसिनंबालं
बलंवीर्यंयस्यताकिनीस्वसोमिनीनत्रनाम्न्यांमाधवेकवचनंनिर्मपाः यक्ष्माकुंचनात्यधातीरानामपिनेवजाघतिनेवाऽऽघतिदृदंनिर्मि
घमस्यमाणाभ्यासादितिभावः॥ ॥ इतिश्रीजनुयनामकृष्णविरचितायांनोकाव्यांरसतरंगिणीव्याख्यायांतृतीयस्तरंगः॥॥
श्रीगणेशायनमः॥ तत्रयत्सात्विकभावनिरूपणंप्रतिज्ञातंतत्रअथेतिकेवलयोगस्यानंतिमसंकल्पस्याभावादूर्ध्वानिधारणात्तानुद्दि
शति॥ तत्रभरतदृतिशंकते॥ नन्विति॥ सात्विकंसात्विकंयद्व्यंद्रव्यंवकर्षमिति॥ सत्वंजीवसहोपचनिबंधनसत्याख्यपदेवाद्
युक्तं॥ व्यभिचारिणामपिजीवाश्रितत्वादि तिभावः॥ सत्युत्पादविशेषणमिनस्थायिनंतिनव्यभिचारिणइतिव्युत्पत्याकमः॥ भत्त
रसविशेषानुपन्यासात्सामान्यतोरसमात्राकर्तव्यभिचारिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमध्यवसीयते॥ तच्चसात्विकभावस्यसंतिन
वृत्तिप्यभेचारित्वव्यपदेशःकृतानेत्याह॥ व्यभिचारितत्वमिति॥ सत्वंजीवसामान्ययुक्तादुःखादशाबाधायपत्तमानाइतिव्युत्प
त्याश्रयसाधारणदुःखभावरसाद्यामनुकूलवेनत्यदमादानंनिमित्तंगम्यतेतच्चानुकूलत्वंसमनुकूलंवर्तमतिकूलइतिप्रतीतिसि
द्धंकः॥ स्वरूपसंबंधीकोपः सत्वंतथामंतर्तव्यभिचारित्वंपितिपादयद्भिःकिंतिसंतंस्वाधेनुपन्यस्यति॥ अत्रकेचिदिति॥ स
त्वंनामेति॥ सत्वपदमकठिनंकठकमध्यवायंसत्वविधित्वंचेयर्थः॥ एतन्निरुक्तंग्रहणेरुक्तार्थलक्षणेभ्यानात्तत्वमेवाहुःकारनाना ॥२०॥
स्वासंपत्तिः सत्वशब्दस्यप्राणिवाचकत्वात्प्रकृतेश्चार्थपरिग्रहपत्तिःसत्वसंपत्तसर्वसाधारणदुःखभावनायामनुकूलत्वस्यानु
पपत्तिरतार्यतिकत्वकामकस्यवागतयःकेमुतिकथनंस्वीयदुःखभावनायानानुकूलवंप्रतिपादयितुंपरःकरीष्यति॥ जीवपदेन
सत्वपदमुक्त्वास्वार्थेव्याभिचारिणादुःखस्यवाप्रतिपत्तिस्मरणभिव्याहृतंसत्वयमतिपादयदुःखभावनायामे
ति॥ एवंभूतमपत्यंयोवानंमानसंतत्तद्भनिकमसहतिसमभिव्याहारादुक्तदुःखभावनाकालीनत्वरूपमर्थंतिसमर्थकमतयुक्त

मेवंतआहात्यंतंतिआत्यंतिकत्वंचसमवेसिमप्रतीतिसाक्षिकत्वमेवंतिनाप्रमंगः॥ ॥तेननदात्मकेनमेवंधनेधूनाअधिष्ठिताः॥ इनी
ति॥ अत्यंतविशेषणमादृत्यंतिशेषः व्यभिचारित्वंतिसामान्यतयेतिविशेषः॥तथाचनिरुक्तविशेषणसंभिन्नत्यसात्विकभावानांष्टय
करणंतथामवोन्यंतनयाप्रयत्नंतिरूपणंमुचिनमितिभावः॥ तादृशनिर्वेदादिव्यावृत्तस्तंथारिसाधारणस्वरूपसंबंधरूपानुकूलत्वम
माणभावएव॥ सात्सात्विकभावाणत्यस्यगकृतायानप्रयोजकत्वेविनियमाभावस्यतथाचजन्यतंवागमकत्वंयथाकृतमन्यत्रेयंतीति
भिप्रेयेतन्नतंदृष्टयतिनिर्वृतिः॥तत्रत्वपरदुःखभावनायानुत्तरूपेभावानुकूलत्वंवाच्यंतद्वृत्तायमानंनिर्वेदादिसाधारणभेवेतिभावः
॥ अत्रैवमत्यंपरिहरंतःशंकते॥ नन्वेति॥ इतिहेतोः॥ अनुकूलतयाव्याप्तेइति॥ मयाऽकृतएवविषयेकृतइतिदोषः॥ अनन्यत्र॥ निर्वेदादिनो
तत्रानुत्पत्तेरत्र ॥ अपिरनुकूलतयाव्याप्तेत्यसमुच्चायकः॥ एषांभावानामेव॥ वमत्यंपरिहरति॥ निर्वेदादपीति॥ उत्पत्तिरितीतिशेषः॥नन्वे
त्यादेतुः॥ ॥ प्राणीजानातिप्राणिचेष्टतइति प्रतीत्योरविशेषणशरीरावच्छिन्नात्मप्रतिपादकप्राणीपदपर्यायोभूतत्यापिसत्वशा
दस्यप्रकृतेशरीरमात्रपरत्वमेवतस्यधर्मांइतिव्युत्पत्त्याशरीरधर्मोः सात्विकत्वादेनमुख्यव्याद्रव्योव्यंतनेस्वरूपवेनेतिनकारणंभ
वात्मानसाविकारात्मनेवशब्दनगौरावाद्रव्योव्यंतनतुकार्यीभूतानूशरीरधर्मोएवाऽसात्विकभावशब्देनविवक्षिताः नन्वेवंनांतरा
यांश्चेतिप्राग्युक्तविघ्नसंगतइतिचाच्यं॥ वाच्यांइत्यस्यवाचविकारजन्यकीर्तनार्थत्वंकृत्वा॥ अतएव॥ विकारोमानसानां
वइतिकोशःसंगछतइतिनकोपिदोषइतिमाच्यः॥तन्नत्वदभिमतमानसविकारकारणकानांशरीरावयवानांमनसाव्यापपत्तो
तादृशमानसविकारेमानाभावात्॥ नन्वविनिगमनाविरहइतिचाच्यं॥ शरीरावयवांतर्भावेनमुख्यस्यसिध्यतयोभयसमनत्वादप्र
मंतेचनकारणंकूसएवमानसविकारोनतुकायइतिरोधाभेकमात्रसिध्यत्वानाघवतोवाधदिसंभूतानाऽऽप्रभृतिवेलद्व
ष्यमधिसर्वसंमतंसमाधाति॥ नन्वेवंविकारोमानसोभावइतिकोशासंगतिरितिचाच्यं॥ तथमानसप्रेरनमनोधीनखिति
कत्वविवक्षणाद्धीनत्वंचसाक्षादंतरांगरयंरयत्वंवाच्यानामपिशरीरेभेवेत्यभिप्रायेणांतरयति॥ अत्रेदमितिभावनीयं॥

दृश्यं चेति ॥ शरीरत्वेऽपि भावमकारकारोपविशेषीभूतभावत्वेसात्विकभाव सामान्यलक्षणमित्यर्थः ॥ इतिभावाद्
तिइति व्यपदेशाभावादित्यर्थः ॥ नचशरीरधर्मादितिवाच्यंतेनतेषांवारणमितिभावः ॥ ॥ ॥ स्तंभोलक्षपतिशरीरंइति ॥ गति
सामान्येत्यर्थः ॥ वस्तुपस्तुगतिनिरोधः पादप्रक्षेपनिरोधः ॥ चेष्टानिरोधः शरीरक्रियासामान्यनिरोधः ॥ नगतिनिरोधः ॥ नपा
दप्रक्षेपरूपशारीरक्रियाविशेषस्यैवनिरोपदृश्यत्वात् ॥ अतएवसर्वथाप्युक्तएवप्रलयपदव्यवदव्यवहारः ॥ सांप्रदायिकानां
मिति ॥ अस्यस्तंभस्य कचिदस्यनिरोधनेयंतिपाठस्तुभाष्यंतिप्रकरणायातमनवतिरोध्यमवभवतिबोध्यमवभवमेषे ॥ ॥ श्रोणीति
॥ रमणीयपद्मसदृशेदृष्टेयंस्यात्तस्याश्चिदश्रीरूढेसतुदीर्घस्यजातस्तेभोहमातरितिस्म वीप्सायांसानुकूलयोक्तिरमणा
पंचप्रकरनायममत्याथिकंश्रोणीकंदि एश्याद्भागः पीनतरावतिनायनपीनातनुमध्यादिरूपकरातारानिर्मलमारहोजन्यस्ये
कचनेनभदत्रात्मतिबंधकात्यंतसंश्लेषाध्यवसायेनतत्तदंगावयवसंघातनिष्पन्नावयविरावंरोधेसतिरावंरवेन पर्वतसादृश्यंस्तनेनतिदृश्यम
ध्यस्यातिदृश्युत्थभस्यभागस्यचशरीरस्यादृढतानानिमित्तपत्तामतिपादितातहिमयाकृतः केनापायेननिजकुटीस्त्रीयाषणशा
लागम्यतांप्राप्यतामितिकृद्व्यबोधयित्वाकंदर्पकुंजनिकटसमुद्दितकंदर्पगृहसमाधेविश्रम्य श्रीलवलोकनाधेसमर्थसतुपर
ख्यापितिराधीयतेकारणांतरप्रभवबुध्यंतरव्यापादयंत्याशाव्यपदव्यः ॥ ॥ स्वरलक्षयंति ॥ वपुर्धीतिनारीकेलादावपिस
लिलोद्भवादुर्धरेति ॥ तच्चेनमिन्द्रभिन्नशरीरावयवपरेणनाक्रुद्धासः श्रमसंभृतस्वेदसात्विकत्वव्यपदेशाभावादुपः प
दसमभिव्याहृतादुपसर्गोविकारसंभवाभिप्रायाएवमेवापिअस्यभावाभावसाधारणस्यस्वेदस्यविभावाः कारणान्यपमर्थेपि॥
विपरीतप्रतिश्रोतोनापिकांप्रतिसरीसाह ॥ कांतइति ॥ कांतकंदरिस्वेदविदंबस्तवकुचमोगेनुंतत्तज्ञाभंतउदाहरणंयोजयि
तुंतत्रात्मप्रक्षेत ॥ दृष्यताघटितघटनासंजातसौष्ठवमदनमनोभुवाहूतामोक्तिकरूपपदंचेतस्यर्थतमन्यदृश्यर्थः ॥ ॥ कचित्पु
स्तकेनदनेनत्येवकारपाठितः पाठोदृश्यतेसतुऋजुरेव ॥ तत्रचेव्याख्यायस्यायानुरागंगापायंतोनापिकांप्रतिनायकः साकू

तमाह ॥ कांतइति ॥ हेकांताभिलाषवतिस्वेदबिंदवस्तवकुचमोगेराजंतवर्त्तंतेतत्तदृश्यायाहृत्यायोक्त्यामौक्तिका
कारः दृषकृणानुतुधारासंपातेनश्रमसंभूतस्यार्द्रधर्मसाविच्छन्तं ॥ मदितिपदंचस्वतंत्रमस्मदोरूपमनदृश्यर्थः ॥ हृष्यतादिपुली
भवतानानाविलासैषणकांतापदार्थकंदेरास्थापितस्यतात्पर्यानुरोधस्तासमवेतानविक्षदृश्यतिभावः ॥ कृतार्थएवत्यनेनत्ययाकृत
व्यभिलाषेस्वासाधारणकर्मणासाप्रकृष्टंपतिपुनरकृतभावदिति ॥ ॥ रोमांचलक्ष्यतीति ॥ विकारेतिगीतसंभवतरामाध्याने
सात्विकव्यपदेशाभावाद्विकारयुक्तेनचेवसात्विकभावोपनीतधुरीतपदानयेकप्रतिपत्तिकाच्यविकारपदव्याचर्यसंभवदर्थो
नाथवतपुरादानादिवमयापिनचवंचयंतरप्रक्षेपणाहत्यतदृष्टेण कः पुरुषार्थइतिवाक्यरसानुकूलतत्वतदनुकूलचेष्टावि
लक्षण्यप्रतिपत्तेरवगतत्वात् ॥ भावसामान्यलक्षणस्यपतदध्येनाप्रतिनुनाद्यकिष्टाः सामान्यलक्षणाकांतमवविशेषलक्ष
णलक्ष्यसात्विकभावानामेनदाकांतरूपेचनुभावतयानुकूलत्वादेवनचशीलाद्धरणोद्यानरंडापिनः कार्यतहिलीनवपत
ज्ञापकत्वमत्याद्याद्यार्थीसत्यवचविस्तरः ॥ ॥ कुवलयेहेत्यादिसविस्मितस्फुरणहास्यमनोहरोनंदसूनुर्कुलादिवकु
लनामकदृक्षाणांकलिकामनः कोशाद्भंटारंदृढतत्कोशाद्वाल्यात्प्रोद्भेदकत्वातिशयंबालायालिश्रेणीपुष्पणत्वव्यत्यत
सायंव्यंजनामूलधनरध्वरूपाणत्वयोग्यश्रेणीरूपतायेरापत्तयेधामभिहितः भवत्यवहितुल्यापराधजनितराधाणामकरा
कृतानवासोपरस्यानुसरणंविनापरस्यकरावकर्षनतिसंबंधापरानुसरणरूपाश्रेणीनिवधनतादृशानुल्यापराधतात्पर्यक
मेवहिमुकुलितपदमनथिमत्तमकरंदरतामभिव्यंजनाक्रियाराधणनिर्गछतायमधुकरालक्षणांकूजितसविग्नांकुंजकलालनामेद
पेकपोछयालिगंडतलामघातिलालेक्ष्यवुद्धतिः कथममनिर्वचनायेनकारणेनपुलकपतिसंजातपुलकांकरोतीत्यर्थः ॥ ॥
स्वरभंगलक्ष्यमाते ॥ गद्गदेति ॥ स्वरस्वभावंचेलक्षण्यं सवलितानुकरणेप्यस्यतोभूतांतंतावनमात्रंचस्तत्यासंभवतनेनेवय
नमतोबेलक्षण्यमितिनदृश्यभिव्यंजकंकादिवीणादिभेदभिन्नमतिमत्तत्कमेवेतिस्वरभंगतिविकारामकृतभरस्मेरणाय

नो॰ का

॥२२॥

दवाच्च प्रमाणपारावारीणः श्रीकालिदासेरितः परानर्घकहार्यरत्नान्वेदर्भिपश्यानुमतामयायासिएरंविधेनाहृबन्धेष्टितेनततेप्रा
र्थ्यसारस्वतामंसेनिधिरित्यस्योक्तं औत्पत्तिमध्यमपुरुषस्यसमभिव्याहारात्तेनपदंनमयुक्तंकर्मोक्तापूरणायतदत्तरंधिसंबुध्यस्य
यभिव्याहृतंप्रयुक्तमितिमंतव्यम्॥ कामोयायतेतित्वचुकसमासाधिकरणेयरादुः समानाधिकरणइतिनत्वेनषष्ठ्यर्थयो
रभिन्नमध्यमपुरुषापत्तिरितिवाच्यंयुष्मदीत्यस्मत्सामधारणत्वात्॥ नचेवंतुल्यप्रयुक्तास्मत्ययोऽहमर्थेकमित्यस्याद्वाद्यर्थे म ८
कमित्यर्थोलक्षितलक्षणयातदर्थापरोक्षायकल्पोन्नास्मत्ययोगमाद्यत्वस्यैवतेनोक्तदनाघुष्मदस्मदुपपदिलिङ्गद्वारकेणतानुप
स्थाप्यत्वस्यैवावधारणार्थत्वात्तदन्यथाभावनायाः प्रथमांतार्थेनान्वयइतिप्रयोगायोगात्तत्रोत्तमपुरुषाप्यसाधुरितिचिंतनी
यमहमर्थेकमध्यर्थमितिवृत्तिविरुद्धंतुवाच्यं॥ नेरस्मर्थेतदन्वयबाधादसंबद्धप्रलापापत्तेरतमर्थेतात्पर्यसंबंधाद्बाधकाभावाच्च
यदरमृत्वादुःखधारासंतत्यमानदुःखेविस्मृतजन्महीहितत्वारावृगतयेवीक्ष्या॥ तत्रहेतुमाहयमितियतइति॥ पूरणीयं
भर्थेपुरारिमुकुरउपकंठेसमीपेयदेनापुरागतः प्राप्तइतिएवंकेऽर्थयितुंवक्तुंकिमित्यर्थः॥ » प्रलयेलक्ष्मणि॥ शरीरत्वेसती
तिशरीरधर्मत्वेसतीत्यर्थेनिराधाश्रयानुत्पत्तिप्रयोजकायमेवकरणापारवश्यादनेरिंद्रियत्वंचेद्रियत्वेनव्यपदिश्यते॥ स
संज्ञेलक्षणयाजनमाहनिद्रादिवितननुचेष्टाक्रियायांमनःक्रियानिरोधसाधारण्यानाश्रयायप्रलयपदंसमभिव्याहा
रानुपपत्तिरुक्तैवचेष्टानिराधात्प्रसक्तोयथाप्रायुक्तरूपयदाहरणेचवपश्चाद्व्यापारव्यापत्तिसत्तिप्रयोजकेनस्वरूपेणोपी
चेष्टाभावान्यनिराधाबाध्यस्तथाचामंभवः प्रकृताहरणेपुनः क्रियान्यत्तस्कृत्वादित्यादिकोवारयंतेस्तभाद्यदति॥ »
साहचर्यंकथनेनतृतीयतृरूपः साचतृतीयाविशेषणेप्रलयेपिप्रकृतेप्रलयपदाश्रयेपरशरीरधर्मेएवत्वकरणेमनः क्रियानि
रोधकमनोधर्मव्यवच्छेदः तनुशरीरधर्मविशेषणेनशरीरचेष्टरहितानामपिपरिहाराय्याक्रियेतिवाक्रियारामनः क्रियेव्यपदि
नन्तितथाचतादृशक्तित्यात्यावच्छिन्ननिराधालक्षणेविवक्षितइतिनकोपिदोषदृश्यतेमनसस्तिनिचेष्टायदप्रयोगानिहताये

संपरिहरन्नेवचेष्टपदार्थव्यतादृशारीरमात्रमर्थलसमर्थतेमहातएवति॥ लक्षणेमित्यन्यथानिमसंगतिभावः॥ » नो
वक्रमिति॥ अत्रमातातिशयप्रयुणीरूपविप्रलंभाभिनदुः सहजरदुःखपरिवेशनपाशदानुसंधानसंभृतरोषप्रलयेप्रतिपक्ष
व्यवितकिनतत्कालवृत्तदुर्वेदसमागमसंजातकंठाभरणरसोत्तः करणपारावश्यात्तन्मुखरानवस्थाकृतस्पृहानुचर्ततेपिवक्रं
मुखरंनोनामितंनतन्नीकृतंनश्रादुःखपरामर्शेशिरव्यवनुतंनिषाधापनकृपितमाल्यधरुः शरीरनोव्यापत्तिंतंनविपरीतंकि
चिद्विलितकलयंगलितंवासोवलंस्वपंतीनेनपरामर्शेनेनिषेधाक्षरंनतिचालोनिगदितमुक्तंविलोचनमपिशोणमारक्तंन
रिवर्तेभाक्तव्यंभुक्तंनयातः परंकिरायंणतिमत्यानहते॥ » » किंतुकीदाकलासकीजरिराधपदेषयेकांतरंदीनश्च
योसिबदुःपिप्रातीतित्यायाशेतोतः करणंकपलमित्यत्रधारणंतेनादारणसंगतेः मधुरिपोः श्रीकृष्णस्यपरदुःखभारहारणशी
लस्यातिपदेधानरोनेनमुरवव्यापारितं प्रीतिपुनरयव्याख्यानंतद्व्यासनिगुणभूतेषविवक्षितंकरणंमुख्यकार्यविहंग
भाग्रभिल्युदाहरणतायांकाकुलुप्तितवाडोपकांतयोरेकविषयत्वारुद्धासभावितयोर्वर्णनेकविसंभानाधायकत्वमाहयासु
रव्यतायाअसंभवादन्यथाकविकुलक्षुणसरागमच्यबायतेः किंपुनरित्यादिनिषेधधटितवाक्यार्थपद्धत्तीतिस्थाभाव्य
नप्रसक्तप्रतियोगासत्तांकंनरुकभलयात्तनेरोपपन्नेनरापरंवेवर्ण्येसात्रिकभावरूपत्वाणनाप्यनिवार्योधाद्वचनार्थे
पयार्थप्रवाहमानत्वीजातिस्मभावकालवभवला कष्टनिमिनातरसंभवेवर्ण्यमपिनिष्प्रयोजनंतपप्रभवतश्रीकृष्णयनप्रद
र्शितमितिरूपविभाव्यति॥ » जृंभायाः सात्रिकभावत्वंवक्ष्युक्तंतस्यारसानुकूलाविकाररूपत्वाच्चनचलज्जासंभवांग
संकोचस्यापितमात्रापत्तिरितिवाच्यं॥ लज्जाधर्मनकस्यतस्यरसानुयुणत्वात्मानुकूलविकारत्वस्यात्वंबाधितत्वाच्च॥
नचस्यतः संदरलज्जयाजृंभायाजपिनासौतिवाच्यं॥ प्रामाणिकरूपत्वेनाभिधानात्॥ वातप्रकृतजृंभायाजनयतीत्यपिविकार
संभृतायारूपस्यास्तस्यातायथातद्वधूमाकृष्णेतद्वातोपिमनोविकारसंभृताकृष्णरूपत्वात्तमित्यभिप्रेत्याह जृंभापि

तिबाधुपरिवाष्पव्यवर्षः ॥ ॥ नवमइतिनचनुत्यमुक्तानिः श्वासादिदशमः सात्विकभावोवक्तुमुचितइतिवाच्यं॥ मु
खादिभूतवामुपरियाषोऽश्रुभानासादिभूतवामुपरिमाषानिःश्वासः उष्णश्चइतिनविभागेनिःश्वासादशमः सात्विकभावोयुज्य
तेएवचायुपरियाष्पवचनविभागेनुनवमएवकश्चिदधिकोभवदत्यन्तदाहाद्यात्मकश्चेभानिःश्वासधारणेक्तनवमसात्विकभावश्चयाष्प
णांचयाभ्यसाच्चारितानाजलत्वसमर्थकमालस्यभवदाद्यानिदृश्यानिलंकुचतइत्यादिकःसकलोधरयोर्गुणेउनटीवपुः पुलकितलीलन
मसिद्धति॥आलस्यनपनश्रिमःश्वरणेषोः संभः समुज्झतेततनिगतजयेथेनिजामधरणीरालेखमालोकितइतिरश्रमजन
झंभारउनःपरयत्यन्यथाभावकसराइत्यमकमानुरोधात्पादांतुंचुक्तमित्युत्प्रेक्षयामः एवंविधेषपद्यव्यंग्येषवणनेषुकवि
श्रूणारपिसलिलेदृमर्जनेकर्मविभागात्वंवक्तुंक्ष्मे ॥ तथापिगणनाया पुमिउतेमात्रतियंत्रितत्वादनुद्राव्यमवनपरिवर्तिपदं
यम् ॥ ॥ तेश्रमसमतिमाहऊर्जन्तानननमितिबालाऊर्जन्तइत्युत्तरार्धाद्याचाभ्यामाद्याभ्यांपदाभ्यामवयवविशेषान्य को
कियतिविशेषणानिऊर्जन्तानननऊर्जन्तःप्राणाश्चयत्तत्राननंतयत्रातिव्युत्पत्तयाधिकरणेसंज्ञायांल्युटिदनंचत्रऊर्जन्तश्चनऊर्जन्तश्चऊ
जन्तमितिपदंहति ॥ उश्वसन्तश्चयुगंउद्वेजयंतश्चतापंचक्षसत्यंकरोतीतिक्षसत्यंकरणंयत्रतत्तथा ॥ विधुतपाणस्वेद ॥ श्रमजलयुक्तगा
देवाश्चयत्तनंचभावाःसत्वसात्विकभावसामान्याधिकरण्यमुक्तंभवतिकुत्रचित्पक्षे ॥ मिलन्नलपत्रेषुनलपत्रकूलेषुसर्व
नीचोपपन्नइत्यन्वयेनाभिधेयंगच्छतीतानिचेत्यत्रश्रमइतिवत् ॥ श्रमंतीमुखीश्रंतीश्रूलतालताकारंभवेत्र ॥ श्रंसयोर्युगलेभव
बाहुपरिधि ॥ श्रंसयोर्यत्रेत्यांकुशः परिधिःपरिवेषोयत्र ॥ एतेननहृदिपनस्यानननस्यचेदंचभवत्यत ॥ नचेहृदिनविकस्य
चरभागइहदृश्यते भुजनालेकेदृष्टेवराधाभागेयत्रभुजलक्षुकंसंधत्तइत्यत्रत्यमानः कंचुकस्यकंचुकीकायाः संधिःसंधा
नंपत्रदर्शितस्तस्यहृदंभूलदर्शितंकाचुकलाचनातिशोभतेतस्मात्तवतकाश्रीखंडंकामदेशाद्यत्रकर्कशमणिश्चव्याभवति
त्यर्थः ॥ इत्यादावित्यस्यसात्विकभावसामान्याधिकरण्यदर्शनादित्यनेननान्वयः ॥ ॥ शृंगारतिलकेरोचंति ॥ तथा

यासमंसंनिधृहृहेप्रणयिनायथाभुजालिंगनंव्यापारोछलदछभावनजलोभायनणीदृशः प्रयात्काव्यवरोपभवनियम
तेदृष्टपियम्मिन्वपुःस्मरजृंभणंकंयसाभवस्पुरेवः प्राप्तोतिकोचिदृशामितन्नस्वदोज्झभणंकंपतित्वदृष्टपयुरुषसात्विकभावपु
ष्टितांजृंभानिदृष्टतनतनमथपतिमन्नदूषणंयुक्तइतिन्यायाज्झंभायाः सात्विकभावत्वंतदुक्तंभावः सत्वकाभवंतीतिभावः श्रेष्ठका
श्रंसुतप्रणयिनःप्रेमपात्रभवतापुंसांसाहृहेगृहेप्रतिगृहंसतियतनेइतिसत्यंतेनणीदृशांयोभुजःयादिभुजाभ्यामालिंगना
त्मनाव्यापारोणाछलद्दुरुभावपनिगंछदछभावस्मरदरेषभगंधीतियावन्मात्रनजलंनिधृवनसंचोनिष्यंदायांसांतास्यांविधा
जायतेतथमुद्दिष्टः प्रथानकाव्यनिर्वचनीयतायांवरोपाध्यवसेलोकिकाएवसंभाव्यतेसंभावनायांकापिपदोपयोगसंशयानाश्रयिमिनत्र
यसिदृष्टसत्यत्वसंपादनेवपुःशरीरंस्वरव्याप्तेभूणंचकंपव्यसाध्वसंचलाभदुद्याद्यतासंभावनासंभवनभवंतीतिदृष्ट
तिभिः समुद्दाद्यः कांचिन्निर्वचनीयांदशामवस्थांनिश्चयतमवश्यंमनसाप्रीतीत्यवसयः ॥ ॥ ॥ अनुभावेघंतभावंशकृते
नाम्नेति ॥ भावस्वरूपाणांक्रोतुभावतेभावत्वसंकीर्णमवनविविक्तमितिसमाधत्तेसत्यमिति॥ ननुविप्रलंभयोरत्रसमावे
शसंभवादन्यतरवाभावश्यकत्वमुनिनचोगारथाद्यथाशाल्यंभवज्यायइत्याशांकाविरोधपरिहरणेपरिहरतिफुलकादापि
ति॥ नच्यासात्विकभावत्वानुपपत्तिभावत्वासंकीर्णतायाःक्वांतःकरणेनवेतिशोतिवृद्धाएतितयामितिनविकाराइतिन
प्राणिप्रधानसाध्यादृश्यर्थः ॥ अंगकक्ष्यादिपुप्राणिप्रयत्नसाध्यादृश्यमत्वव्यतिरेकाभावादंगयनजृंभायाः प्राणिमात्रेधर्मे
साध्यत्वव्यतिरेकमाहभत्यइत्यादिनाछछद्यांतिपदेनेति ॥ अंगकक्ष्यादिरहितमदंनंत्यादितियत्तेनत्वंतीतियत्तेन ॥
उदाहरति ॥ यथेति ॥ आधीयंति ॥ महेश्वरामानेप्रियायरभचेष्टाभाधत्तइत्यकांतेननजृंभायाउदाहरणंघटितघियोगक
लावच्छिन्नरतिरूपविकारसंभवत्वमसंचिंछिताथाउपचिंताअवलाभजायाहिमालयकन्याराजृंभांपुरश्चयायनकृतिकां
वापुपुंश्चिसभाव्यनिश्चित्वंतनत्वंपतिंगासुसाधामानायनोदमतिपत्तेःमेरमुद्वाहसत्करांपुनीभिश्चुटत्कंतिचुटदित्यनुकर

णंयस्यनंशब्दंयद्वा तुदतः कृतिश्च्वेष्टाविशेषात्मिकातांकलयंच कारमानेनोद्गीर्यगतमित्युपहसतिस्मेत्यर्थः॥ इति श्री
तभुनामकगंगानामविरचितायांनोकाव्यार्थारसतरंगिण्यांव्याख्यायांचतुर्थे स्तरंगः॥४॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥
॥२५॥ नन्वयंव्यभिचारिभावनिरूपणंप्रतिज्ञायेतेत्यत आह॥ मानसस्तुसात्विकभावप्रकारकोरोमांचविशेष्यीकृतभावत्वरूपलक्षणलक्षि
तस्तंतयांशुद्धिरूपणनिमनसस्त्रावविधानेवभिन्नत्वदर्शयति॥ तत्रभरतमुनिः॥ अत्रश्रासश्चेवंविधेकेचिव्यभिचारिणोव्यभिचा
रिधर्माव्याप्तिज्ञेयाइत्यन्वयः॥ अथस्थिरोद्रसंस्यकाव्यभिचारिणोनाम्नातुनिर्वचनलक्षणतः समाख्याताः कथिताइत्यर्थः॥
॥ ॥ व्यभिचारिपदमवृत्तिनिमित्तमस्यशारीरमानसविकारसाधारण्याद्धेयारपिलक्ष्यतेयुक्तमित्याशयेनतल्लक्षयतिवृत्तस्तत
इति॥ वृत्तस्ततः काव्यनाट्यादिरूपणानिपतनंयत्रेकेनाप्युपायेनसहृदयहृदयंप्रविष्टः॥ रसेषुचव्यभाणेषुसत्सुसंचारिण
श्चव्यंयमाणायेभावास्तत्यभिमतार्थः॥ तथाचरसादिपोवप्रकारकारत्वंविवक्षाध्यीकृतभावत्वंसाधारणंलक्षणमुक्तवा व
तिरस्पुरश्चापिभावपुविषयेवृत्तस्तांतानुभावाद्यात्मकंकोपजनपितव्यंसंचारिसंज्ञकारित्यत्रपिलक्ष्यंजवः व्यभिचारिपदप्र
वृत्तिनिमित्तस्यात्रभवसाधारण्यंवृद्धव्यवहारसिद्धंयुक्तमितस्तदेवदर्शयति॥ अनेकरसेव्यनष्टाश्रोव्यंयोपकभावाव्यः संबंधा
श्रयोनत्वमित्यर्थः॥ पाव्यपोषकभावोनकेवलानामपोमितिवृत्तिभन्नंदर्शनत्वदमवृत्तिनिमित्तंदर्शयति॥ अनेकरसव्याप्ता
त्मिति॥ अनेकरसचर्वणाव्याप्यसामर्थ्यमित्यर्थः॥ क्वचिद्भावादावतिप्रसंगवारणायभावनेत्यनापिविशेष्यं
॥ ॥ अशायमुद्घाटयति॥ नेपमिति॥ ॥ आशयमुद्घाटयति॥ नेपमिति॥ एतेषांलक्षणलक्ष्यतावच्छेदकंदर्शयति॥ मान ॥२५॥
मानसत्वविशेषणाभ्यांविभिन्नेशारीरभावानांमानसभावानांचव्यावर्तकलक्षणंलक्ष्यतावच्छेदकंबोध्यइतिपदति॥ इत्याशिर्व
ति॥ इत्याद्यरमित्यर्थः॥ नोकृतइतिति॥ निर्वेदादित्यादिना कोधभयाभ्यामितिशिष्टव्यारपेप्रासंगयाः परिहारःस्यापित्वं
मेतत्यभावविशेष्यकारायमकारायमकारत्वं व्यभिचारित्वं॥ स्थापिभावोरोयविशेष्यीभूतभावत्वं॥ कथमिति॥ इत्योर्वरो

धात्यादाद्यः॥ ॥ अन्यादृशाव्यभिचारिभावविशेष्यकारायमकारायपिस्थापिभावोतरमकारायविशेष्यत्वरत्यादो भूतायप
पिभावकरणव्यभिचारिभावाद्यासातिदृष्टत्वान्नव्यतिरिक्तइत्याशयेनोत्तरपंक्तिरसंपर्यंतेति॥ अथमुनयो दृष्टासाद्रसमाधिकंकाव्य
रसरूपोपलक्षणंविशेषमभिसंधायभावनांगलक्षायस्थाप्यस्यप्रथमतइहानभनुवृत्तस्मरणादायेसंचारीभावसंतेनत्रतत्रस्थो
पुंसपारव्योत्पादनेनेत्यादिपदनेनेत्यादिविशेषादृत्तिविशेषादृत्तिविशेषाश्चिपभावः पुत्रादालबनस्तुव्यभिचारिभावइतिनविरोधइतिबदतोव्याप
नित्यानित्यवस्तुविचारजन्माविरागात्स्वार्थिकत्वंदृत्तिविशेषानिर्वदरूपोभावोस्तुगृहकलहादिजन्यस्तुस्वावमानजन्यो व्यभि
चारीभवितुमर्हतीत्यवश्यमपिनामधुरुभयानव्यभिचारित्वनिर्वेदस्यमतिस्वावमानमितिहृदयपलक्षणंपरमापराधेजन्माप
रंवनाद्रहेतुश्चिन्तनविकारः क्रोधस्थापिभावः क्षुद्रपराधजन्मापुरुषोचन्द्रमुचाक्षादिहेतुरमावरूपेव्यभिचारिभावस्तथोक्तत्वात्तनु
कंरोमानसविकारायथातथंभवत्यासत्रासादयोरपिभावव्यभिचारिभावाश्चयुपगतार्थिनोबाध्यं॥ यत्वात्मातिकोतविकार
त्रासः स्थापणाद्भयरूपस्तसंभवयमितिभेदमाहुः तन्नचत्रासतीयोवानंगाभिष्वंभंदुरनुपतनिस्यंरतदृत्तदृष्टिः पत्र्यांवेनमविं
त्रासः स्थापणाद्भयरूपस्तसंभवयमितिभेदमाहुः तन्नचत्रासतीयोवानंगाभिष्वंभंदुरनुपतनिस्यंरतदृत्तदृष्टिः पत्र्यांवेनमविं
ष्टः शरपतनभयादुपसार्यकायभेदरागोपवेलोदेः श्यमविदत्तमुरश्चोशिभिः कीर्णवत्मोपत्र्यादरमद्रुतत्वादिपतनंशरंसाफसु
व्योत्रयाणीत्यादेरितिकरभिमतापाभयानकोदाहरणतापाअसंगत्वापत्तेः॥ ॥ श्येकमुपीवायांनंगनभत्संचनेनाभिरामत्व
त्यास्थानत्यानुपपतिस्त्वंदनैभुद्रुतदृष्टिः शरपतनभयादुपसार्यिपुनपत्र्यार्थेन पूर्वकायेप्रविष्टः श्रमविदत्तमुरश्चोशिभिर
धावलोदेभेः कीर्णवर्त्मोत्यंमृगउपप्लुतत्वरःसंतापानोद्विपतिवद्रुतरंयथातथाव्योलोकंचयद्धातश्चप्रयातिपतनसंश्य
तिमृगाविहारिणोदृश्यतेतस्यस्मृतंप्रतिभुक्तिनापंपद्यकः तथासत्येवोत्करधावनक्रियायादर्शनविरोधाकर्मतयपपद्यते॥
नचक्रियाविशेष्यकरथेणोहारिनेवकरायतयापिवापतिदुपपत्तिरितिवाच्यं॥ ॥ प्रत्यत्यर्थापक्षयाप्रत्ययार्थस्यैव
प्राधान्यस्यबहुशोदृष्टत्वात् क्रियामाधान्यमतिपादकत्वादिसूत्रारब्धभाष्यस्यचक्वाचित्कान्वयसिद्धिक्रियामधानबोध

तात्पर्यकत्वात् ॥ यद्गुणवानपाणिनिः प्राधानमत्र यार्थे वचनमशिष्यमर्थस्यात्प्रमाणत्वादितिवचनमात्रंप्रस्तावस्थ्यो क्
थमन्यथापोषः गृहस्थस्यचेतिहिजोनंसातिनिदितइत्यस्यक्रियाविशेषणत्वेकर्मे त्वापत्तिः निदितोभिन्नहिज्ञकर्हकोग्रह्म
नपचिक्रियातबोधांगीकारेविधीस्तत्रविधानानुपपत्तिः निदितत्वस्यांवश्याज्यचिनान्यचित्स्वीकारेपुनरेकयज्ञतोभंग
पकतावीजविध्यंतरसमादरबहुत्वाद्दृष्टमन्यपदार्थेप्राधान्यायक्षानिबीजानिदत्तमितिक्रियाविशेषणंयदानरोध्यादारत्वमस्त्रिते
प्रितोप्यकयाश्चार्थात्पतिग्रहोन्यत्कार्हिजोनिदितइतिप्रथमांतविशेषकएवतत्रबोधोपपद्यइतिनतद्भाष्यनियमपरम्
पितुल्यायमूलाप्रिलाक्षायादानपंथाः॥ ॥ विशेषाकांक्षेनिर्वेदस्यापिभावमध्यशेषत्वेफलकल्पयतिसंसारइतिनत्ववमपिप्य
भिचारिण्यारतेरगणत्वान्नतापतिरन्यथापुनादिविधयकरतिस्थापिभावकंचातत्सत्यारव्यंरसांतरंप्रत्यारव्यातुमशक्यमशां
तरसचादिनिर्वेदस्यरतिरापिभावागणत्वंश्रवतद्गुणनात्रिर्वेदव्यभिचारिगणनयतनस्यादापगणभावकाणनवत्॥ रतेस्त्रनिर्वेद
स्यतत्रगणनापिकर्तुंशक्यतद्गतेत्तथपरिकेनकृतमितिनियागस्यमार्गपिप्रतित्वतिसरोकर्तुमनुचितत्वादशक्यनिकाव्यायादे
शस्यं प्रत्यपिविभावानुभावानुभावाश्चयात्रत्र्यंजकोनत्वकल्पिमन्यभिचारिणोऽन्यथानवाभिचारेपरंव्यंजकतयापदृश्यतत्व
स्यप्राधान्यापत्तेरतस्तावत्दशेप्रतितत्रविभावादृतिः॥ अनुभावाइतिच ॥ अत्रापिनत्रस्यनुभवन्ते॥ नत्रेतिषष्ठ्यर्थसमसी
प्रकृतस्यनिर्वेदस्याव्यभिचारिभावस्यत्यर्थः॥ एवमानेपि ॥ तत्वज्ञानंतृष्णक्षयहेतुरित्युक्तं ॥ तत्तज्ञानायदार्थादोनिर्वेदः
स्यावभानंनिहितनहितमुपयुक्तंतज्ज्ञानंस्यावभानंनहेतुः निर्वेदस्यापिभावत्वंनतुशांतरसकत्वाक्षसरप्रंथस्यदृश्यत्व
स्यापिनोव्यभिचारितया तत्रवमुख्यन्तत्र ज्ञानपदार्थोपि नोपदृतिंतुसंचानुभवतः॥ पंथाः इत्यनेनातिरहस्यमनुसंधय ॥ क
स्मिंश्चिद्व्यभिचारिभावप्रकरणवशात्स्थायसंचसामग्रीव्यंगतयाप्राधान्यंगतस्यतिनातरोपकाराव्यदीपस्यास्यसामग्रीव्यं
ग्यतन्ननिमानभावरतोव्यभिचारिभावस्यामुख्यभिचारिभावगुणीभावोपिनापेक्ष्यः॥ यथायागार्थाद्

वचनपेक्षानार्थादवागर्थस्य॥ नन्वेवंसतिताद्दशभावकाव्यस्यगुणीभूतव्यंगत्वापत्तिरितिचाच्यंगुणीभूतेभावांतरांगीभूते
व्यंग्येदृश्यगुणत्वंविभावानुभावव्यक्तचर्वणाविषयीभूतंपत्तेस्तथात्व॥ नांतरीयकस्यविभावानुभावानुनदृश्यगुणत्वांतापत्तिन्
युणीभूतव्यंग्यचर्वणाविभावाद्यस्यनिमित्तकारणमात्रेनतुरसस्यसर्वथेत्यत्रवनोदीयतेएवंचाक्षितपदिनुकश्चित्तेऽपिसं
भवतस्तहितत्रापिनकश्चापिविद्वेषइति॥ ॥ क्षणोतिकुज्ञानंनमोहमलक्षयमज्ञानिनाभपाक्षार्थापर्यटनेनाहंसं
चारः अभायसिध्यतोष्यभिलषितोबोधरासवापरिग्रहकत्वाभावात्तुच्छार्थपरिग्रहुःखादित्यावाचः विहितंकर्मनरिपातहेत्वा
दिवादापकथायेअजितेदृष्टमन्यमंतवासिनामयातनयापरापकाराभावादितिनिगदंतेतंहकारतिरस्कृतनिरिखलमयंक
राधीश्वराः पृथ्वीपरिदृढामानध्वंसनहतवेपमानाव्यपरिचिनाअनुभूतागुणग्राहकासंगतारितिभावः सराजकरदशोयपम
नाहराक्षीणमाप्यमुरुवदृष्टयः साभिलाषवीक्षणादिनिरूपणयविभागेकृतदुःखानुभूतत्वतः प्रेरिताः सदाभेभागलंकाया
यानुवृत्तरितिभावः परंतुमयागनगरनारायणनारायिनाश्रीतिनकरणेनाश्रियतः कुटंबनाकरत्यानिरिधन्॥ ॥ अथाय
दोषविभाक्तिश्चिंतानुसारेतिनिवेशेद श्रवणविश्रामधाम॥ नत्थाचदंभाव काव्यशितगीयतरसकाव्यभावभतीतावपिरश
पिभावएवचर्वणाविश्रामधाम॥ नाचानोतन्नस्वाधारणरूपेणभावादितिस्मर्तव्य॥ पत्रचस्वासाधारणरूपणापिभावालंकार
संगतयानास्ततत्राप्यरसेनभावपदव्यवहार्यः किंतुतदलंकारकाव्यत्व॥ यथाममं॥ यानुभावपुणिकर्तनजोत्रणकुंडीगंता
अंगंहंडबचेतनस्तत्रिपातितोदशमिर्मांचीनोशुचभावतिश्रमाडासनसंचिभिः कतिपयः सत्रांघपर्णरपस्वोपि योनि
तमभंगेरसिमिस्वारंगतस्तत्रतामित्यत्रवर्णेश्रमामुरव्यमनुचिषयकरतिभावोयुणः यथावाममं॥ योभिन्नरिक्षमुख
योरूत्यरोहोमुषाचयातुलनास्यकुंडंवदेवयागाज्जातंतत्कालतोतीयमित्यादि॥ ॥ काकागमनसदृशारिष्टतालपत्त
नसदृशंसमासार्थस्तदुत्तरच्छत्रपत्रयस्यसदृशोयंस्तत्रचेतशब्दकाच्युतत्वस्यभत्यर्थेकदशसादृश्यमतिशयागम्या

चनेऽप्रथमः भुजोरुपपतिमत्रलितघूर्णितादिभिर्योभिनीयतसहितीयः गतिभंगस्मृतिनाशादिकाश्चेष्टाविशेषाभिनीयत
सतृतीयइतिवाक्यं अत्रपुरुषप्रकृतिभेदादनुभावाविलक्षणाएवतिविशेषंदर्शयति ॥ उत्तमानांनिर्देत्यादिभिः ॥ ॥ सुरयंनिद्रा
पदार्थेस्थानुभवाबाधितत्वंप्रोणाद्धेपरतयाणामधानेनद्रापदमितिदर्शयति ॥ इंद्रियमोहरूपंति ॥ पदशेषणत्वेनवानुसृत्या
र्थमादरयेविवक्षितार्थनिर्देशंदर्शयति ॥ इंद्रियसंमोहइतिउक्तरूपपदत्रयेजनंबन्धुभिश्चक्रमेत ॥ नचेति ॥ हर्षात्मकव्यभिचारि
भावइत्यर्थः ॥ उक्तयोर्जातिविशेषः ॥ ॥ एकस्यैवव्यभिचारिभावस्यावांतराधिरूपोत्कर्षापकर्षभेदेनद्वैविध्यमेवकिंनस्या
दत्तआहकेचितत्रलक्षिते मदव्यभिचारिभावस्यावांतराधिरूपोत्कर्षापकर्षभेदेनद्वैविध्यमेवकिंनस्यादत्तआहकेचितत्र
लक्षितेमदव्यभिचारिभावेमाहइतिमाहइतिमोहपदव्याख्यइत्यर्थः ॥ पदाहुरित्युक्तोःसंमोहानंदसंदोहमदोभवापभोगइति
अत्रमलक्षणानिव्याख्यातानि ॥ विषयेपदव्यभिचारिभावप्रसादइति ॥ प्रसादपदव्यवहारइत्यर्थः ॥ तच्चोत्सुक्यनिवृत्तेरवस्थापु
रुषाभिप्रसादःप्रियसंगमः मनोरथासिरप्राप्यनाहरधनागमः समुत्सन्नेष्वयुष्मदादिषुभावोयत्रजायते ॥ नेत्रवक्त्रप्रसादव
त्रियाणिः पुलकोद्गमः अक्ष्णोर्वक्त्रस्यश्चानुभावाहरंतमाहुरित्यादिनातत्रप्रसादाख्यानुभावः मदइतिनतुहर्षएवप्रसाद
दनमत्रलक्षणइति कथंपुनरेकमनादिनिर्वहेदुक्तंप्रसादेपदार्थेसंतोजातिविशेषाःतत्रप्रसादपदार्थेश्चस्वलक्षणविशेषाएवसमसा
दरूपेतरविकल्पाःसंतोजातिविशेषाएवसंतोजातिविशेषाएवसंतोजातिविशेषाएवसंतोजातिविशेषाएवसंतोजातिविशेषाएवसंतो
यैवाचित्वात्तद्रूपभेदाहुरुक्तार्थयकर्षेतदुक्तमाहुश्चयेषांयेकेचनेकारादितिभावः ॥ ॥ रसवत्यंतुभावेभ्योहर्षमदयाःपृथक्
व्यभिचारिभावत्वंगम्यतइत्यादिनेदंपुनरुक्तमिवेति पुनरुक्तंच ॥ ननुपानादिप्रभवेवीरस्यपरिपाकःमदानुभावत्वात्संभवात्कथमेनेहानुभावेभ्यो
मदोनुभावत्वेनाभिन्नत्वेनाभिव्यक्तइत्यत्रकस्यैवव्यभिचारिभावस्यरसभेदादनिष्पत्तानुभावभेदसंभवात्नेहानुभावकमदोनपृथग्व्य
नुभावकमदस्यैवभिन्नव्यभिचारिभावताव्युक्तियुक्तितस्माद्यत्रसत्यमितिरसभेदव्यक्तावनुभावोविभावेकमवयवयवतीत्याह ॥ सा

मान्यनत्वेति ॥ ॥ न्यूनतादृष्टयुदाहरणश्रमंचपरिहरन्सामान्यंतावुभावेगम्यमनुसत्यसाक्षीभूविभावंव्यंजकमुपादत्ते
र्वृद्धिर्विकल्पेमदरसाभिधानंसिद्धमेवादपन्नुदाहरत्यर्थति ॥ श्रमेचपस्मत्सज्ञातीयपारसतीस्वयंसमधुरस्यपतिस्वदनंमाकन्
नुनेत्यनेनाभयंकमिष्टानवोसिंहतिनासत्रमधुनिसमंसंसिद्धियंप्रातर्विवस्येभिषणमज्जतीतिगम्यत्वेनाऽऽदरंभावातिपान
समकालसंजातमदेन जातानपरपूर्णनासानस्यचिरमनुद्रुत्यादीर्घकालंसर्वेद्रियाणामभिमुख्यंजातमितिमज्जतीत्यनेन
दाशयः अन्नपानविभावितागम्याहेपूर्णनानुभावितोमदव्यभिचारिभावविश्रामधाम ॥ बलविरोधिन्यग्लानेस्सकाशाद्बला
विरोधित्वप्रतिपादनेनास्यमदंदर्शयनश्रमंलक्षयति ॥ आयासेतिसर्वधातुक्षयसाधारणमितिन्यायादायासादनेनुच्च
लहानेः प्रभवउत्पत्तिर्यस्यतिव्युत्पत्त्याबलान्यनुत्साहात्प्रतिपक्षभूतेबलकारणेऽत्साहसमानाधिकरण्यभवतोहेतुग
णतात्स्यमोर्थेषष्ठीतांतथा प्रतिपक्षप्रतिहद्विचारस्यमनुतंभवतीतिन्यायेनेनतत्रनातिव्याप्तिः परोभवःखदमाहुः
खविशेषःसइति अत्रश्रमिव्यायेमिनाविश्रामधाम ॥ भूत्वाऽवद्स्सकलानामप्यास्वादजनकत्वात्सहानंगनाया अत्यंतवस्यो
वुस्तत्पयोधरायाः एतेनवरांगसंपर्कजन्यसंरम्भकथमोत्तरविकारानुमायकंतत्यत्रांकापरिहृतामिश्रिसास्जाया
अत्रोपाश्लिष्टानविक्षतांश्रमानयांगपतेः कृत्वारिथिलीचकोरत्यन्यायेन ॥ ॥ पत्तेदोनित्यसाकांक्षतयाप
ठदस्यानध्याहृतत्वात् ॥ प्रसिद्धिपरतोवुधिरेः शक्तंतयातयउद्भावकाक्षः तेतिचेदनुमन्यतांमसिश्रार्थकोवतउद्भव
व्यापिसहशब्दस्यतृतीयायोगान्निर्दिष्टएवनेत्यध्याहृत्यदूषणंदयमुद्दिधीर्षुणेणापिकथ्यायाशंकादतेशब्दीत्यादिनाक्षेपान
पूर्तिंचश्रीमता ॥ भावानांहिरूपसाध्यत्वंभिवरूपनाशयत्वमपिसर्वैरंगालंकारिकैरुपगतमित्यत्रविप्रतिपत्तिंचकीर्त्य
स्यैवाप्यत्वंत्वनुमतेर्दुर्घटंश्रमस्यथम ॥ यदेनंचनिर्वहतांहमनारभ्यदोषापदुरुभरंपुनर्व्याख्यातंइतिनकिंचिदेत
न् ॥ तस्माद्यस्यांगपतेःसहनिर्गतायादृष्टिपूतन्यसेत्पादमितिनातिरात्यनुभारणपनेचदरोगंतुरामेणसितमश्रमो

कलनात्सदृगंतुमाप्तविधिध्यादित्तिमत्याश्रमाभावद्योतनात्पत्तनदेशपुरएवध्यायंत्यात्पाएतावतेचस्वदंतुसंसक्तपथोध
गयाश्रमतिवध्यमेवदयुक्तपथोधरयुगलोयाःस्वदत्यशिरःक्रमेणास्यान्मध्यमंश्रममावदपतिपथोधरग्रहणं॥मिथिलाम
॥२॥ जायामिथिलानामकपुरोनत्पतिर्जनकोपिमिथिलस्यस्वत्मजाकन्यावद्दा॥मिथिलानामकनगर्यांएवात्मजातस्याअ
रोधानस्वयंनश्रमानितितत्कारणेतत्पापचारात्मागेकाढिष्यादीनत्यर्थः॥सरागस्वदः शिथिलीकारएवंस्त्रीत्यादज्ञाप्यनि
गाद्यामासेतिन्यायेन॥युक्तंचैतत्॥ रसमंजर्यामनुकूलनायकस्वयमेवदृष्ट्वित्वेभवकामलादिनमणेत्वेशयमगीकु
रुत्वंवर्त्मलघुत्वोप्रयातिपवनत्वंस्वदमुत्सारयसान्निध्यश्रमदउकाननगिरेर्निर्गछमागाद्वहिः सीतासारिपतिमयामर
यतोनिर्गेनुमुत्कंठतदुत्थंवुदात्तवतानेवश्रमस्वविभावानुभावोक्त्वश्रमत्वनाध्यवस्यतेवननगमेछतावद्वुचनो
तश्रमपदसमभिव्याहारणारोधपदमनुषिन्नुपनिबंधमन्यथातत्वनार्थसंप्रसंगात्॥एतदेवाक्यतमवर्णंतुभवचा
सांतत्रस्वदेतिपदाक्यमात्रत्योपनिबंधः॥ ॥अपिवक्यविदपिभावस्वरादेनाप्तिपादयतात्रश्रमभावोद्दारहरणश्र
मः प्रतिपादितस्तत्किंवमनाक्यदाधानाकलनादनबंधनाद्दा सर्वसंमतनिबंधकर्तरितथामतुर्मतुमश्वसंतुलछीभावा
दन्यदुत्तरंदुरुत्तरं भवतिभावुकत्वयाजापमास्पतइत्यथमाभाकीतः पथाकेचिन्नश्रमानत्रायातिन्यायस्जनपथेः कृणा
सानितिपाठित्वाश्रमादाहरणमश्रमणेवयाजपंति॥ तान्प्रत्य॥ उक्तरीत्याश्रमश्रमेन खानेश्रमेणवंतिपुनरत्रापिपि
तावीजे॥ तथाहिश्रमपदस्यतेश्रमदेपभवत्युनं॥ अन्यथा॥ श्रमपदपाठेतपाठनुदाहरणतारांकारुकमापेतत्त्वा
युक्तंलक्षणाकरुत्वंप्रयोजननयाप्राणिकर्मत्वनुपदमद्रव्यक्रीभवितितिविदुषापरामर्शः॥ अन्यनुविभावादी
नांयाधारणेप्यभिचारिणांपदत्वाच्चवेनदोषइत्य नुः जद्वाध्यगतिविवितःस्वदतुभावितः श्रमस्त्रवणाविश्राम
धाम॥ ॥आलस्यलक्षयति॥ उक्तानंतरंचानुपदोक्तग्लानोथस्थमाणजनुतायांचेतिव्याभिचारितव्यवल

समानाधिकरणत्वंचकर्तव्यासांतसंधानसमानाधिकरणत्वंचसंतिकिंयानुभुरत्वमित्यर्थात्॥ग्लानोवलस्समाना
धिकरणत्वाभावाज्जडतायाश्चावश्यकर्तव्यासंधानाभावात्तयो युक्तासः हरमिति॥ केचित्तुनिखिलारंजनांप्रि
यणदूरादुपयातेनविरोधितारकाभिःअधिकंहियारयामिवतुसरणीमाजपतयायसारसजेत्वंमादिरीत्याद्राजुः
॥ ॥तत्रश्रमसंकीर्णनुप्रियकर्तृकंकथानोप्रियत्वमाहनुत्वात्कथंतत्रश्रमइतिचलज्जायापरतंत्रणविविक्षितस्मरनोदः
स्वरोदानप्रतिपादयतत्वाच्चरतेप्रकृतः श्रमस्तत्रांगतयोप्यस्यभुक्तश्रुतइतितदसंकीर्णोलस्यादारतामाविष्कर्तुमसा
धारणंगर्भरूपेविश्रमात्वद्द॥ गर्भवतीति॥ गिरेर्हेमालयस्यसुतायापार्वतीप्रमातिशयेनविरस्यद्दांचलंकांतयाचकां
क्षितंयतिस्मपरंतुस्तनतटयष्टिहारंतरकरणतोर्पयितुंनतांतिपत्राक्तस्मथोवभूवत्यर्थः॥अथगर्भविनिवितंदृंचल
विचलनेनहरनिरोधात्प्रत्यानुभावितमालस्यचरणाविश्रामधाम॥ ॥ ॥दैन्यंलक्षयतिदुःखस्यति॥दुरव
स्थासाध्यांतःकरणवृत्तिरत्यर्थः दुरवस्थासाध्यावस्थांतरभावनाभावभिन्नत्वाद्दुःखांतरंदुर्विदुरवोत्कर्षइत्यर्थः॥रोक
व्यावर्तनायांतरंकइतिमतांतरमाह अनोजस्यमिति॥निरुक्तदुःखांतरंकस्यौजस्यपदमेवनमालिन्यस्यतत्पदार्थ
तापनंतस्यांतःकरणधर्मत्वमित्याभिप्रेत्येतन्मतंदूषयतितत्रेति॥ एतनदोगत्यांदरनोजस्यंदैन्यमलिनतादि,रुदितमा
नांनिरुक्तिमात्रंयोजनयायाजयंतः परास्तत्रमालिन्य त्वस्यातुभावतयाहृदयादेरेवौजस्यपदस्यांतःकरणरूपो
तात्पर्येणाहकंतस्यांश्रमदुःखानर्थांतरंपरतामेचावगमयतीति॥ वाहिवेधयत्नेनांतःकरणधर्मेतसतियात्तियक्षधर्म
तयाज्ञानत्वेनतद्दनुभावत्वादितिएतत्तैदैन्यानुभावप्रदर्शनप्रयुक्तंदैन्यमयालसतंवेदितव्यं॥ ॥अंसइतिकशयासन
रनोव्यक्षणात्कुतलमालिकासविलक्षणेतिलिंगविपरिणामेनान्वयः एवमग्रेपिस्तनतटइत्यत्रतटग्रहणंनिम्नगाभावेपि
पूरात्कर्षवत्तुमतिरत्योक्तिः मध्यस्तरुणीमनमथएवकुंजरेंद्रोसमीक्ष्यकारित्वान्नदुद्भूतत्वानुतस्यदानोपिपथासिक्षि

BHAU DAJI MEMORIAL

॥३०॥

प्रयुक्तरूपः स्वात्मक बलवदनिष्टकारणत्वात्तत्रैनाध्यवसितोमनोरथस्तस्य भवेत्पुरुष्यदुःखकारणत्वात्तत्रैनाध्यवसित
स्तस्यविषयस्तत्र मनोविलंघ्यमासक्रमतनष्ठावृत्तिविषयः कदाकस्यभविष्यतीतिन्यायान्मनोरथभंगाध्यनुभावोदर्शि
तः अन्यच्चकिंचरूपोविरहानलेनसरसंपेमाद्रसंदग्धमानत्वलत्सतनोः संदर्पविषुःशरीरमादीप्तमुक्तमिवगदगदंरुदंत्ये
पोग्निः छलनफलनोपपत्तेरीरित्करंमुंचतिवहिः करातीत्यर्थः अत्रविप्लवपदेनविभावितमनोजत्वान्मनुभावितदैन्यच
र्वणाविश्रामधाम॥ ॥ चिंतालसयतीति॥ चिंततीति॥ उक्तार्थदृशासनेप्रमाणपतिव्येचिंतायामितिस्मृत्यप्रसंगव
रयतिध्यानमिति॥ स्मृत्तेनत्तदन्यत्वमितिनातिव्याप्तिरितिभावः व्यक्तीभविष्यतिचेतदुपरिष्टात्तविरक्षितार्थेविज्ञ
रदपत्ति॥ किंत्विति चित्ते कार्यमिति॥ एकमात्रप्रवणतेतियावत्॥ शंभुमितिहरोल्लराजनत्वेनउशंभुध्यायंस्तंस्थापय
स्यंयथारमनाख्यंदोषापत्तेः किंनाम जातीमहइतिचवक्ष्यंसंभावनायांमंबरडाएधातेनतूपमायांसंभावनायांच
वास्तविकशंभुसंतवरकुमुचितन्निबंधपरित्यज्यप्रकृतध्येयधातोश्चतार्थकत्वात्॥ ॥ ननुसिद्धेर्थेकोधातुः कि
मनेनार्द्रीणोतार्थइमनारभ्यदोषाश्रीकालकलिकनमुमुभयुद्धतिचेदाचानकलनाभावमंत्रजामान्यात्॥ वदसकलकवि
कुलतिलकाचमोनेभट्टश्रीनारायणसिंहविशारदेरसमहतिभिर्वेणीसंहारभुजरारक्षसमुच्यपुनाकंधुसमस्तक्षामधु
गिरःप्रसाधितशामसंक्षतारंभाः नियतंतिधार्तैराप्ताः कालवशान्मदिनीष्टेः॥ क्रूरग्रहःसकलुश्चद्रमसंपूर्णमंडल
मिदानीं॥ आभंभवितुमिच्छतिखलाःप्रस्पर्धतेनंतुधुधयागइत्यादिभिर्वेदंगलमायकव्याभिरुपक्रमः कृतस्तत्रविधा ॥३०॥
नामवचनाभ्यांसंकल्पस्यतत्साकांक्षमन्यथानजानातीति॥ ॥ अथतत्रसधामभिभवश्चयेनदीपितकोधधामश्म
कोटिस्यथाः अत्रवक्ष्यमाणिकासावकथंततयानाकमोविषयकलनाथवचनत्तत्राप्यसंकल्पव्याभिमानदृष्टिव
दृष्टव्यांतुरवनासिकावचनोनासिकदृष्टिरूपत्वत्संध्याव्यासाध्यनिर्देशः प्रतिज्ञातंसूत्रवचनोदाहरणाय

ततावगतपदार्थापिकश्चित्काव्यहानेधिसभातुरंकुदृत्यादौलितनमूर्धानुमन्यस्व॥ प्रकृतमनुसरामः किंनामतिवितर्कयं
तयाजानीमहेयतस्तस्यैवशोभारक्षितवृत्त्याक्षेपवाग्मिरिवतत्तेनसंभाव्यमानस्तायउत्पत्तानतोस्समुन्मीलत्पुंदरस्पर्धा
सकारादकोमिषणंगंगातरंगावलिरत्रापितस्यैवत्वनुषज्यते॥ एवमर्थापि॥ वहिर्गच्छत्यधिकांत्याद्विन्नः कपेनवेद्र
कलिकाकांतिःस्वच्छत्वादुज्झतेप्रकाशंइत्यर्थः॥ अत्रेष्टानवासिविभावितातायवेदव्याधानुभावितातिचवर्णाद
श्रामधाम॥ ॥ मोहलसयतीति॥ मोहइति॥ वेचित्यार्थकमुरधातोः कर्तरिव्युत्पन्नतायावाधइतिधात्वर्थविरुपक्रा
हभुहतिः॥ विकलंपरिछिद्यक्षमंचित्तंयस्यसतथातस्यभावस्तत्वमित्यभिप्रेत्यहेवित्यभिति अंतरितिकिंकालस्यर्ण
वर्णकंतकंद्रोण्यतगंतदलकांतिमतींमसन्नत्वाद्रोत्वाचनेनातयास्मृश्यत्वमुक्तंमे॥ ॥ समुधदिदुदवदनामुदयंतूर्ण
वंद्रानननामुदयकांतिवात्॥ क्षीराब्धेरुक्षितांतेनकदाप्यदोक्षितत्वमुक्तंलक्ष्मीपीड्यशंभुः स्मरवमभवः स्तब्धवातांकु
रुः स्मरकालमनासंज्ञानासंरभ्यस्तंभयुक्तः शातमरवाव्यग्नचित्तइंदुः कर्तव्यमूढंदिग्यापूरितः सापिसर्वज्ञापिचिल्ला
कीपतिव्रत्वाज्ञानंभवेसुजंगपाशातिपाप्यत्वात्तत्रपतिताविस्मरणयानुजातइतिसर्वत्रसबध्यते॥ अत्रलक्ष्मीपि
यकावर्णविभावितःस्तंभपूर्णनविस्मरणयानुभावितःशंभुश्चातमरवनिलोकीपतिगतोमोहस्त्रवर्णविश्रामधाम॥ ॥
स्मृतिनवक्ष्यतिसंस्कारजन्यमित्युद्भुपत्यादिभत्यभिज्ञामध्यत्रैपातभावेपतितश्चतिसंस्कारजन्यंतदुभयतादात्म्यस्व
नप्रत्यभिज्ञास्वविषयाग्रहियकसंस्कारजन्यंज्ञानंस्मरणंतथासंस्का जन्यत्वस्यैभयत्रापिसत्वनत्वर्थः उभयोर्क
भेपास्यविभावोभिमतत्वाद्दसंस्काराद्वाधकाइति॥ ॥ कालिंदीति॥ यस्मात्कालिंदश्यामत्वात्संतत्यमानत्वाद्वतत्वस्
व्यवसितारोमालिः सरसोर्जुल्वाद्भनीरत्वाद्भतत्वेनाध्यवसिताचानाभेः सकाशात्समुत्पाद्भुर्यनभसः कोडे
तनुतरत्वान्तत्वेनाध्यवसितभध्यस्थांत॥ परिकीर्णतरंगेतनीदंकदंदगोलाकारत्वात्तत्वेनाध्यवसितंकुचयुगलंक

धानिरतिस्थ्यत्तृप्तिसाधनत्वान्तत्वेनाध्यवसितोधररसस्तस्याकरस्तदविनाभावान्तत्वेनाध्यवसितस्याधरस्यकलोम
कदशत्वान्तत्वेनाध्यवसितमुपरितनभागमाकाम्यतदेकभावनागोचरीभूयविस्मृजतिधातूनामनेकार्थत्वाच्चमत्कारो
तीत्यर्थः॥ ॥ सुधाकरकलोकोदित्यादिद्वादशश्लोकेनाध्यवसितंनखक्षतंप्राप्यशोभतइतिवार्थः॥ चंद्रआहादकत्वान्तत्व
नाध्यवसितंमुखमपिस्मरस्यवाम्यः कामनिधाय्यवतारुष्यसमाकर्षणीयत्वान्तस्यकुटिलत्वाच्चवापत्वेनाध्यवसेयो कु
टीतस्याश्रायत्वनक्रियाविशेषणत्वमत्कारः शोभातिशयस्तमालवनेभजतितस्मात्तयाविनाः संभावितेतावद्दुर्भेल
नास्तिवविरानीतकालावलोकितेवराधाकदर्वानर्भिन्ताकुलस्यमदपस्यकुहरेयंतरभाग्यतीतिष्ठतीत्यर्थः॥ अत्रचिंता
कृतंतादृशसंस्कारसंन्निकर्षविभावितागम्यमुरुविकासाधनुभावितामत्यभिज्ञावर्णाविश्रामधाम॥ ॥ वदनांतुनीति
॥ एधामुरुकमलपत्रदूभरा स्रस्पदृत्यर्थः॥ अंतनुजपदनवदनाकर्षिणिचहकृषिभ्रमरत्वोदनाद्यनएवकर्णाना कलनाव्याप्य
वर्तमकर्णविकीर्णवितन्वासंभूषणमसमृतस्कथाधारप्रतिसंतिदरातिदृष्टहलिनत्वेनसंभितनिहासविचित्रमाननंसु
खंस्मरामिस्मृचिंताथामित्यर्थकथनाचिंतेपामीत्यर्थः ननुध्यानंचनस्मरणात्मकमित्यकृतास्मरणाव्यज्ञा
नंचितेस्फुटंनयाचेप्रतियोगिविधयास्मृतिभावगमप्यव्यायानएवातिचेन्नें॥ तत्रास्तिकिंनुचिनकाव्यमित्य
धिमर्थमानर्थकतापत्तेः तस्माद्विजातायंज्ञानंतत्यर्थाद्वकृतात्पर्थाद्वसंस्यदृतिनकारिदोषः एतेनप्रकृतपक्षस्मृतिने
भाषाद्याव्यस्यव्यक्तलिंगितत्वानाप्यलंकारः सादृश्यमूलकत्वात्किंतुरूपभावमात्रस्यतः कदरतादृसेपर्यवस्यतीतिपर्व
तेः समाहिताः स्मृधातोर्मुख्यार्थेपरतात्पर्याभेवतेधानिरूपितानोपसरानननुक्तव्याधीहनिरतार्थत्वदोषादूरुहरूपसंस्कारज
न्यज्ञानएवतत्पर्योगमानुयादितिचेत्सत्यंसप्रयोजनालक्षणातिरिक्तरूढ्यनवदसरात्॥ अत्रचिंताकृतंसंस्कार
विभावितागम्यमुरुमनुभावितास्मृतिश्चवर्णाविश्रामधाम॥ ॥ श्रीतिलक्षयतिधनिरिति॥ संतोषदछाप

व्यासिस्साद्वत्तभादेवनभयशाकाश्यामितंतदुद्भूतधीतसाधारणंतल्लक्षणांतरमाहुः रवबुद्धिर्वेतिअनिष्टजनकत्वज्ञा
नंवेत्यर्थः॥अनिष्टमिष्टंवाधिहिष्टमिष्टतानिश्चतेद्वयमपिभवतीतिनान्यतरासंग्रहः सूचते॥ यद्यपिभूरागोभ
स्मरजोसिसर्वस्फूलभानिननुबहुचित्रव्ययापासस्साध्यमृगमदचंदनादितत्थापिमन्मथारेः कामाणभोगः सरवानुभवो
भद्रयतितिकृमु॥ ॥ तथाप्यत्रापिवेशम्यसंतिस्वान्तःसिधनंकृष्टसाध्यंसोधतार्णादितत्थापितस्यस्यसा
नुभव्यतेदृशंतंनगान्नियंतृत्वंतीर्थतऊनेभवतंतिकिमुतथाप्यपिवातनसहारसाधनंक्षुधोनाकलितजन्मभूमिर्दीपान
दीनतेश्रवःप्रभृतितव्यापिजनैरित्यत्राप्यनुपज्यतेसमहादरातेसकलश्रेष्टदृतिवाक्यनानोगीयतेनव्यवहीयतेकि
मुतथायत्पंचलंवानिशक्तकार्यभावरणकारिवमंगजनकंतित्वनध्येयाद्यादितथापितस्यत्वरुरुगतालंकारस्यापिदे
वदरदृतिवासंज्ञासाम्राज्यलक्ष्मीसंपन्नेकनिरूपमपिनभजतस्यत्यंतस्मिन्नमसृज्यतवाकिमित्यर्थः॥अत्रांगत्वावि
वेकविभावितावपलोभयशाभाष्यनुभावितामृतिश्चवर्णाविश्रामधाम॥ ॥ श्रीडालक्षयतिस्वछेदति॥ संकुच्यत
नेनेतिकरणव्युत्पत्त्याकिंवासंकोचकारणीभूतान्यचिन्हानिरिक्तार्थोरांतरत्वमुपेक्षते॥ संकोचश्चसंकुपमहनिमा
ध्यत्वं॥ ननुक्रियाविरहयोजकत्वेवाकिंनूनमिसवाकिंनवनवंति॥अतिव्यामिवारयति॥ तत्रेतियनदृत्यादिरूपि
भवपुरुषाचलोकनमात्रासुसामेवत्वमतिसाधंगमात्रासौडाहितंतदुभयसाधारणंश्रीडाविभावंदर्शयतिदुराचारादय
इति॥ कांचित्कमलनयनाकांतनायकंत्वेलसंचलंहरतिसहरितदिशमेतेनसूत्यादिहरादरितालोकांतरंयथास्यात्तथा
लोकपतीतसंतश्चक्षुःस्त्रियंयतएवंभविष्यतीत्यर्थः॥ तत्रेतिवाक्यार्थेतात्पर्यानिर्णयात्सजातानिमुख्यायांवृत्तिंगयस्थितभित्तावप्रति
तिफलंतंप्रतिबिंबनादात्म्यान्नवंनालसिंदूरविंदुसिंदूरांकितंरत्नकंदृष्ट्वादृष्ट्वापुनःपुनरलोक्यकेलिदीपः क्रीडार्थरूपो
तीदीयस्तेनस्त्रीजात्यसाधारणक्रीडाविभावोदरीतस्तस्यभेषणंभवतीतेनस्वयंनिर्वापितदीपमणिमयरतिमंदिर

॥३२॥

स्यतः प्रकाशताद्योतनादुद्दीप्तालंकुरोद्व्यज्यतेसहासाङ्कटितेराश्रमंगमंकचनेनाबध्यापेक्षेयंधेयंधाधराद्याबिङ्कृतंपाणिरं
वपंकरहंप्रमाणितायुलिदलभाक्नानलसद्हृदयसलज्जायास्वस्तिकौकृत्यंबहुपुलकंतनेनेतियावत्प्रछादयंतीपिधनद्व
त्यर्थः॥ ॥ केचिदुदरिनुमुपरिनंकोमलंकशंशोभातिशयायाधयंकरेद्रिणंमधो भुंमिनि चेत्रविशेषणं कालहरतिकिंवा
लीभिर्हरिता यस्मानेरभात्साहरितालिकंतिवत्परिधानं चेलोलंचकिनं यथालोकयंत्यत्रविषयानुपादान
मेव दृष्टः श्रुत्यर्थंगमयतिसापाणिपंकरहेणमुकुंचितेनपाणिनागानिकिंचिदवांगमछादयंतीतिहरितयदंचेलयद्यारभ्यत
स्यस्वजनेव्यत्ययंकृत्वासिद्धिष्टगत्यायोजयंति॥ अत्रनायकालोकृतदुराचारविभावितांगमछादनानुभाविताव्रीडाचवर्णनि
श्रामधाम॥ ॥चपलनालक्षयंति॥ इतरतिव्यासज्यवृत्तिधर्माहछिन्नक्रियानष्टकार्यतानिसर्पणकारणत्वाश्रमदूय
ध्यः॥ ननुकारणतावच्छेदकंवेजात्यापरिचयदुर्ग्रहमतलक्षणंतत्परिचयनदरलक्षणमस्तित्वंभिन्नत्वंवाहक्रियायाश्रांते
शीघ्रतांकिंवाशब्दनियामकंविजातीयांतः करणवृत्तिरितिवार्थः॥ एषेवानालक्ष्यकालिकमितिगीयते॥ एतन्मतेतादाहर
णंवेशतिवाहु वच्छेदन मपलानामपिचिरो नीवंतिज्ञानानामेवकपोपनिषधानयाचानकक्रियाकारणीभूतावित्तवृत्ति
रं कानास्थेवर्तिनव्यंगोमत्तमालंव्यंप्रजल्पंतेसमाहिताःतथापियुगायनावत्पलंकारणीभूतायाश्चित्तवृत्तेस्तर
थम्युपगमादन्यथाफलयोगापत्तेस्थेयाकस्मिकतायादुर्वारत्वादस्माकंतुद्विजातीयएकएवफलयत्सायक्रियाकारणत्वना
भिमतः किंचातत्कारणतावच्छेदकस्वरूपलक्षणंवाक्येपीनरदिनरहितिचेष्टाकरणस्थानकत्वंस्फुटयितुंबहुधुद्भूतकपुष्पस्तपाठ
स्यदर्शनादापेक्षचकारणतावच्छेदकस्वरूपलक्षणंवाक्यापिक्रियतेननेतिकिंयामलयस्तस्यशीघ्रतायोगपद्यमियक्षरानु
सारादित्यवव्यासज्यवृत्तिधर्मस्यकार्यतानवच्छेदकत्वेपिनाक्षतिरितिमंतव्यंरहिदानेनशब्दुगवचणं॥ ॥ लंकायांगि
ति॥ लंकाभेभुरवगमनशीलेमनुबंधकतेरिरणसंग्रामयाकीडाहेलासमाश्रिता व्यापारसनचमत्कारिण्यद्भुतेमाढमति

॥३२॥

पक्षाढजनमभर्थतत्स्वीयोत्साहसमुद्भवंचयदृष्टः सिहनादस्तुहृष्टिणिरामदारारथा पुरोयंधनुश्चापंधुन्वंतिमर्यंवा
कर्षंणनदृश्यतेकारयातेसंतितस्यचिलीकीजायेनापिदृश्यानंतस्यश्रवणस्यकरश्रवणयः कराणाविज्ञातिरपिधुद्भवचनमकंकम
रूपसमासात्कानभिमुरवसव्यायसव्यबाहुहस्यसमव्ययारावायपथंधसारयसव्ययारीपथंधसीः सव्यापसव्यंयो
गीपथंधसोश्वसमुद्यायासव्यसाचिताभिव्यंजकान्चहून्चाकृत्यनुपंचपचानामेवसमुद्यायश्चत्वारावहुवचनार्थंत
तिकश्चिदहतंश्रमसाधिभानंसमरेतिदंभोगवंस्तनोनस्फुरणंमतः समरत्वादतद्विरणं॥ तथाचसमरः प्रारभ्यते
येन तादृशोदेभावनातेयुत्सवादंभः संयामात्मकनफलंनापहितोयदृशास्त्रवेगोत्रदंभाना यस्तेन व्याहलोताचाहु
भूषणस्यरणितानुभवोएवनतुदृश्यावेगातिशयाद्भाणप्रक्षणायासांतस्याभूतायाताद्दृत्यर्थः॥ ॥न-वा॥ रा
वणमाणामर्थरूपव्यंग्येनवापत्नीकिंचपलतामाधायिक्षनंतिवाच्यं॥ रावणदागामपेक्ष्यचिरंतनतनायुगस्तावचि
राणांमिदंमथमतायाअनुपपत्तेः॥ अभिभवोहिताकार्यस्यकारणेनार्घ्यभवनंहिभवितुंचनतुविरंतनतनेनेतिचपलतायां
आधिक्यात्॥ नन्वभंपमकंएवाभिनवंकारणमस्तितिचेत्तत्रापिभेतः समीहितं॥ रंपमदंधारामपंचपलतयोः रा
मैकस्यस्तवास्यहस्तितत्वात्॥ मकर्षतादृशाद्विजातीयप्रयत्नप्रयत्नकलापत्यंतरायाहितत्वरावपंचसमानदमपेक्षा
वांतरजातीयमानाभावादित्यास्तांतावत्॥ अत्रश्रवणुध्वनिसमुद्घोषितमात्मयंविभाविनायुगपत्सवंभुजकरणकप्रहारानुभावि
तांचपलनाचर्वणाविश्रामधाम॥ ॥ हर्षलक्षयतिचेतइतिप्रसादः मसादहतुः स्मरपतेनांतरत्नमायातिप्रियदर्शनेनेते
दर्शनज्ञानमात्रदृष्टस्यायादितिवचनंतुचाक्षुषमेवदृष्टविष्टप्रेदारारहुरितिवचनेवीक्षणायव्रजतीत्युल्लरणेदर्शनातिरिक्त
प्रियश्रवणादेरेवविभावस्यगम्यत्वेपिनक्षतिः पुलकितेतिः॥ रोधामुकुरस्यश्रीरुछस्यमुखमयनाद्दकत्वादिंदुसं
नराधावक्त्रशोभाकिरत्वमावदयतोत्कंठागम्यतेतत्स्वीक्षणापाचलोकनार्थेपुलकितेतिसंजातपुलकाकुचोपरं कुं

भीतेनोज्झनात्मरत्नमावेद्यतेऽतः पालिभेदलंघनकर्मणि व्यवस्यन्तया व्रजतिर्यातिर्मध्यस्थतनोरपिभगवान्यथा या
भीतिर्न विरचयतिकरातिनिर्नबन्धगौरवाणि बहुवचनकुचयोर्गौरवाभिमायाभिमतएवानेनवपदभजङ्क्षणया वाकुचा
॥३२॥ पिवक्तिगतिर्विरोधीनपर्यायोऽयं शोषः ॥ नगणयतिनानुसंधत्तइत्यर्थः ॥ अत्रगम्यप्रियसमागमश्रवणविभावितः पुलको
गपुष्पाद्यनुभावितरत्यव्यवसायो विश्रामधाम ॥ ॥ आविर्गलिष्यतीति ॥ आकस्मिकेति ॥ आकस्मिकोयदृष्टस्यवानिष्ट
स्य दर्शनिपातः सविस्मयो मुख्यकारणंयस्यनाहेयोमनोविकारइत्यर्थः जडतायामतिप्रसंगात्क्षणांतराभाहसंश्रमोवेति
संभ्रमपदमार्थमित्यर्थः ॥ वरिरंसानप्रियश्रवणादिरहो नश्रवणमात्रे ॥ तदुक्तं आचार्यराज विद्याधरत्वादेः संभ्र
मोभवतः तत्रविस्मरणंस्तंभः स्वेदः कंपः सगद्गदत्वमिति ॥ एकद्वितिरघुपतेः सन्नाचरान्नदशनाल्लोक्यदृष्ट्वारिभृशंदृ
ङ्कोतरासीणमेकः करोतिविस्मेथत्वरा धावनगलिते वासस्यहेतीयः सवलिता बलंचनायस्तहरीस्कंधेव्याहतस्त
थैकंचहः पश्चात्पृष्टनोगच्छति शरीरी सापेक्षतरच्छ मार्गभेदप्रसंगभयाद्गुरुर्यादृग्वेगछतोपुरेभुरुपदेन पुरुषानच
लोकनेतुसर्वत्रैवभटबुद्धिरचनासामित्यर्थोध्वनेरध्वतिक्रमतिएकंचरणंकंटकविषमस्तिमार्गानालोचनादन्यनिर्गतुंधा
वितुमुक्तवतेभयादिणातादित्यर्थः ॥ ॥ अत्रस्मरहरदर्शनविभावितस्तरासस्खलनादुभावित आवेगव्यवसायो विश्रा
मधाम ॥ ॥ यथारामभपतिर्मुधयातमकस्माभयंस्थयनयासमालोक्य ॥ यत्स्वलितमाभुगत्यानविरात्कलितम
नोरथेनस्यअत्रप्रियदर्शनविभावितस्खलितानुभावितः सनत्वेतिविवक्षुः नव्यास्त्वाकस्मिकोविनिपतनबलवन्तरान ॥३३॥
थेभपतिपतिसंभृतदृष्टनिष्यात्तस्यहेतिरुद्योद्यारपिसमुचित्यारंभस्यविचलनंकारणमित्यर्थः संभ्रमइतितुसक
लव्यवहारविषयत्वेभरदर्शननकार्यविशेषपरिचयद्वारा कारणपरिचयेभवतीतिभदर्शनायसंभ्रमपदमार्थेत्यस्यपरा
मर्शनावच्छेदकापरिचयादुपेक्षेतास्तवकोच्चयाकारः अत्रएवनोदाहरणत्वेनताप्यतएवहेतिनियातपदस्यापिस

ष्टनिदर्शनेतुरत्यर्थत्वमयीतिनसंगतिर्विरोधइतिमाहुः ॥ ॥ जडतांलक्ष्यति ॥ सकलेति ॥ कार्याकार्यविवेकाभे
नजानतेत्यर्थः यत्किंविधियंविवेकमिन्नेजानंत्रासभीत्यालस्यघातप्रसक्तमानंविवेकत्वावच्छिन्नसामान्याभे
न्तत्वज्ञानप्रापयितुसकलेति ॥ विवेकस्तत्वमवास्तुकिज्ञानघटनपत्साधकत ॥ नन्वेति ॥ समाधत्ते ॥ तन्नेति ॥ नन्वस्मि
ज्ञानमस्मत्वेत्यत्रापिज्ञातिनाव्दस्यामितिवाच्यं ॥ ज्ञानपदनमानसान्यज्ञानविषयेणानमानसान्यजातिरितिज्ञानसामान्य
स्यमनोजन्यत्वेनासंभवः अत्रचैवंसुकेनचालस्यभीतित्रासेघातिव्याप्तिः ॥ तत्रतत्रकृतिपर्यवेक्षव्यवहारस्यसंभावितस
त्वप्रयोजकत्वेनसंभवस्यसत्वाच्च ॥ इष्टानिष्टदर्शनादयइति ॥ इष्टज्ञानसहितानिष्टज्ञानमित्यर्थः साहित्यसामानाधिकरण्य
मभेदेनेतिबोध्यं ॥ अनादिचित्तोत्कंठाविरहभयमभूतयः ॥ दुष्यंतइति ॥ एकश्चेदुरासाधपाश्वपथे पारेतोयमुदारं
प्रकटीभवद्वीर्यबलंयस्मिन्कर्मणियथाभवतितथागछतादृश्यमानास्तनुमतः सकाशाद्यसिंतेहरणादिनुर्विस्तारितवं
तस्तएवनीरनिधेः समुद्रस्यनीरंजलमधीरं शीघ्रमितिनीरस्यविधावरणेसुधामुद्वीक्ष्यपुनस्तथैवचित्रार्पितादृतनिव्यष्ट
तयासेभाव्यमानाव भूवुः ॥ अत्रहनुमन्वीरनिधिनीराभयविलोकनविभावितानिव्यष्टतानुभावितजडतावेवणावि
श्रामधाम ॥ ॥ गर्वेलक्षयति ॥ आत्मनीतिहेत्योर्व्यासमानसंविसंवदतयाविनिगमनाविरहेणतत्समायावित
त्वेयावहरसर्वस्मिन्निति ॥ तत्यंचसमवलोक्यारिरंसाधामकोविकत्थनाशब्दोथान्यथाद्यथारकथनिवेशान्यतरेवथव्यं
पत्तिरितिभावः ॥ निःप्रीतइति ॥ कलशाद्यनागत्तिनाजलभोसमुद्रनिःप्रीतिरागेरव्यापदुः रा
गेणेतिः पार्वेतोजानेसंलाढदहनेनिलिढलोचनाग्नेहातुमशक्तुहंनेतिरवेदयावचावत्कालमध्येउपक्रमउपो
द्घातः कृतआरंभस्तावत्तावत्कालमध्येएवमध्यएवार्थोत्तरसंक्रमितवाच्यमनेन्यसाधारणंप्रभावंवक्ति ॥ तत्रदेवापिपक्ष
तिशत्रूणांनगरीषु ॥ एतेनानेकपर्यायपर्याप्तताश्रुणिनेदितात्यानार्थेस्तासांचक्षुष्येवांभास्तृण्येभोसिरोहति

॥३४॥

समुत्पद्यते तेभ्यस्तस्यां दृष्टिमिति बहुसंख्याकानां नारीणामप्येषा सैवोद्गुण्यभावदर्शिनी भवति ततः प्रसवलतिं दृष्ट्वेत्यनेनाऽऽह उद्भूसंज्ञचारितलतस्यपदलसमुदायान्बहुचन्दनसमुदायगतबाहुल्यं कथयत्सयाराशिबाहुल्यमुद्दीपयतितेः क्त्वा पयाराशयोकयाराः कृदाइत्यर्थः ॥ अत्रगम्यनबले रूपयादिनाविभावितः पोरुषप्रकाशानुभावितोगवेऽस्ववर्णनाविश्रामधाम॥ ॥ विषादलक्षयति॥ दृष्टसंशयइत्यादि ॥ अनिष्टजिज्ञासायामपिविषादव्यवहारादानिष्टजिज्ञासानवत॥ तथा दृष्टसंशयानिष्टजिज्ञासयोरन्यतरावगत्यर्थमत्रवाक्यारः अयंमेभवन्व्यवसितविकल्पइतिगोयते ॥ दृष्टपदेनछायिषयसा मान्यमेवयासेननुप्रिय जनगोधर्मकाव्येसतीभिरित्यादाविवदृष्टविशेषएवत्याहेष्टपदेनेतिप्राग्वदत्रापिप्रकृतिभेदेनानु भावाभिधानइत्याहात्तमानमितिमिति॥ ॥ प्रत्यावृत्तिः॥ मध्यवलंभमार्गस्यमध्यकलानिधेरंशस्यसमुद्योजातः किमा तन्यतोकोमुदायः कर्तव्यइतिहृदाभिसारिकाकिं॰ यदिभत्यादत्यभवनेनिजेनाजामितहिंचाऽऽम व्य॰ प्रतिजाहा नभेवेद्यदि रात्रिकुंजमवगच्छामितर्हितः दृष्टदोषाहृदयादिविद्याद्यनिर्देशः किंस्यात्कानत्थे आयतत्कोविद कोजानीत॥ नकोप्यहंतुसूतरांनजानेयदि। कोविदोवाभयभिन्नएवचनतदेवभवतः संकटादोदासीन्यमालंव्यंतिछाम्यनावतीकि जाते॥ नकिमपीछानवातरनिशयाप्रव्यवहारच्छादित्यर्थः॥ अत्राभिसरणरूपायणधारेभावितोनिष्टनिवारणचिंता नुभावितोविषादव्यवहारविश्रामधाम॥ ॥ ओत्सुक्यलक्षयति॥ कालासाहेछन्तमितिप्रियसोमोदिवेवामास्तिनी छातदिनफलितंतदपक्षपष्टः कालः प्रियस्यमागमनाद्यर्थसंबंधीभवन्वितीछवात्सल्यमस्तकालपवाऽऽपकलोऽत्यत स्थैर्याहसकलतेति॥ सकलनामेदियाणामेककालीनाव्यापारतास्यपरेणः समुल्लसितस्याः सकासात्साधु नेवास्यामतिनेवास्तिछात्सल्यांतः करणवृत्तिरित्यर्थः॥ आसीत्योत्सुक्यान्याव्यापारेष्यमितिभावः॥ ॥ ओघट ति॥ प्रातर्दूरसमागतनायकाख्यानायिकायाः सखीप्रतिसख्यावातया विधनायिकांप्रत्युक्तिः हेसुंदरि सरिदासन

॥३४॥

स्यदिवससंस्थाप॰ प्रथमयामः प्रहरः केरपिस्वमात्रसाक्षात्कृतैः कलिकालानुकलिकोडाचमत्कारणाचरमनोरथैर्दुर्वी क्य॰ पुनर्भवीकृ॰ सरचारुचंपकनवीनाजस्रजोपुलपेथनेस्तृतीयः॥ कोकीकुंडलहारभारबलयन्यासेनतापायितस्स तत्स्तब्धंनंतरंसंप्रतीतिर्यावरनोयामः कथमितिचित्तागमनतिकेनापायनपास्यतिगेमिष्यत्युत्कंठयाकार्यातरास्फूर्त दिवससंदर्भस्थैर्यप्रतिपत्तेः मक्षीतिबहुचन्दनेपुनः पुनः सातिशयकलानिर्भाणाभिप्रायंकांक्षीतिबहुचन्दनेतरस्याःसाधुन पुनः स्वसनाथप्रायंरोधस्पष्टमेव॥ अत्रगम्यप्रियसमागमनविभावितेगात्रगोरवंचेतिलानुभावितमात्मकर्तृत्ववर्णनावि श्रामधाम॥ ॥ मोचस्तुचेतोमीलनंनिद्रालक्षनंचज्ञानजननव्यापारराहित्यंपुरीतन्नंसंबंधइतियावत्समंस्वप्नद्रष्टियो तरसंबंधविरहकालीनस्वगतंतत्स्वप्नवहनाडीमनोपाठद्वारेतियावदिनिदर्शनंतत्पोमेतेनिरिखलतरबाह्येंद्रियसंबंधविर हकालीनस्वप्नवहनाडीबाह्यदेशावच्छिन्नद्रव्यमनोयोगस्य विभिन्नाभिचारिभावतापत्तिनिर्हेतायाइत्यभावत्वस्य तत्रापिसत्वान्नोधर्मत्वाज्जनयापुरीतत्संबंधस्यस्वप्नार्थदर्शनंतनियमोनघटनसंघुनः प्राणपिस्वप्नसंभवानवाच्यस्या स्याद्रि द्रोद्दरोनियामकोऽभश्चेत्सनुज्ञापानानिद्रानंगेनएवस्वप्नएवंचसुषुप्तः प्राणवृत्त्यनियद्रियनिद्रानएवस्वप्नाभावाद्रि द्रोदशेत्यायुक्तमनिद्रोलक्षयति॥ इतरित्यादिनादानकालीनांतः करणवृत्तिनिरोधः एवमग्रेपियपोडियम पहार्यत्ववचनंमुचितंतत्स्यात्रिरिंद्रियमतिरिक्तंचाक्षमीयमिंद्रियंनमन्यतेनपांचभौतिकत्वेचवेंद्रियत्वमभिमतमितिन न्तेबाधापाप्तसोक्षीदितोत्यमभिहितंतत्रांगेंद्रियप्रसिद्धस्वरूपव्याख्यानेनेदंनिरस्तंतत्रेंद्रियाणिकरणेत्यत्रयत्याचप्रातिस्विकरूपेणभेदा णत्वाभावात्सर्वमनसाधारण्यमित्याशयः॥ ॥ सर्वेंद्रियक्रियासंयातलक्षणेत्यत्रतत्संनंतरंसर्वेंद्रियक्रियाशेषस्यल क्षणेऽव्याप्तमेवगणपतिमुचितमित्याशंकामव्याचिकीर्षुरारक्तस्तस्यैतिस्वप्नस्यनिद्रातोभेदंदर्शयति॥ स्वप्नवहनेति॥ चा ङ्किकाभामित्यत्रार्थेकंकल्पयेनतस्यात्त्वगात्मतोबोध्यते॥ ॥ गच्छन्तिमयामेघगवटः श्रीलछः स्वप्नदृष्टः कीद्

शस्तपनदुहितुर्यमुनायाः गच्छंतीरंप्रतिगच्छन्नवयाषिछयुछावतंसः किंचास्माद्वृंदनंकुंचितनाष्णासहद्वारंशारपश्यन्नपि
चक्षिप्यः प्रेमपूर्णाणांगोनेत्रप्रांतायस्यापरंवशिथिलचरणः सालसपदमेन्यच्चस्तोकविस्पष्टहासः किंचिल्लक्ष्यमुपविकास
इतरच्चकमलकलिकामंडनः कमलकुड्मलभूषणइत्यर्थः॥अत्रचिंताविभावितास्वप्रदर्शनातुभावितत्वाद्वाच्यंद्विधमीलनरू
पानिद्राचवर्णाविश्रामधाम ॥ ॥अथकवेरिदमुक्तिरसोद्दीपनविषयस्वप्रेदृनिरूपणेनिद्रइतिपाठप्राचीनाभिमतस्तमेतदुदाहरणमे
तदेवानामश्रणीरामेश्रणमनुभावोनिद्राविभावदुतिर्वविशेषइति॥ ॥आपस्मारेलक्षयति॥ ग्रहाद्यावेशइति॥भूतसंचा
रादि॥संभृतोव्यभिचारीतिभावः सामान्यतयाव्यभिनिर्देशेपिविशेषतयापुनर्निर्देशोहार्यविरोधपरिहाराय॥तथाहि॥
सामान्यतोव्याधिभिरीतिसभयानकविप्रलंभेषुभवति॥तत्रार्यविरोधाद्यद्वीभत्सभयानकयोरयस्मारस्याव्याधिर्वि
षएवभवतिनाएवविप्रलंभकरुणयोस्तुकदाचिदपस्मारः कदाचिदपरोयात॥ ॥ दुद्वेक्षइति॥ उद्वेक्षतेनयनाभ्यांपक्ष्म
वाक्षणावाधररुचोवाराष्टसदृशायथातेधरपल्लवयमानसाधरस्यैवसदृश्याद्गणित्र-साहश्यमतिपत्तिर्विकारात्कतयाक्त
॥तथपर्यस्तःप्रसारितायाः शारवास्तएवभुजायथाते॥एवस्फुर्जतःप्रकाशमानस्यकारुण्यएवस्फूर्तनविद्वत्सुपाएट
लेः समुदायेव्यक्तीर्णाव्याप्तादेहश्रियोयदेहकांतयोयेथयांतकिंचश्याम्यन्विलथाभृंगाणांकलापःसमुदायएवकुंतलःको
शायारास्तान्जुषस्तंतान्यंत्रस्वासभूतनानिलेनात्यरुकंपभाजः॥ ॥ सरुहाद्याणादिप्रसरदाः दृश्याःशोलंद्राणादृ
कंपेःरक्षःशक्तिप्रयातमूर्छितलक्ष्मणसजीवनोषधिशालिद्रोणादिमानयतोहनुमंतः सकाशान्निपतितंकिमिदमिति ॥३५॥
संदिग्धानभरतेनबाणंसधैर्यपातितमितिशालस्यविधिविरोधणप्रेक्ष्यदृष्ट्वापस्मारमुच्चैःप्रयतनंदधुर्धृतवंतस्तथेत्यर्थः॥अ
त्रमहीसहसमारोप्यमाणः दुरवबिभाविताबाहुसविकः भूनिपातामूर्छाप्यत्रसंचारीभवति॥नुभावितस्वबाहाद्यारोपविषयी
भूतएवापस्मारस्यवर्णाविश्रामधाम॥ मूर्छायीति॥ तस्याश्चापस्मारविभावानुभावकव्याप्तित्वादित्याशयः॥ ॥

स्फुलक्षयति॥त्वत्वमपीति॥अपिनास्त्रत्रवहनाद्दीसंबंधस्त्वत्परित्यागानास्तीत्यावर्दितपुरीततिपुरीतत्समारव्यातनाम्नो
ग्रवासंसति॥कापिबालाभुरारंभुंकुंदस्यनिहृतंतज्जागरणंशाकयामंदमंदमंतस्मरहासगर्भितंयवास्यानथाकर्णावतंसक
र्णिकारःकाविद्विरचितंयेवोतः कनकवलयंकंकणंकाचिदुद्दामामालांमुछातीतिसर्वत्रसंबध्यतेचाग्रयोतयेत्यर्थः॥॥
अत्रकिंग्राद्यादृत्तिर्व्यक्तिर्भेदमतिपादनद्वारा धार्ष्ट्यंस्यात्तरान्तरमतिरायंधातयितुंतेनावर्तसहरणीपक्षयाकटकरण
धार्ष्ट्यंभपेक्षितंदामहरणंतुतदप्यतिशयितमितिसंचारितेनचत्रिविधाया अपिनायिकायाअनुरागहत्यधन्यतकीदृ
शस्यभुकुंदस्यत्याकांक्षायामाह॥ तनयदुहितुरिति॥यमुनायाः कुंजस्तामद्रपरूपेधिकरण स्वासातिस्वासस्यधिक्षेप
नासातिशयंकंपयमानो धरमांतोयत्रयथाभवतितथाएवभामिलिते॥अक्षिणीयत्र मथाभवतितथासाष्यतः अन्यदृत्त
रणस्य पुथादिसमाप्तिमात्रद्योतकत्वादिवादेरपिवादि वदाकृतिगणत्वस्यभृत्यतीत्यादिप्रयोगसाधुत्वायावश्यकत्व्यत्ता
सभुत्वमितिकेचित्तन्न॥संभ्रमस्मरणेदोलंभ्रमात्॥ कंद्वारेत्राकृतिगणत्वादितिनुवयंकुंजद्वयधिकरणेसप्तमीनिर्देशाद्वच
शयानस्थेत्यर्थान्नवमनारव्यदोषाशंकावकाशोपीतिध्येयं॥अत्रशयनविभावितंस्वासाद्यनुभावितंचेतोमीलनरूपंस
संचर्यवर्णाविश्रामधाम॥ ॥ विबोधलक्षयति॥ इंद्रियाणामिति॥ प्राथम्यविभावदर्शनेनेयंदर्शितंभवतीतिमाह
निद्राछेददृति॥ वास्तेदियमीलनोच्छेदइत्यर्थः॥अतएवस्वभावनातिव्याप्तिः चतुर्चेतोमीलनंनिद्रेत्याचक्षतेतन्मतेनिद्राना
शोत्तरंजायमानोबोधोविबोधइतिनेषामिवलक्षणंव्यकुर्व्यत॥ यत्रार्वाचीनेनिद्रेत्यस्यतद्भूमनोयोगइत्यर्थमदर्शनम
कारि॥तदनवधानादेवेतिभावः तथाहितथासतिस्फुटतरेचक्षुरनोयोगनाशसाधत्वसंभवात्॥अतिव्याप्तिरस्यान्न
मन्चनिद्राछेददृस्तंतस्यचक्षुरनोयोग इत्यर्थकथाचक्षुरनोयोगसहकृतेंद्रियजन्यत्वंपर्यवसितमितिनातिव्याप्ति
रपीतिवाच्यं॥ तथासतितथाभूतमनोजन्यत्वास्वप्नातिव्याप्तिर्दुरीरवेति॥ राधायाइति॥ ॥ राधायाइत्याकृता

देवस्यकीडविटस्यकंसस्यद्विषः श्रीरङ्गस्यमहासावलाङ्गाल्य्वंचलं जयोगतरंगानेत्रमांतछटास्तारांभंगास्वस्वनातत्र
चतुरकुशलंनेत्रोंबुजपदं सास्त्र्यमपिकामस्यकारणेनसमंविदुरितिसमालंकारन्यायेनतरंगानुकूल्यायोक्तं नोस्मान्यानु
॥३५॥ रक्षन्तित्यर्थः कथंभूतयादृशानभः कीदृशंसंपोतरालं कुवलयस्यन्तत्वेनाध्यवसितेनत्रस्यद्दोणी मुकुलीभावस्यादरंदरहि
तंकुर्वत्यातिर्यग्विकं संत्यतियावदिच्छंचरांकितयादृष्ट्यासाकेतिकरात्रादासाधारणेहे तुः शोकाव्यत्यतेनत्रनीरंदरिद्रपत्स्या
समभिव्याहरणराधाहृदयादृंयारपिनेत्राणिमुकुलीभूतानिनसंगीतयर्थमोवदंयतातमाः परस्परं कटाक्षा अभूवन्नित्स्य
र्थोध्वंयतकुर्वत्यादृतिसविसर्गेपाठेनुष्याधिवरोधणमेवतत ॥ दृवेति तुकरोतिक्रियांप्रतिपेवकरणतृतीयेति बोध्यंकीदृ
शस्यकंसद्विषः सीत्कृतिकेः संकेतकृतेरतएवकलकंठस्यकोकिलस्यकंठनिनंदेरव्यक्तध्वनिभिरुतेनाध्यवसितेराधा
हुंकारादिभिरितियावत् जात्यतोविधिन्वनिदस्यपुनः कीदृशस्योगारूढ्याविवर्तमानंमत्यंचपुः शरीरंपश्यता हृदास्य
त्यर्थः॥ अत्रनिद्राछदपितोगारूढ्यानुभाविताविबोधश्चवेणाविश्रामधाम ॥ ॥ अमर्षंलप्स्यति ॥ परेति ॥ परकीयारं
कारस्यप्रशमनेयात्कटासर्गाहेछासत्यर्थः॥ अन्यति ॥ भर्तारामचंद्रस्याजामपनेनानेनवनस्य ॥ तदुक्तं ॥ वीरमाचुन्नद्र
यामंन्यसमुद्रंसमुद्रमुल्लंघ्यशीघ्रमाश्रयस्यजानकीं ॥ विन्ध्यस्यपुत्रस्तस्याश्रागछमपित्रीवर्तीत्यतवमानस्यारामचं
द्राज्ञाविषयत्वात् ॥ श्लोकार्थस्तुशीघ्रंसमुद्रमुल्लंघ्यसमनंतरंभवसमुद्रांतस्याः पुरतोविन्ध्यस्यव्यारक्षामाया श्रीत्या
विंध्यसनीप्यतामस्त्यनपश्चात्तानाशंकाकुर्वा जानकीसमाश्वास्यतस्याः सम्यक्समाधानंकृत्वामविजीवतिसति ॥३६॥
शीघ्रमित्यर्थः ॥ त्वयाविलंबितंचिलंबासहिछाभंमपुनर्दर्शनमसंभावितमेवत्याशयः आगछहीत्यवसेयः ॥ ॥
यथेछसितथामादिश्यसपादयत्युक्तंकिंकुर्याद्रत्नाकांछायामात्रावर्तिद्वदानीमवसरसिनंपदाभंदारीकृतमेवि नःस्त्री
प्राधान्यादभ्यर्हितत्वमाह्रिदेवाः मनुर्मनुवादिः सनाचयातिनीत्यवंद्वंद्वसमासस्तत्राच मरुतामर्षपरिणामार्थेजडता

मार्विकर्तुपुत्राभिन्नकुलत्वादिभिः सहयुगपदवासोहनव्यद्दत्यननस्त्रीवधानोचित्यात्प्रतिमाष्टकदानिष्टापरिछदरूप
सदनुभावआविष्कृयतइतिकाव्यलिंगंदोषः एतेनधर्मेवाक्यविरोधपरिहारोपि ध्वनिः कश्चित्सरसिजनयनासनुश्चय
नाचेतिद्वंद्वआश्रितः सप्तम्यलक्ष्यसरसिजनयनावदनाद्यर्थक्यापातात् ॥ ननुकस्यस्मरणीयत्याकासानिरासोयंतदितिचेन्मा
धीरानुसृतचरश्चक्षुर्भवकस्यसरसिजनयनेत्यादिकासाक्यास्यात्याध्युरुत्ते नन्वर्थद्वारणस्यैवधर्मसीयतामितिचेन्म
नविरचितत्वात्तदन्वयेभवदीयाशंकायतिवानपेतिनिर्भीतिरतनयनंविभावयतुभवान् ॥ अतएवसरसिजनयनायाः सतो॰ से
नेतिनतुरुपदंयमपिव्यारक्षायांतत्सदृश्यस्थाप्यनर्थक्यायालातामिः सीमनंवुक्तइत्यमुरोरावणभभित्तसमनाछाद्यसमू
लपुंछंग्रहीतलंभाग्यमाभाग्यमित्यपातमात्रः ॥ ॥ श्रीरामनिकरंथपराद्धत्यगमनविलंबमाशंक्याहकिंचेति ॥
अथवत्सर्थः ॥ रात्र्यनिरंतरंमार्गेचलोकोभागंतवेहतयामचलेनयनेनयस्यास्तथा ॥ इयंचस्वभावाकिंतरांतरावा
प्तुद्विपरावृत्तमपिश्रीरामस्यनदुरंतमापकस्य कस्यापिवोत्सुक्यभरसमाक्षांसभावनामूलकरोतीत्यवगंतव्यं ॥
सीतपासाकंस्यार्थमनारंस्रोणणा कीर्णोलंकामुत्पाद्यान्मूत्यरघुपतिचरणोभाजयार्हिरचनेनान्यपरार्थणता।
वेधतेयोजयामस्तथासतिशीघ्रंप्रत्यावृत्तेस्तत्रचलंकानिर्देलनस्यकरत्वादिस्याशयः ॥ अत्रमाकंसवेचेहायु
रुचिकृपायंनरीरुतांघनंतुकनापिकमेणापरिशोलास्मदृत्यमुमर्थंकर्थंचिछास्यतुष्टिंतमपिवदुवचनस्यसभिप्रा
हारंमत्रिणापरामर्पतिअत्रररसः रुतांधिरूढपादिनागम्येनविभावितः पुरःपातानुभावितोमपश्चर्वणादिस्यामभी
ष्मा। ॥ अवहित्थंलप्स्यति॥ आकारांनिर्वदाद्यनुभावोमुरुचभसादिः अवहारस्तस्याभूतएवदृष्टिमोक्षादिरूपाः
संगोपनंपुरुषानुकूलांतः करणवृत्तिरित्यर्थः ॥ त्यक्तेतिसर्वंधुरपिविभीषणः समर्पयंस्त्वत्कृपणंगतश्चाम्यराक्षसंपनो
पिधायोनिधिःसमुद्रोबल्॰ रुतः सतुःसोपिपरमातापिसारणिः किंचिकुध्यतियरकलत्रापहरणंनमृष्यसतः

कारणात्सीतापरित्यक्तामित्येवंरूपंस्कन्दकृणस्यवचनमाकर्ण्यस्मारणतावहेति।नस्कन्दकृणकोपपरिजिहासयाहास
स्यान्यसंभवत्प्रभवगर्भितंयुक्तादार्भौमिकमालोकरणतामरसातन्वेणकीरस्यकंठसविधक्रकमुखानिमुखेवि
न्यस्यतीदमसादाद्रिमीवीजनुऽग्राह्यक्रातिकविदितपरिक्षितुंकरतलेनायतनपतीत्यर्थः॥अत्रगम्यधाख्येविभावितमन्य
थाकरणानुभावितंगर्भायनुभाव इतस्यमुरवधिकासादः संगापनफलकमवहित्यंचर्वणाविश्रामधाम॥ ॥उपलक्षय
ति॥निर्दयतेति॥ प्रवकोद्यकारिणीभूतंकिमस्यकरामोत्याकारिकछलयेत्यर्थः॥ दोषकर्तानंक्रोध्यंदिपद्रतिस्थायदोषकीर्तं
नस्थोग्रधनाद्यप हरणादयइत्यर्थः॥ कोदंडमितिप्रचंडैर्दंडैः रणंतंसंयामंवर्तयितापरराजानस्तपोपाजनुजास्तासांतरं हरं
ईदेर्घ्योत्कोदंडधनुः कृतंरचितंतत्रधनुषित्यासिंजनीप्रतिपक्षतिरावृतानांराज्ञांयागमरण्यस्तासांवणोत्तरणेनस्तनभिर्गु
फिताक्तावितिरिवाणएकवचनेनैकस्यापिलक्ष्यंतलभ्यतइत्यर्थ आरदितः क्रूरः कोठारभाकारः स्वरूपंस्थतादृशस्यकु
णस्यतारमुच्चैर्यतनमाद्यातानुकूलक्रियामात्रेनैनंवयप्रभृतः प्रत्यंचेतादृशः कोधाविष्टायेहिपाहस्तिनस्तथा ॥नुर्प्यंति
हिपत्यंचनदंतयोरंचाघातऽत्र्यमोचनानिपानिदंततलानिंतः कृतास्ति ॥ नवुर्वृंकदाचित्सिनोनत्रइयालाभात् ॥तद्
एयेनत्याग्यत्रस्यमुद्दिश्यतेगवष्यतेदंतिरामर्मतिपरभुरास्थाक्तिः॥अत्रगम्यधनुर्भंगस्रुपापराधविभावितजउत्तानुभावि
तोग्रतावचणविश्रामधाम॥ ॥मर्तिनंदक्षयतीति॥ यथार्थतिनिधारणात्मक॥ ॥मितिद्राघः ॥लाटीति॥ मूढेशास्त्रविं ॥३७॥
तारहितेः कविभिर्लोटीत्यादि ॥ लाटेदृशोद्भूतनाभकासंबंधेनोलोचनयुगलस्यकुचकलशस्यलीलाद्रहस्यभुजविलासय
वेदयंकस्यचनिरूपणेनादंतंदिवसोनीपतेतिवाक्षतेदकमनसामव्यभिचारिभक्तिभाजांपुंसांसत्तयोगंविदंतिजनादंत
तिजगतीनांख्याते ॥ क्लेतिचव्याहारः परिक्रामति॥ अत्रसर्वेतिराहः प्रत्येकंमाधान्यस्यजगतीतिरुक्तीनिर्देशाश्वपरस्य
रसंपत्स्यप्रतिपादकः अत्ररागस्यविभर्तृविभावितावानुभावितामतिश्चवर्णविश्रामधाम॥ ॥नचाहिरांमा

धिक्यमाशंक्यपरिहरतिनचेति॥मत्कदाहरणादिनापदंतरस्यनीतिशास्त्रसिभार्थज्ञातरूपस्यनयस्यलोकवेनानुवर्तनरूप
स्यविनयस्यस्थितिः॥ नापहायनरूपस्यानु॥नपस्यचाहरणनिगतार्थयन्पुरुषोमुदाहरति॥उपदेशोन्यथेतिवक्ष्यति॥व
क्ष्यनभ्रदंयंखलतादुष्टादंधर्यसावधानतयाछर्यमनोहरस्यस्मरणनिधर्यंरणपतीपरुरुतिभिः स्वार्थपरार्थयोर्निर्जविधर्यं
स्थधिकारिकतपरिविधबाधितक्रियारूपविधयमनुष्ठर्यविधदंपस्थविधयप्राप्तरणीयंफलंविधत्रेनेवेतिनिनक
र्मफलमूहापरित्यागरूपंकेवितिकमनुष्ठान मुपदिष्टंभवति॥ ॥उपालंभंनिजत॥उपालंभइतनिंदत्यर्थः॥
प्रणयात्मापणयनात्मास्वरूपंयस्यतिव्युत्पत्त्याप्रणयपूर्वकइत्यर्थः॥एवमन्योप्यन्यपूर्वकइतिबाध्यं॥पाषाणइतिका
वित्स्वप्रेयांसमनलोकयविरह्याकुलासतीत्सत्समागमंबह्वान्मन्यंदुरवस्थतिपत्तुमनोभुवमुपालभतेहेस्मरभूमिपाल
भगवन्क्रोधात्मुधाकिनामधारेसिबहून्प्रियाकामसि॥ ननुस्वपंदृष्टपरार्थंकिमित्यत्रकमनफल्यमतआहपा
षाणइत्यादि मार्दवमस्तरयादेर्यथाधारहृताशादेरपहिभुवोव्यालीनोजात्यवस्वभावनापेक्षोपाधिकोनस्कधायाअ
लंतासभवासस्तीतनानिदेहाः वदनपरिहासानीमहस्थिमरवर्गभेदपंकिचस्मीरणेवाचस्यमासेवंयेपरिभवतदास्वप्नस
त्यताभवेत्तेननापकस्यपरिणांतः करणंतंव्यर्थं॥ ॥अमर्षणेतिकोपपूर्वकंनिंदायाः पराक्कारमरामविषयात्व
टसमीहारूपामर्षसामर्थ्यालिनतद्धाप्यत्वंदितिभावः जनपसीतिहेदंदरदाभरणपरमेश्वरानंसंत्यजनेनमहाजनपरि
गृहीतत्वमुक्तंस्वभावदुष्परिहार्यंतवमारोक्थाहसधांशावितिनाम्नाविरुद्धपार्थः प्रतिपाद्यते॥ यत्रालोहितायस्तु
वर्णेन ॥सुरवंपुच्छवपादाः श्वेतः खरविषाणाभ्यांसनीलोदृषउच्यतइत्यनेनलोहितोनीलसंज्ञयत्यात्रांक्यंनत्याह
जगादितिरूपेति॥ अमृताभिषेकगीतलभेरतनायोगाव्यवछेदोबाध्यतेजनयसिकरोषितत्यादिरूपत्वपि
ररसितापंचरसिप्रापयसितंदेरादेवंकुरुषेपरंतुयदुप्रतिपक्षंसखायं अंसखापस्यतत्यासीतिहेतारहंकिंप्रणीम्यनो

चित्यान्नकिंचिद्भणतीतिचंद्रापालभोयदुपत्यपलभेपर्यवस्यति ॥ व्याधिरक्षयति ॥ ज्वरादीतिज्वरादेः संभूतोमानसो
विकार इत्यर्थः ॥ अथमेरग्न्यानिनिदानेतथामायुक्तः ज्वानिदानेभवात्रविभावइतिप्रतिपादयन्नादिपदेनाधेदर्शयति॥
कुपितधातुरिति ॥ कामक्रोधादयइति ॥ विरहादइत्यर्थः ॥ तदुक्तं एकेकशोद्वंद्वशोवात्रयाणांसन्निपातकोपतः बालपित्तक
फानांस्युर्व्योधयोज्वरादयः इहतत्प्रभवोभावाव्याधिरित्यभीयतइति ॥ अभिलाषःस्मृतिश्चिंतनंगुणकीर्तनं
व्याधिःप्रलापउन्मादोजडउतोद्वगइत्यभिप्रेत्युक्तंद्वयरूपाः अत्रव्याधिशब्देनशारीरसंतापकारीरूक्ष्यंतरसमजय्योंत
र्भेदलक्षणमणपनार्हंचव्यिध्यतेवदमुपरिष्टात ॥ ॥ कांतुमिच्छतिस्यः प्रस्तुतायाः कुरंगीदृशः कांतराख्याः कपूरव
दुभरणंकर्तुस्वीयमनसध्यदीधित्यत्कज्वलं पदंबाहुरूपंदातुंविनरीतुंकनकायुलीयंकंस्वर्णमिकामानतुभाकारंचिन्तुमे
वहिः स्वस्यानमातेक्रम्यगच्छतिरेरुक्षतोवक्ष्यमाणादधिकंकिंनिवेदयामितस्याः वर्णनिषादकरणाशक्तेरिव्याजात्का
लयोलोचनवारिबकुलीभूतंकज्जलाहितंकालिमंचहद्धाकालीयसरोत्पाद्यामनहृदयंबुध्यायत्पिस्वरसंडेयंवक्तुमु
चितं ॥ तस्मादिकंकिंचिद्वयसरः पदस्यतत्रप्रसिद्धिविरामभाद्स्यंतयोक्तंपरिणाम्यतिपरितापंतेकरासन्नहतोभावादास
न्ततोनिषेणीबलादुतिनाप्तः अन्तरंतरविभावितोकृपातादुभारेतोव्याधिरक्षयेणविभान्नाम ॥ ॥ उन्मादलक्षयति
॥ क्लिंतिसरानुद्वयकाचरणफलकामनाविकारइत्यः ॥ तत्रस्फुरद्वादुद्वयकलस्यावरणविशेषणंभाजनंचक्षुषोवाकलनंचेति
॥ नन्वत्थाग्रमनस्यसंकल्पनकुर्योन्निष्फलंकर्मनिनिषेधपरिध्यविषयत्वेनतत्कर्तुविगर्ह्यं ॥ नस्मरेत्यत्र आर्षत्वात्क्रियतेइति ॥ नसमी
चीनमनवद्यंनिश्चानवद्यंवैधनीत्यवरूपमेतद्विगानिमित्तमन्यरफलत्वाद्यंगेवर्तत्वाच्चसामान्यनिषेधपरयत्वेपि ॥ ३८॥
पथत्वेपिविशेषतः परदाराभिदर्शनंनिषेधादपतस्यविगातीतिभावः ॥ वलवरनिष्टसाधनतावुद्धिर्तिरोधानपत्तिकांतः
करणद्वांतरुत्पादइतिमतमुक्तंरावणदूषयत्यप्रेक्षकारिणेति ॥ ॥ नर्पति ॥ एषापारेदृश्यमानाकाप्युद्दीप्तिमती

कांचनलतातस्यांचक्षीचकांक्षितंकारोते ॥ इत्थंचिंत्यनतांत्यक्तुंकथंचन्यः किंतुसापरमसमास्यदीभूतोधर्मगाधिकं
वेत्थंजातेत्यत्रापतुंगः ॥ ननुलतात्वरूपिवाएवदर्शनाभावेपत्यक्षंतावसंभावितंनामभवतुतस्यास्यादर्शनरूपत्यक्षंकरोति॥
चेदिति ॥ यदिकुलांकापकथंचिदपिष्टोक्तानाजल्पंतिनोत्तरयंतितरेतिहीत्यर्थः संभावेनामोहितावर्त्तनेभवतीत्यमव
मादिपरिचित्यनिश्चित्यस्श्रीरूपलोलनामधीरंरथंयस्यसूचकः प्रयुणेतिमाद्दशांवीरंक्रमिमुंहुंकारंसिंचतिवात
मधिकश्चासंत्यालतुनमकटयंतिकरणंसाधनभुजयोस्तत्वनाथंवसितलनातांतयोगाधाय्यंचतिव्यारब्धंचुरक्षर
त्वादुपेक्ष्यं ॥ करणाधाय्यभुजयोर्निक्षिप्यांतनुकरणंत्यकंचनानुगुणंकरणंपरस्परावेष्मवशंवदाभेदाभ्यसायगोच
रीभूतनकरयुगलनांतंयबद्धुजयोरंतराल आधाय्यनिरुध्यंतिपुनर्भाद्दशाः वस्तुतस्तुकरणेतिवर्तमानानुगणमवंते
ऋजुःपथोसभाषतेप्रलपतीत्यर्थइतिइतीवाक्यम् ॥ ॥ अत्रवचनकासीतिवाक्यनविशेषदर्शनाभावउक्तः संशयि
भराधिस्थांचिंत्यंत्यंतावत्तावदुराधात्यप्रकारज्ञानमानयुक्तं पुनरत्यथाभावंतर्तनंतिनवमनाख्याहापउद्भवनाथ्यः नन्वत्र
द्वाक्यद्वयसमभिव्याहारात्क्षतायामपराधाभानंप्रसज्यतेनिचेष्टं प्रमुदारणनामतिपत्स्यंतिस्थम्यत्पाभिहितवतस्त
दिष्टभवनतावतावमनाख्योदाधादतरतितत्तुनूनंकविकुलकर्णाभिसारिणीवाणीतारदुनरंसपदिनाष्टपुरुकपाट
निर्विहितरदुगलनांगलभवनुस्व ॥ यदितुजनतांराधांचिंत्यंतिसमदेर्मयिध्यनत्संसारयिष्यामरिष्यति ॥ अत्रप्रियावि
योगपितोदुरयारोदनाद्यनुभावितउन्मादव्यवर्णाविश्रामधाम ॥ ॥ मरणंलक्षयति ॥ माद्योगति ॥ माणनिक्षणसमा
नकांतः करणदृत्तिरित्यर्थः नचमाणनिष्क्रमणकालशरीरमाणसंयोगस्याभावेनकथंतदांतः करणवृत्तिसंभवइतिवा
च्यं ॥ क्वचिदेककारणस्यकार्यसहभावेनहेतुर्लक्ष्यतेयत्रकार्येसहभावेनहेतुर्लक्ष्यतेरकार्यांतरंकल्पनीयमित्यादान
प्यभावस्यनतुसर्वत्रेवंतथारतुल्यगोरादित्यभेदनचसिध्यतिनचस्याप्यनुमितानकार्यसहभावेनहेतुत्वमितिवार्तिके

धानगणार्थिनु मुचितनिप्रजन्यसंशयात्मकेत्यनेनगतार्थोसौ भेदस्तथापिसंशयः वैचित्र्यसमाधान
नूतनवैचित्र्यमनिर्णयमित्याशयः॥ नन्वेवंविप्रतिपत्तिजन्यसंशयपूर्वकोहात्मकभेदानरमपिदुरोरमितिवाच्यं॥ उक्तसंशय
॥४०॥ दृसानुसूनकोटिहृदयसभर्यकविप्रतिपत्तेर्वैचित्र्यानाधायकत्वात्॥ ॥ उक्तभेदचतुष्कमनुक्रमेणोदाहरति॥ यथस्मरि
कचित्पुलिंकं यथेत्यतः प्रक्रमेयेकमुदाहरणान्तरमेतिपांक्तः पाठोदृश्यतेसचक्रमुरचकालिदीतिगोचरोभोधनुः पाणीछ
तं कामुकं कालिदीत्यादियमुनायांवर्तमानस्य कठिनस्यकमठेस्यकठिनंमहावीरस्याश्वशक्त्याकर्षणमितियावद्डामादा
रार्थिवालस्य नवोदितस्यकृष्णबालस्यविपक्षेत्यभदुलशरीरामहावीरशक्त्याकर्षणं धनुराकर्षणत्यशक्तइतियावत्
प्रतिज्ञाभंगस्सूचिताकौरवैभिरूपनोदर्शयति॥ वंशइति॥ कुलेभुवः क्षत्रियस्यअवतंसाभूषणभूतावतंसोवंशपर्यंतमकर्म
कितइतिभावः॥ ॥ननुविवादेप्रतिज्ञाभंगानदोषोत्यतआहरक्षतीतिदुष्टमुतथाव्याहोदोषाङ्गवनविषयप्रवृत्ता
निपुणास्तत्राचरथंपिप्रकर्षेत्ता कविरूपेनाचरणीयमितिन्यायादनाचरिताप्रसक्तेनेतिभावः लोकसमक्षेनाहृत्याप्य
नाचरितुपोदेष्यएवमहाजनस्यन्यायहितेतामितिराजांगाष्टीसभागरिष्टाभहतीपुरस्थितीत्यनुषंगस्तत्कर्तव्याय
पिस्कर्तेरयेनुदिनमुपास्यमानाभास्करराजगत्प्रकाशकः कवलमित्यत्रयाकरणमभक्षयस्करः कल्याणप्रसक्तिरेतीतिस्व
यंवरप्रसंगेरामवलोकयतोजनकस्यसरवायंप्रतिपत्तिरियं॥ अत्रराभाधनुर्नमयेनवेतिसरवुर्विषप्रतिपत्याविभावितोरा
स्यांशरः कंयाय्यनुभावितोदेवतानुगुण्यसूसाधकोयन्यासात्मकविचारपूर्वकोभास्करसाहाय्याद्राभाधनुर्नमयदित्या ॥४०॥
कारकऊहस्त्रवणाविश्रामधामः॥ ॥ सोदयस्येतिमनोभवनकोभनेषादृश्यमानादीपासूस्मारयामलावगणनार
यजगत्यकमवदंसोदयोमातस्त्रिकालिपिः कलाकोमिति॥ यद्वालावण्यस्यकनुरूपिजगतीविलोकनादृशनायति
यावदुर्वीविकालक्ष तामयुक्ताभव्यक्तिकानादिः किमितिभावः यत्यथवानपनयारानंददुमस्यवर्धमानानंदस्यमंत्र

शीयुक्तः किंसमुन्मूलनेवर्धतेवाहोस्विद्धाया स्वभावरूपभगतिसर्वमणीयारामालिः किमुनयनयोरुभीलतिभासति
इतिसर्वेवान्वेति॥ अत्रबहुकोटिसाधारणधर्मदर्शनजन्यसंशयविभावितोगम्यश्चालना ऋनुभावितः कन्युभावत
नुसादृशसंशयपूर्वकदृश्यरोधारामालिरूपेभावनुमर्हतिगणनारवादिरपिभवितुमर्हतिदृत्वाकारऊहस्त्रवणविश्रा
मधामः॥ ॥ कथंथेतिनयनुनाथाः पाथसितथातनभासमानरामालिसीतत्यत्रास्त्रवणाद्वाङ्मात्रतोगतोधारयंजने
तत्वेनावभासमानंचक्षुःस्थलंतत्तजपंतीर्थकाद्दृष्टपूर्वत्वेकथंथेकथंथेत्यपहासपरीक्षातथाद्यारद्रातिप्रसन्नः गीत
भानुस्तत्वेनाभावसभावनंचाथमथिकऊहस्त्रवणंतथाभिमुरवमास्तेवासंविकऊहस्त्रवणंपाथाभितिविपर्ययभाषाकरातिनदुप
रीतिएषःप्रत्यक्षतिभिरणांतत्वेनभावभासमानानांविपरीतः परिणतिभद्राकोनात्यचितपूर्वस्तेकथंथेत्यनुपंगोचापि
बोध्यः॥ अत्रत्रयस्थेमत्यादिनागम्यनविभावितः पुरानुयोगानुभावितः रंजनानामकविरागदर्शनपूर्वकः रंजनाथंप
सितलोचनयुगलेवनयाविकाभवितुमर्हतीतितिभि राध्यवसितधर्मिरूपदृष्टिरंचमुरवभवितुमर्हतीतिवोहस्त्रवणो
विश्रामधामः ॥ ॥ इत्यमिति॥ विलसंतीविशेषणाक्षीणतालङ्कसंतीभक्रामानोऽटकोतिलासधाकरकलशमृतभर
संवृत्तावरविवालकंकरेणवामृतानुस्यूतपोदृश्यकलाभृतेस्वंइतिभकायस्थानादृशीयरविकानतस्थानद्युकिरण
मालिनः सूर्यस्यकरंकिरणंसहेत॥ किंतस्मान्नराधिकाउपाकर्ण्य मंजरीयतः रंजरीटंपहतिनतनयनेलसण
स्मरमदीलसागत्रेगोरवभरिलोकयनुन्मीलतिदृश्यतेतत्कथंयत्युथेः॥ अत्राधिक्यरूपसाधकस्यसूर्यकरसहनरूप
याधकस्यचोपन्यासेनविभावितः पुरानुयोगानुभावितासाधारणधर्मदर्शनजन्यसंशयपूर्वकदृश्यसूर्यकरसहनाभा
धिकारंजरीटंदहनाद्यनकनकमंजर्थपिभवितुमर्हतीत्येवभाकारकऊहस्त्रवणंविश्रामधामनेभवकारिव्यार
नधर्मदर्शनेसतिनान्यतरकोटिनिश्चयोभवितुमर्हतितत्राचविरहितार्थेनिश्चयानुकूलाभावात्मकोहोवितर्क

लक्षणमव्याप्तिमितिवाच्यं स्मरणस्य तत्सत्यनन्यगामिनोर्गोरादिनाकर्थं चिरसहत इत्यर्थोवि क्षणनक्तं कोदिनि श्चयानुपुण्य
स्यस्फुरं प्रतिपत्तेः ॥ ॥ ननु दशावस्थस्य काञ्चनशरीरः कश्चमानस्योपयुक्तः संतियथाव्याधुन्मादरूपेणशरीरढः
नचदृश्याव्यापार उन्मादस्तिलक्षणभानस्याव्याप्तिरतिव्याप्तिरुपपनस्याव्यातरत्वंसंभवतीतिवाच्ये ॥ तथासतिमलाधपार्थस्या ॥४९॥
उपपत्तेः तस्माच्छरीरावाव्याप्तेरुन्मादोनएवरसमंजस्यंकायिकोवाचकइतिहिविध एवोन्मादउक्तानतादृशीकाव्यन्य
व्यभिचारवनतापत्तेः ॥ मलाधस्योत्तरत्रवचनविभागाधिक्यमन्यथावाचिकव्यवहारस्योन्मादमध्यगणनानोचित्या
देवंव्याधिरपिशरीरंएवतेवलक्षणकबनान्तर्व्याधिविकारत्वाद्वर्ण्यसात्विकभावएवांतर्भावः ॥ नानाविधव्यापारा
त्मकोन्मादस्यचपुलकाद्यात्मनोयथायथांतरांगावाद्युपरिकारात्मकस्यतुतस्यनकुत्राप्यव्याप्तिमानस्यस्तासोमध्ये
विनाम्मृतिजडतादिव्यभिचारिगणैरनभिलाषगुणकीर्तनप्रलापारुरुनतिकुतइत्याशंक्यनेनेति ॥ ॥समाधत्तेश्रो
स्मरचइतिहृद्यात्पीछविशेषात्मकस्मृतिरितिभावः वर्णनात्मकस्मृतावितिं ॥ तथाचनत्वकथाविकारएवनचनतीतिगुण
कथापास्तदूषनेनकुत्राप्यंतर्भावस्तस्यज्ञानकोभूतस्मृत्यात्मिकायाएवतस्यागुणकथास्वरूपकत्वेवैचित्र्यमंगीकृत्यस्मृ
त्यवस्थानः पार्थक्यतुहयोरसंस्कारजन्यतादिरूपाद्व्यभिचारिस्मृतिलक्षणाक्रांतत्वात्तुगुणकथायाः स्मृतिव्यभि
चारिभावंतर्भावः संभवत्येवेतिभावः इत्यंचवर्ण्यतेगुणएवनयाभातिपा यतेननेतिवर्णनंतद्वस्मृतिस्तस्यभवपर्यवस्यस्य ॥४१॥
तीतिबोध्यं ॥ उन्मादइतिनयाचतद्लक्षणयोरर्थैक्यदुरुक्तेरोचारव्यवहारयंदसमानार्थकत्वंएवभवतइतिभंतव्यंउदभु
पलक्षणंव्याधादुद्वेगोनिविशतस्वलक्षणतलक्षितस्यव्याधस्यव्याधिलक्षणाक्रांतित्वात् ॥ तथानिभनंपाणाकंमणं
चेन्नकुत्राप्यविकारत्वात्मरणव्याभिचारिपावलक्षणाक्रांतंवेन्तदपनादित्यविवाद्ये ॥ इत्यंचयापस्थाव्यनिविशतत
स्याउदाहरणंतदुदाहरणमेवेतिबोध्यं ॥ ॥ सरव्यानिवंचणममन्यन्नाह ॥ अत्रमतिभातीतिव्यभिचारिपदघट

त्तिनिमित्तमनेकरसावृगुणंदर्शयतिताबूलत्यादि एवाभासंनस्थितिः ॥ परिहृतामत्कऊभाद्रतस्तांबूलाहरणछलनरभसा
श्लेषापिसविधितः आत्मोपनमितिश्रितः ॥ परिजनव्यापारयंत्रातथाकांतंप्रत्युपचारतश्चेतुरथाकार्यः कृतार्थश्चतत्य
नुकपधंतदर्थंरूढचनुरयातयाकयाचिन्नायिकं याकांतंप्रतिकायईष्यामानउपचारतस्तत्कालोचितक्रिययारूनाथश्
रूतः स्फुटाप्यस्फुटतांनीतः कोयंकपकोहिकोपाधादनविरचनयानायकनबादुकारादिभिरकत्रास्थितयातदानथक्यंस्या
दितिभावः ॥ ॥ एकश्चदश्चासनसंस्थितेतिरूपवशनसनादरतः तत्स्फुटाभिमुखागभनात्सारेतत्कालाद्
लाहरणछलेन ॥ अत्रछलपदंकार्थेगुणीभूतंननुमुख्यतांबूलाहरणसामानाधिकरण्यानुपपत्तेरितिनयमनास्यदोषः शो
कनीयः ॥ रभसात्त्रेधः प्रेमातिशयं ॥ अपिरभिमुखगमननसंभावनंगमयतिसंबध्नितः स्वयमपधावित्वागतपत्यति
भावः ॥ एवंपरिजनव्यापारयत्रोपकरणाहरणादानिरंतरंप्रस्तुत्यात्सापिपिश्चापि ॥ अपिः किंयावदध्यभाहनामिश्च
तः मत्पुत्तरीतइतिबोध्यं ॥ नचदंस्यांतर्व्यभिचाह ॥ दीर्घीनेदंइति ॥ दीर्घीभेरेमार्गावशेषकणादशास्थत्यभूतत्या
यशास्त्रइतियावत् ॥ गणनात् ॥ सूत्रमप्रस्तुतस्यप्रत्यगणनात् ॥ तथाचमालोनिनंबंधेतस्यगणनाप्यस्यवांतर्भावः
॥ इदमुपलक्षणं ॥ यदुक्तं ॥ नासाधनोयपश्चेत्यनुचित्यः तथानकल्कोध्ययनंकल्कः स्वाभाविकावरंविधिनेकल्कः ॥ यम
स्यादिनाहरणंनकल्कस्तान्यस्वभावोपहतानिकल्कइत्यादि ॥ ॥ तदिदंलक्षयतिसंसृजंतीति ॥ किंक्रियाभिर्यागापन फलक
स्यकियोतरस्यकारणीभूतांतःकरणवृत्तिरितियर्थः ॥ अवहित्थंतुनिर्वेदाधनुभाव्यगनफलकंछलंचत्तदतिरिक्तकि
यागोपनफलकमितिभेदः संकेतोकांतेनिकुंजकुहरादिकतामप्यप्रीतिरित्वाक्रियमाणारापामाधवयो ॥ औपचारिकादी
शेनान्यत्वंनोस्मान्कथंनोस्मान्कथंभूतयोः संकेतीकृतकोननंदनंनवनंविशतोरेवमन्योन्यकोतूहलात्परस्परविष
यक कोतुकात्त्वत्प्रतिभावभितरेतरयोरपियाख्यातव्य मितिपत्तिर्मयानभवतितथाव्यपदेशोत्तरतएवान्योन्यमुभस्य

॥ ४२ ॥

नारितरेतरज्ञानभीत्यास्खलितत्वेरत्वेनकुंचत्कायंविचलितीगायद्दियंयाभवतितथेत्वत्सतः कंचित्कंचिदात्मानंकिस
लये: पक्षवेरात्रयतेरात्रातारुण्यतारित्यर्थः॥ अत्रविस्रब्धव्यवहार परीक्षाविभावितेनि श्रुतवीक्षणाद्यनुभावितकुंज
प्रवेशगोपनफलकंछलेनवर्णणंविश्रामधाम॥ ॥सत्तापीतिक्रमात्प्रातिभासिकसत्ता नाजः कपटांकुराद्गीनेंद्र
जालिकसमुद्रवपुरोपकरंरत्नकासमीयेरंक्षमाणः पुनरितिनत्थंसानुशृतहनुमत्परा कभारामचंद्रः कपोदस्यादधिक
मणस्यमुखवद्दोस्यवदंयथास्यात्तथायोजयामासत्यर्थः॥ अत्रांबुराशयभासकमतियक्षराक्षसकुचेष्टाविभावितं
सीयंतत्रावगमगोपनफलंरामचंद्रनिरंछवंवर्णणंविश्रामधाम॥ ततःसिरोभवत्सखो यावत्स्थाविकाक्षिणः छिन्न
त्तिताक्षुरुपः स्रुद्भयाणिरहृयतेयाहारा इपछवंद्रहृयतेपरंतुविस्तरभिपानोदाहियत इत्याहसवीणीति॥ ॥
यत्नुकृयमसासंख्यानियपोमात्सर्याद्दगदंभव्यावित्रकृनिर्णयंकृच्यस्तावकुंठोत्कंठाविनयसंचय वाछ्यादीनामपित्र
तत्वोदाहरणेपुदृष्टवरत्नादिति॥ तन्नामस्तपातोमात्सर्यस्य व्यासादृद्गस्याकांतित्वाद्दत्यत्वामर्षादीप्यीपामतोविरुकानि
र्णयमर्यादस्थिक्यस्यहृतेः सकाशात्॥ क्षमापोत्सवत्वकुंठकोत्कंठयालज्जायानतयस्यचित्तकोसंत्रासयस्यचायत्न
शाच्यंस्यत्वरस्मृतः सस्मेरंपिनांतरीयकंतथातदनंतरिकंतस्यचाध्यवसापान्मिनश्चोयोरयादृच्छरसलतायाअनोचित्या
दन्यथामतरीपरंतरात्यात्मज्ञायास्तदंतभावः॥ स्यानादिदंसर्वमभिसंधायेवविनयादीनांमंतामंभीरायथहनाद्यः
पुन्वव्यभिचारिभावेषुमध्यकनकेषांवनविभावा अव्यनुभावा अपिवंति॥ यद्यर्थायानिर्वेदः प्रतिविभावतयस्यांस
तिचानुभावतयायावंचिंतायांतिद्रोप्रतिविभावतयोत्सुक्यमतिस्तनुभावस्तदमित्याद्यन्नविस्तरः॥ ॥ अथरसभदनि
पतानव्यभिचारिभावान्दर्शयति॥ आलस्यमिति॥ विशेषणविधिनिषेधयोः शेषनिश्चयानुशासनस्यनाथनवि
धिस्तार्थप्रतिपादनंतुसाधनमभिसंधायेतिभावः॥ अतएवानंतरसमुरुपतयेवनेप्रदर्शितः विभवव्यभिचारिभावा

॥ ४२ ॥

नाहविभवंतीति॥ एवमानंदे॥ ॥ अन्यहर्षोनादस्मृतिमत्यादयः रसानुकूलाः शांतरसानुकूलाः वहत्यन्यर्षिकत्व
नरसानुकूलास्तदसानुकूलाः स्वयमस्था: उदाहरणानुसारेणदृश्याः तत्रचदंप्राधान्यादः मात्रधितिभावः॥ तदुक्तं॥ यादृ
नवस्थितिर्वेनभावाःसंकीर्णसंभवाः धातुक्षोभ्यनिमित्तोत्थैर्नेतथाप्यतेयथास्थितिताः॥१॥ शंकात्रपाभवंग्लानिव्याधिश्चेता
स्मृतिर्मतिः॥ आलस्यंविस्मयोहर्षोव्रीडोन्मादोमदस्तथा॥२॥ विषादोजडतानिद्रावहित्थंचापलं धृतिः॥ इतिभावाः प
योक्तव्याः शृंगारेषुसचापल्यं॥३॥ श्रमश्चक्लमतानिद्राम्लग्लानिस्तथापिच॥ शंकास्थावहित्थंचवहाल्येभावाभवं
त्यमी॥ ४॥ दैन्यंचिंतातयाग्लानिर्नेर्वेदोदुःखमाधृतिः॥ व्याधिश्चकुष्ठगंवाद्या भावाभावविशारदैः॥ ५॥ ईर्ष्यासंयातया
गर्वउत्साहोमरएवच॥ वायल्यमुग्रतावेगरौद्रभावाः प्रकीर्तिताः॥६॥ उत्साहस्याध्यमर्षश्चवितर्कोधस्तिधृतिः॥ को
पोस्यूयातथामोह आवेगःशीघ्रकृत्वणं॥७॥ गर्वोमस्तस्यात्मतत्वभावावीरेभवेत्समी॥ संतापामरणंचैवचापलंचभया
नक॥८॥ अपस्मारोविषादश्चभयंरागोमतिर्मदः॥ उन्मादश्चेतिचित्तयाभावावीभत्तसंस्थिताः॥९॥ आवेगोजडतामो
होहर्षणोविस्मयोधृतिः॥ इतिभावाश्चित्तभवाधृतिरत्रसमिन्नदुतबुधाः॥१०॥ इति॥ कश्चिन्तु॥ संभोगे॥ वर्ण्यइत्येवनर्थेय
मरतेनीयाएवव्यभिचारिणोपिदर्शिनादृतिविश्राम॥ तन्नरम्यं॥ ॥अथरसविशेषस्यापिविशेषाणामपिव्यभिचा
रिभावत्वमस्तीतिविवेचयितुंप्रतिज्ञावीतरसापिनोपांति॥ तदेतद्विवेचयति॥ हासइत्यादि॥ रतेर्व्यभिचारित्वमाहरति
रितिएवमग्रेपि॥ ॥ इतिश्रीजयनायकमंगोराभट्टविरचितायांनोकाख्यायांरसतरंगिणीव्याख्यायांपंचमस्तरंगः
॥ ॥ श्रीगणेशायनमः॥ सपरिकरंहेलाराभेहिते मातारसररूपणं प्रतिज्ञातेभयरसाइतिविभावत्यादि॥
विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरितिसूत्रस्यविभावानुभावव्यभिचारिणांसंयोगान्मानाद्रसस्यनिष्प
त्तिरभिव्यक्तिरित्यर्थकत्वेपिविभावसात्विकभावयोर्द्वयोरेवभिलनेपिसर्वाभिमतारसानभिव्यक्तिर्नसिध्यतिसात्विकभा

॥ ४३ ॥

नोरसपदार्थः ॥ किंचात्रिजचित्तस्वभावनिर्वृत्तिर्विश्रांतिश्चांतिलक्षणः स्थायिभावभोगोवासः तदेवमुक्तंमनोविश्रामोयत्र
क्रियतेस चारसइतिउक्तंचभट्टनायकेरसोनतादृश्येनउपादितस्वार्थः ॥ ननुदादिगतत्वेनारोप्यतेनचारामादिगतत्वेनो
पाध्येतइतिनाय्यात्मगतत्वेनउपचर्यतेकिंचिदास्व्याव्यापारोयथाकाव्यनाट्यस्थतथाकाव्यनाट्यरोवसताहितीय
नभावकव्यापारेणसाधारणीकृतेचुर्विभावादिवृत्तीयेनभोगकृतव्यापारेणभाव्यमानःस्थायीसत्तादेकजातिनेनस्वप्र
काशानंदमयसंविदिश्रांतिलक्षणेनचारमार्थिकेनभोगेनविषभीकथ्यतइतिस्थायादीनांसाधारणीकरणफलकंद्वि
तीयोकव्यापारमंतरेणतावत्प्रबुधोतेप्रबुधोबुध्यासमभिव्यक्तेतियावत्स्थायीभावोवासनासंस्कारपदव्यवहार्योबु
द्धेसंस्काररूपातदरूढःस्थायीभावइतिचतुरंभाष्यंः कथंप्रबोधइतिनदाहप्रबोधकाइतिप्रथमानुरोधेवासनोसादका
लेवनानुभवाहर्षकास्वादगोचरीभूतरसाजनकांतरीयंति ॥ यद्यपिइदानींतनंसूक्ष्मकालेनदानींतनवासनाभेदनापिर
सास्वादःसंपद्यतस्तथापिपटुनरभावनाभिर्वाद्यपदं ॥ तस्कृतस्वाभाविकवासनाचात्यंतकालिकालिकानुभवज
लकस्मृतिप्रभवस्यस्थायिभावस्यवासनायाअभिव्यक्तिरुद्बोधिपंजनांतरीणस्यपटुतरवासेवनाकालीनस्यानुभवस्य
वासनाभिमार्ष्टकार्यंयंः एतादृशानुभवस्येवविषयविषयाकारणत्वादात्मवनविभावइतिगीयते ॥ नचाचविभावा
नुभावव्यभिचारिभिः संबंधाद्व्यंग्यव्यंजकभावसंबंधाद्रसस्यभग्नावरणचिद्विशिष्टस्वप्रकाशिनोनित्यसिः स्वरूपणचभासइतिम
त्पक्षे तदुक्तंश्रीमदाचार्यैरभिनवगुप्तपादैः लोककारणात्मादिनाव्यवहार्यैः ममदादिभिः स्थायिनोरत्यादेः रनुमेयैर्भासनयता
टवर्द्धगंधितप्रवृत्तिरूपं ॥ तद्वासनासामाजिकानांवासनारूपेणात्मसिद्धेतीरंत्यादिः स्थायीकाव्यगुणालंकारादियोगेननाचवत्
तुर्वेधाभिनयनविभावनात्मकव्यापारवत्वादिलौकिकविभावादिव्यवहार्योदेशयोग्यदशाविशिष्टेरेरंचव्यंजनाव्यापा
रेणभावनांतरासाभिव्यक्तिः किंचतुरार्यपिस्थायिकीवासनातदनित्यत्वेतुर्व्यर्थानित्यत्वेगारणमात्रमिमांसन्वेयेव्या

करणादीनांनसायदाहुः ॥ वासनाचेन्नहेतुः ॥ स्यात्सस्यान्मीसासकादधिति ॥ ननुतव्याख्यन्निष्टविभावादिभिः कथ
मन्यनिष्टस्यस्वप्नापिनाव्यभिव्यक्तिरितिचेत्कृणुमोमंमेवत ॥ शरीरवेतनटस्यस्यचेतइतिसंबंधिवेद्यस्वाकारनि
यमस्यनभेवेतेनशरीरवेतनटस्यस्यचेतइतिसंबंधिविद्यपरिहारनियमस्यबाधव्यवसायानघोसाधारण्य
नभक्तोस्तथाचामुकव्यक्तस्यचवधारणंविनाप्रतीतानांतघोसाधारण्यासंसर्गायोगः सर्वसभक्तस्यदोषस्यमाहात्म्यात्मभव
त्येवेतिस्मीयस्वप्नापिभावनासभिव्यक्तिर्युक्तेतिभावः नचैवंविभावादीनांसाधारण्यावश्यकत्वेपिस्वप्नायनांसाधार
ण्यंकथंस्यात्तदादासाधारण्यात्तेषांनचमास्तुतथोसाधारण्येरसाभिव्यक्तेरसाधारण्यध्रुवापत्तेरितिचेच्य ॥ तथा
सतिसहृदयसंवादानस्यान्मास्तुसंवादइतिचेदेवंविधालौकिकरूपत्वनाथा मनोवासापत्तेरुच्यतेउपाधानोविभावादीनां
मुक्तसाधारण्यबलादासानुभावकालेस्वप्नापिनोप्रमाद्विरोधनिष्टत्वलक्षणायाः परिगतप्रमातृतायाव्यहिगतनमुक्तानं
तद्वयाउन्मिषितोवेद्यांतरसंपर्करहित्यापरिमितोभावोयस्यतेनप्रमान्तरसंवादरूपदयसंवादकारणाप्रमातृविरोधसंबंधो
यहरूपसाधारण्यसंभवीचयते ॥ ननुचर्वणाविशिष्टस्वप्नापिभावमात्रेणरसरसनंस्यायेलब्धात्मदीभवतीत्यनेना
व्याप्तिरुक्तवासहृदयप्रमाणेनचानंदस्वरूपतयाभासत्वादरादितिचेत्स्वप्नकालेनयदंतिज्ञानलक्षणस्वाकारवेद्यस्फुरणा
चर्वणास्वरूपाभिन्नास्यात्मानंदस्यापिविधेयीकरणात् ॥ सचचर्व्यमाणतेकप्राणश्चर्व्यमाणानांत्रानंदस्वप्नवेद्यस्फुरणा
जीवितावधिरनित्यचर्वणरूपस्वासाधारणस्वरूपेणविभावादिनाभासत्वात्करसन्यायेननचर्व्यमाणःपुरइदंवपरिस्फुरत्
हृदयाभिन्नप्रविद्यानसर्वागीणनिर्वातनिष्कंपसंवित्समापत्तिरादधद्भिर्वासनाभावपन्नएवालौकिकचमत्कारका
रीत्यंगारादिकारसः सचनविभावादिकार्यः उत्पन्नस्यतस्यतत्कालरसंभवसामग्रीकस्यनन्यानाशकस्यसमर्थभावप
र्यंतंविभावादिचर्वणानाशेपिसत्प्रसंगात् ॥ हित्यापेक्षानुबोधिरेवकार्यनिमित्तकारणयोर्नाशमनाशकभावकल्पना

नाथगोचरपरा हृतत्वादन्य द्वोपपत्तेः पूर्वस्वरूपणासनोज्ञाप्यत्व स्याध्ययोगान्नासोज्ञाप्योपि॥ विभावादिभिरेवसमुसाध
ज्ञाप्यतइत्यपिनविचारक्षमंकर्मपरोनित्यस्यसामग्रीपरिचित्यस्यनियामकत्वात्काव्याप्युपविभावसरक्षणिप्रसक्तान
नकत्वाच्च॥किंचस्वप्रकाशानंदेचाक्षुषत्वादेरतिव्याप्तेश्चस्वरूपलक्षणंव्यावर्तनापपत्त्वभिन्नतन्त्रज्ञानविषयतत्रूपंतज्ज्ञाप्य
लमुख्यामिष्टंतत्प्रकृतेनसंभवत्यवस्थाभिन्नतन्त्रज्ञानविषयरूपंतज्ज्ञाप्यत्वंतुनिषेधामः॥ अथिनुभावादिरेव वि॰
णात्मकविभावादिरहितन्यज्ञानाकारकालचेतन्यग्राह्याग्रासोमन्यते॥ तदुक्तंपि। भावादिभिर्व्यंजितश्चर्वणीयइति॥का
रकज्ञाप्यकाभ्यामन्यादृतुर्नासोइतिचेदसाकिंसिद्धभूषणमेतन्ननुतत्रेषण॥ येतुरसेविभावादिकीर्यत्व्यवहारासंपे
व्यंजकविभावानुभावव्यभिचारिणांचर्वणायाउत्पत्तौस्थितौरूपत्वोपचारात्॥ गुणालंकारघसंघिश्लेषरसादिविषयत्वलक्षणेकेकम
भिनंजगदुःनिषयमुज्ञानमभिन्नंतोत्यार्थसंस्पर्शरहितात्ममात्रविषयमुक्तमभिनवगुप्तपादैः॥ गुणालंकारसंघिश्लेषरसादिविषयत्वलक्षणेकेकम
विषयतयाविलक्षणायासंचित्तद्रुतध्वतयाज्ञाप्यत्वव्यवहारोअपिततरसोप्रवाहिकानो॥ प्राणसत्ताविधायकत्वंस्वाप्य
भावप्रयोजकमुख्यसाध्यत्वंतदपरपर्यायनिमित्तज्ञानघटकत्वंआहिपतेरसत्यात्कंननिर्विकल्पकंविभावादिपरामर्शसंसर्गानिर्वेकल्पकज्ञान
नानाचाप्यत्वात्॥ नापिस्वभिन्नसविकल्पकचर्व्यमाणप्रायोलौकिकानंदमयस्यतस्यस्वसंवेदनामावसिद्धत्वात्॥ चर्व
णादशायांज्ञानांतरभावात्॥ स्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वंनज्ञाप्यत्वंविरुध्यंच॥ ननुज्ञानंनावरहितंविभावादिचेतन्य
रूपंनिर्विकल्पकमंकरंस्वभिन्नसविकल्पकंचहृदयसंवादेनयोगिप्रत्यक्षंज्ञाप्यत्वंकाव्यविषयत्वंमाणछंतद्ध्वाव्यंतर॥४५॥
विषयत्वाभावेनचोभयविषयत्वमापद्यतेतच्चाविरुद्धमितिचेन्न॥ तदिदंस्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वरूपंलोकोत्त
रचमत्कारमयरसचर्वणायामवगम्यतीति॥ प्राग्युक्तऋतिस्वारस्यादुरुध्यवछिन्नाभग्नावरणादिवरसंहतुयुक्त
युच्यतामः सत्तरसस्यत्यस्यरुध्यवछिन्नविहानंदस्यकार्योन्यासेवसरणिः अवारणभंगावासहृदयस्यनिजस

हृदयतावज्ञोन्मिषितनविभावादिचर्वणाभावहृदातनरुध्यपरिहतस्वस्व॥ानंदराकासमाधिनायोगइत्यंतः करणवृत्तिर्वोचर्वणा
पदार्थःइत्यंचविभा वादिविषयसंवलितचिदानंदलक्षणचतुरश्चरपरश्नलमात्रास्वादासमाधिर्विलक्षणाभाव्याचक्षव्यव्यापा
रमात्रहितिति॥ ॥ नव्यास्तुविभावादुभावव्यभिचारिणांसंयोगाद्भावनात्सनएवरोषादसंस्थानिवेचनायरुध्यनादरण
दात्मनोनिष्पत्तौरनिरूपार्थेमत्वाकाव्यनार्थेवर्कविनानटनचमत्कारोक्तिषुविभावादिपुद्यंतनाव्यापारेणदुर्घटतादोषाकुंठत्व
हितोगृहीतव्यापारसमनंतरमेवचर्वणाध्यसहृदयसंवादेनाच्छासितस्यभावनाविशेषरूपस्यदोषस्यमहिम्नाकल्पितंदुर्घटतत्तादोषादि
तस्यात्मन्यज्ञानावच्छिन्नत्वादिकारकलक्षणदूषरजनकत्वंसमुत्पद्यमानानिर्वर्त्यतांसाक्षिभास्यंसाकुंठनादिविषयरूपत्वा
दूरेरसंः ननुभट्टात्मनादुरधिरोहनंविशालंवंशोज्ज्वलंः रुनाद्यैतानुसंधेसंयहस्यास्यानुपपन्नतंः परवारणस्यदान
पुसचूरुभगः सनतंकरोहरीत्यादौनानार्थरुब्दशक्तिग्रहाभावकारणंकार्यंवाभपत्तानातिरिक्तंव्यंजनाव्यापारंपुष्णमः स
मूचितः शक्तिनियमनात्सर्वंकव्यंजनाद्वासमभ्युपगच्छद्भिरुरीयमानार्थसंशयेथंइयमनीतःवंगीकारेण प्रस्तावनाभिप्रायंकथ्यत
रासस्पर्शनंचरमितिन्यायान्निमनाद्वासस्यारचाभासाणिकृत्वादनएवपुष्टत्वंचरमं जायमानस्यबाधस्यपथभंगारण
यतात्पर्यज्ञानेहतुत्वंराज्यः स्फोल॰ नात्पर्यविषयार्थबोधव्यभिचारइतिस्वार्थंजनिकतभावेनसशक्तिनंतस्यकार्थ
तावच्छक्तघटनाभोव्यवस्थंव्यंजनास्वीकार्यंत्वयाचाल॥ अपहीनगृहीतविस्मृतार्थोत्तरशक्तिकस्यघुसाव्यंजनाद्वासस्या
व्यनयुगभातंतेतारंवेत्तिव्याचाहुश्चंतरकव्यनाकाराहृदयसंवादेनघुशक्तिग्रहस्यरचिनत्वादितिचेन्न॥ ॥अचल्य
नोभियंत्वत्वाणीवाहः सहानिशं॥ तिष्ठेतिचपलायत्रसकालः समुपागतइत्यासावेरात्काव्यंप्रहत्यजलवाहेकेपुरुषेः
सहपंचबाणोरमंतइत्यौचरंनावद्वलाधीरवाह चपलावाद्वयोगसद्भावात्तेनयोगिप्रत्यक्षेनाधिगतेनयोगिप्रत्यक्षेनतस्यैव
तस्यार्थेप्रतीतेः॥ अन्यथात्वमतकोनेनस्यादनएवनयोगशक्त्यादिकल्पनाऽऽव्यर्थासंवलितार्थबोधकत्वस्यतस्यात्सं

समानाधिकरणाया असंगतेः पुंश्चल्लीत्यादेः सर्वथैवेतद्विषयत्वात् ॥ तस्मात् ॥ यागरूढस्यैव स्यैव योगरूढस्य निमित्तिने ॥ धियं यागस्य वाचार्यस्यया मूलं व्यंजनवत्सा ॥ एवंविधतनिरूढनानार्थस्यैव व्यंजनव्यापारविषयत्वे क्लिष्ट कल्पनयैव यागादेर्यजनप्रतीतेर्नानार्थत्वं व्यंजकत्वं दुष्यतीत्यपमाघन्यत्वविस्तरः अथ च कोऽयं दोषविशेषस्यनाश्यश्चेत्ना प्राप्तस्यैवान्तरभाविना लोकोत्तरानन्दहेतुना रसादिना हाव्यंग्य श्चर्वणीय श्चाच्यते ॥ छेदकदुष्यंतत्वमप्यनिर्वचनीयमेव यावच्छाकुंतलत्वादिविशिष्टयोर्भेदे विशेष्यतावच्छेदकत्वेनैतद्दुष्यंतादिनिष्टस्वरूपावेदनास्वाप्यत्वान्नरसतत्वनिष्टस्यतस्यशाकुंतलादिभिरनिष्टसंबंधिभिः कथमभिव्यक्तिः स्यस्मिन्दुष्यंतादौ दुष्यंतत्वादिरूपेण भासमाने परहंतत्वादिरूपेण ॥ यदिपिविभावादीनां साधारण्यमाश्रित्य रूपं तदपिकाव्यजनकतावच्छेदकं शाकुंतलत्वादिरूपमेव ॥ तत्वं रतस्यैव जनकं प्रतीतिव्यवहारयोः पुंसस्तदा परिवारकत्वेनैवानुरूपत्वादनुरूपयादमनोवद्धरूपत्वं दोषविशेषतेनरसत्वनिष्टध्यंतायभेदबुद्धिरपिमयूरेतिकिंतेन ॥ नन्वेवंरतस्यानुमापत्त्यैव सिद्धत्वेन दुष्यंतादिरेव जनकोऽस्तु गत्यंतरासंभवात् ॥ शाकारदुष्यजनकतायामपिशकुंतलादिरूपस्यैवोद्बोधकत्वात्तदेव तत्पक्षेनायकेदृश्यत्वेपिदुःखजनकत्वंशकुंतलादेर्नायकावलंबनत्वात् ॥ नच सत्यप्यशाकादेर्दुःखजनकत्वे कुतश्चित्कात्पित्स्यात्तेनायकानालंबनदुःखेनसहृदयस्यतिवाच्यं ॥ रज्जुसर्पादौभयकंपादेरनुपलंभापत्तेः ॥ किंचसहृदयेरेतरप्रेक्षावत्तेकल्पितत्वेनकथंजनकत्वं नुपपन्नमितिचेत्सत्यं ॥ शृंगारप्रधानकाव्येदृश्यकरुणप्रधानकाव्येवा ॥ यदिकल्पनाद्वारापूर्वसहृदयसंवादाद्वा नुकारणत्वेनकल्पनीयत्वात्तेनैवोत्तरकाव्यव्यापारस्यैवोद्बोधकत्वेनोपयोगात्कल्पनागौरवं ॥ स्वीयं ॥ यथोक्तादृष्टदुःखसंबंधितादात्मनिबंधकत्वेनकल्पनीयं ॥ स्वस्वकारणं ॥ रज्जौ सर्पाभयमपिभविष्यति ॥ अथ तत्रकरुणीकर्तुंसहृदयानांचेष्टोत्पत्तिरनिष्टसाधनत्वेननिष्टेतरसंचितत्वादितिचेदितिन्यायेनिष्टस्यैवत्व

॥ ४६ ॥

नत्वाद्रुदनइवत्वयादाविवमरुदनरूपस्यतेः केवलाच्छादादीनांनुमरुत्तिरत्यंतरं ॥ अत्रकश्चिद्यातादयोपतत्तदानंदानुभवसाधारण्यान्नदुःखादनपूर्वसवगवद्रुक्तानांभगवद्भणनाकर्णनादेरकपातादयः समुत्पद्यतेनचनत्रजात्यादयुदुःखानुभावोस्ति ॥ ॥ ॥ नचकरुणरसादेरस्थायिनिकाशादिमद्दारत्यादितात्पार्यविषयत्वेपि ॥ शादस्तशब्दप्रसन्निपातादेरास्वाभिनंददोषेपिसस्यादानुभाविकंचतत्रकंचलेदुःखमितिकाव्यपिकंचलेदुःखभरयुक्तिमितिवाच्यं अर्थहिलोकोत्तरस्यकाव्यव्यापारस्यमहिमात्मत्वयोज्ञा अरमणीयाअविद्याकादयः परायाआत्मारमोदिकिंजनयति ॥ विलक्षणेहिकमनीयकाव्यपारज्ञासाद्रः प्रमाणांतरजादनुभवानंतरंतत्तज्जन्यभावनाजन्यकल्पितरत्यादिविषयत्वेनेरसास्वादस्यकाव्यव्यापारजन्यत्वेनसंसर्गतः शाकुंतलादावगतत्वरजानोत्पादकत्वंदुष्यतादभेदबुद्धयाप्रतिबध्यतइत्याहुः ॥ अनिर्वचनीयत्वमितिमनःपुराठनाव्यंजनाव्यापारमध्यपतिदुष्यंतादिकं काणांभवतायुक्तं दोषमहिम्नास्वात्मनिदुष्यंतादितादात्म्यावगाहीशाकुंतलादिविषयकरत्यादिमरभदबोधोमानसः काव्यार्थभावनाजन्यमविलक्षणविषयतारालीरसपदवीभवति ॥ तत्रचविभावानुभावव्यभिचारिणांसंयोगाज्ञानरूपाविशेषाद्रस्यज्ञानविशेषात्मनोनिष्पत्तिरितिसूत्रयंत्रः ॥ सचबोधःस्वात्मनिष्यंतत्वधर्मितावच्छेदकशाकुंतलादिविषयकरतिविशिष्टाद्वावगाहीशाकुंतलादिविषयकरतिमान्दुष्यंतइत्याकारकः ॥ स्वात्मत्वविशिष्टशाकुंतलादिविषयकरतिविशिष्टदुष्यंतताद्रात्म्यावगाहीशाकुंतलादिविषयकरतिमान्दुष्यंतामहीत्याकारकोद्वितीयः स्वात्मत्वविशिष्टदुष्यंतत्वशाकुंतलादिविषयकरत्योर्विशेष्यावगाहीदुष्यंतः शाकुंतलादिविषयकरतिमान्स्वत्याकारकश्चतृतीयोपितत्रचरसर्वत्रैवरतेर्विशेषणतयाविशेष्यज्ञानस्यविशिष्टज्ञानेहेतुत्वात्काव्यार्थभावनाकालेशब्दादप्रतीतयोयाअपितस्याश्चदादिलिंगकभनुमानंमध्यभुपांतरभितिमंतव्यं ॥ स्वात्मादिबोधतिमसंगवारणायकाव्यार्थभावनाजन्यतिबोधविशेषणं ॥ नन्वेवंरतस्वस्वदनुतिमयोगानुपपत्तिरास्वादरूपस्यास्यरसाभिन्नत्वादितिचेन्नास्यानव

रतिमात्रव्यरोरसस्वरूपादः सत्वरमानलौकिकबोधात्माकिंचनंतः करणविषयीभूतलौकिकसन्निकर्षसंपन्नइतिसनाम
वेक्षन्ते ॥ ॥ विभावादीनांत्रयाणांमेलनात्सकलसंयोगादसनिष्पत्तिर्नोमरसपदव्यवहार इतिसत्राऽर्थेमत्वांत्रयाणांस त
मुदितानांकोंऽपरसचमत्कारीनंति ॥ विभावादिषुमध्येसम्भोगाद्यमत्कारात्सइतिसूत्रार्थेमत्वाविपुलोकोपिचमत्कारीच
सस्सामान्यव्यक्तिबहरः भाव्यमानोविभावएवरसः तथाविधोनुभावएवरसःव्यभिचारीवेवरसाव्यभिचारीतद्वोरसइतिनुसूत्रचया
णांसमुदितानांसन्निपादात्कलमभिहितवतोभरतार्थस्यानभिप्रेतत्वादनादेयः ॥ व्याघ्रादयोविभावाभयानकस्यवीरा
दुतरोद्दाणामद्भुतानाहास्यानुभावाः स्तंभादयस्यात्करुणभयानकयोर्व्यभिचारिणः शृंगारस्यवीरकरुणाभया
नकानामितिनयापेक्षंकेनियतरसव्यंजनानुपपत्तेश्चायंक्लिष्टेस्यसाधारणविभावाद्यकमात्रोपादानेपरयोगक्लेया
भ्रररइतिसमंचेत्य ॥ तदाऽऽदाविनाभूतेवह्नाभिधेवह्निरितिवह्नेःप्रतीतेःसामर्थ्यलोकः पचेस्तीत्यनर्थकं ॥ ॥ यद्यपि
नाद्यरसस्थितिर्निगदनाभरतानाद्यरतावाद्यत्वेनकाव्येनोपदर्शयतास्तीद्दणवनाद्यकाव्यारसंभवंलौकिकेभदः
सामुपेक्षानस्यात्तथापिमुख्यात्मिभेदपरसस्वरूपनिरूपणप्रतिज्ञातत्वतः स्वस्यतुतादृशभेदरूपस्यशक्तिरूपत्वात्तयेन
रसंविभजतेते ॥ सत्वेतिप्रत्युत्स्यादिभावयोगानामेत्यर्थः ॥ एतेनकारणान्यथकार्याण्यपिसहकारीणिस्युरित्यादिः
स्यादिनालौकिकानिचन्नाद्यकाव्योपयोगीविभावानुभावास्तत्कथ्यतेव्यभिचारिणइतिसंचीकमतनिषेधमरेविभावा
नुभावव्यभिचारिपदंवालौकपदंलौकिकरसविभावादिशब्दाभिधेयेनिष्पत्तिविज्ञानानामनपेक्षरसपदार्थतत्वविषये
यंमन्यमानानामाक्षेपिकानांलौकिकेभदेयंश्यरूपत्वाच्चेक्षामूलकतामुक्तानादरणीयतांयद्धिःशिक्षितनाभ ॥४०॥
वति ॥ एतदपिकल्पनामात्रमितिनुमाशंकिष्टः ॥ किंनुमायोनाद्यप्रतिभोत्पादनाद्यरसस्थितिः पद्यमतिमणाद्य
शाकाव्यंपतिनिगदनइतिश्यारुद्धमेमागदाः ॥ ॥ लौकिकत्यादिभरवासनानामनाक्षिप्तस्थापिस्थापितः सर्वस्ये

वकालान्तरीणस्यस्वाद्यवहित प्राक्कालानलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वाद्रूपदार्थप्रविष्टस्थापिस्वरूपेतथात्वेनभदकंकि
नुरसात्मतांतिरानभूतेजनकविभावादिभावव्यभिचार्यन्यतमवर्णात्मलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वंतद्व्यवच्छेदकंविभा
वादिकरत्वंलौकिकसतिकर्षस्यद्वारिकीभावयत्वंलौकिकस्यापिलौकिकभदनामित्यर्थमन्यतनत्वेनत्रयाणांनिवे
शः यद्यपिव्यभिचारिणामंतरतयानकदापिलौकिकसन्निकर्षइतिनदुयादानमथकंभितिप्रतिभातिनथापिव्यंजक
विभावानुभावलौकिकसन्निकर्षस्यैवस्वाभिव्यंजकव्यभिचारीयभिव्यंजकविभावानुभावलौकिकसन्निकर्षस्यापिलो
किकभदनानित्यामकलभेवयुक्तं ॥ नतुतत्रालौकिकभदत्वमित्याविकंचिनदुपादानमितिमंतव्यं ॥ ॥ इत्थंचविभाव
मात्रस्यसंयोगसंनिकर्षमात्रप्राप्तत्वंपर्यवसितंतदेवजात्योदिघटितमूर्तिकानामनुभावानामिहिवधेनापि न
व्यपदेशहसंभवात्लौकिकसमुपरंजितसन्निकर्षभदरूपेणाध्यक्षस्यैवरसस्यापिभदघटकसमाप्तीत्यभिप्रायेणाह
लौकिकसन्निकर्षेत्योदति ॥ अलौकिकेत्यादिसामान्यलक्षणायोगनयोस्तत्रप्रसिद्धयारपिप्रकृतानुपयोगाद्दाह ॥
ज्ञानमितिज्ञानमत्रेत्यर्थः ॥ स्यात्सिद्धेभदज्ञानात्मनःसन्निकर्षस्यासंभवमाशंक्याहतेचिति ॥ विभावादिचित्यर्थः ॥
इत्थंचसतिसप्तमी ॥ मास्माहिभावानुभावव्यभिचारिभावचर्वणाव्यवहितप्राक्कालवृत्तित्वमत्यासत्यात्मत्यासन्नमित्य
र्थः ॥ इदंचज्ञानमेवप्रत्यासत्तिरित्यत्रतेननोचति ॥ एतज्ज्ञानानुभूतेर्घटोतीतिस्वाप्रिकारिपदार्थेचित्यर्थः संस्का
रद्वारातादृशव्यवर्णव्यवहितप्राक्कालिकजन्यसंस्कारप्रत्यासत्त्यात्मत्यासन्नमित्यर्थः ॥ ज्ञानमे
वेति ॥ तन्मोतरीणानुभवोभरतेवप्रत्यासत्तिरितिभावः ॥ अलौकिकंविभजते ॥ अलौकिकइति ॥ इपनमस्यसंभो
विशेषेपिसामग्रीवैचित्र्यसंपादकत्वप्रमनोरथयोर्विभाजकतास्फुरद्महिलेवतिनृतीयस्यविषयेदर्शयति ॥ ओ
पनायिकश्चेति ॥ काव्यनाद्ययोस्फुरनपरस्परसामग्रीवैचित्र्यसंपादकत्वमेवममाणत्वादितिभावः ॥ ॥ काव्यप

॥४८॥

दपदार्थवमत्कार इति ॥ यद्यपि काव्यइत्येवमुक्तेसतीयमपि प्रसंगाद्दुरुक्तिर्भवत्येव काव्यलक्षणमप्युक्तं भवतीत्यमभिहितं तथाहि काव्यभूतो यो पदपदार्थौ तयोर्यश्चमत्कारइत्यर्थश्च मत्कारिणो पदपदार्थौ काव्यमित्यभिहितं कृतभिहितइत्यर्थे क्तान्तानां त्यर्थविधानात्तथाहि शब्दार्थसमूहइति बोध्यमिति ॥ यद्यपि विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासः किमर्थमिति चेन्मत्कारोल्लेकतरत्वरूपमुच्यत्वप्रतिपत्त्यानुरूप्याय ॥ एतत्समाधत्ते वर्तत एवेत्यादिना ॥ कर्णवलस्योल्लेखः किंकृतप्रतिपिपादयिषयाऽऽश्रवद्भिर्वादरायणचरणैः पदपरिमितार्थैः स्वनिरूपितविवक्षितसरोवरकाननौत्सुक्येतिकर्णवलनपरपर्यायभिहितं ॥ अन्यथानन्यापीत्यादरूढ्यपीठात्कर्णेवलकृत्यसाध्यतामतिपत्त्यालुप्यापनेः ॥ तदुक्तमभद्रभट्टैः तदहो पौराणकवीनां गुणवर्णनलोलुपतापुरः कापि ॥ अस्यार्थः अहो पौराणकवीनां गुणवर्णनलोलुपता पुरः कापि ॥ अस्यार्थः अहो पौराणकवीनां गुणवर्णनलोलुपता यतो माधुर्योजः प्रसादाभिव्यञ्जकगुणवदसंघटनाव्यञ्जकवितिरीतिकविति यावत् कुत्रापि पुरः कापि ॥ अस्यार्थः अभिमुखतात्पर्यकरसमासभट्टसत्वइति यावत् वत्प्रत्ययस्य तात्पर्यार्थत्वात्स्वत्यस्य पदपदार्थोभयगृहीतइत्यर्थात्तत्र लुप्तौ पुनः कापीत्यनेनाभिमुखरससमृद्धालंकारान्यतरवैतालिककृतत्वात्काव्यमितिज्ञेयमिति ॥ तत्रचदोषगुणालंकाराणामनुगुणमपिलोकोत्तरत्वाद्धेतुरूपचमत्कारजनकतावच्छेदकत्वेनानुगतीकृतानां तेषांसर्वेषां मध्यात्तमभीरुः तथाचतत्पापिप्रदरिद्रीतार्थः एवंपदेवसानंतत्रचदोषगुणालंकारसमाहारप्रतिषेधकत्वकाव्यशब्दार्थसंपदकत्वकाव्यात्मपाधायकत्वरूपानुविधाः प्रत्यक्षमभटभट्टादिभिर्वितन्वतीकृत्यदरिद्रीतादिविस्मरणभियानदर्शयतेतएवज्योत्स्नाभिसारिकयाकृष्णाभिसारिकयाविरहव्यथयावासमुद्दारितोभिसरणविधित्सितंपथिजीवनकरातिशय ॥४८॥ तात्पर्यकेविधिमेवलमुपयन्तित्यादिनिरलंकारादावपिकाव्यत्वसिद्धिः ॥ निरुक्तानुगतरूपाकोनस्यरसस्यसिध्यतोसमर्थस्यविभावस्यप्रतिपादकत्वान्लोकोत्तरत्वंचास्यादकसंवेदकगोचरो जातिविशेषः नचवमनानुगतगुणालंकारादिजन्यतावच्छेदकत्वेनस्यानसंभवतीतिवेन्मैवं तदनन्तर्गतिव्याप्याजातिपःसत्वेनाएवमक

ORIENTAL

त्वावच्छेदिकासामान्यत्वावच्छेदिकाद्रान्त्येतावतापिस्वव्याप्यतावद्रजात्यवच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वानानुगमस्यनिर्व्यूढीकृतत्वात् ॥ ॥ एतेनचमत्कारजनकतावच्छेदकधर्मस्वरूपकाव्यत्वग्रहेविनाचमत्कारजनकतायहोरायस्यतानकतायहंविनानदृष्टितकाव्यत्वग्रहोपितथेतिपरस्परायव्यःनचविभावादिमत्वमचमत्कारजनकतावच्छेदकमितिवाच्यं ॥ तथापिनानिचेनाद्यकाव्योरित्यत्रतत्वाद्विभावत्वग्रहात्काव्यत्वग्रहाधीनोदृष्टजनकतायहोजनकतायहेतदवच्छेदकत्वरूपकाव्यत्वग्रहइतिछेतन्नित्यत्वकस्यदुर्वारत्वादितिदूषणमत्रत्यकेवरितव्यं ॥ विछित्तिविशेषजीवनोदुगुणालंकारादिप्रभेदानामचमत्तिस्विकरूपेणजनकतावच्छेदकत्वादुक्तानुगतरूपेणचतेषामभेदकाव्यत्वरूपत्वात् ॥ नहिमात्तिस्विकरूपानुगतरूपयोःपरस्परसापेक्षग्रहकत्वमितिकुतोन्योन्याश्रयादिः एवंस्थितेकाव्यलक्षणेकाव्यशब्दार्थयोर्व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतीतिकर्मत्वंविवक्षितार्थविशेषविशिष्टशब्दत्वंवाविवक्षितार्थविशेषविशिष्टशब्दत्वंवाविवक्षितार्थव्यङ्ग्यत्वं ॥ छिन्नापदावलीति ॥ ॥ इत्थंचेहहितदद्दोशब्दाभ्यांवित्तशब्दाभ्यां

मित्तभाषानायाः कारणे कविरुतिविषयत्वस्य वक्तुराकूतानस्मादुभयपर्नैव काव्यत्वमित्याहुः न व्युत्पन्नलोकोत्तरानन्ददजनकज्ञानगोचरार्थप्रतिपादकशब्दत्वं काव्यत्वं लोकोत्तरत्वं चमत्कारस्तत्पर एषां योजातिविशेषः पुनः
रनुसंधानात्मकभावनाजन्यतावच्छेदकोऽध्येषः मत्यक्षसिद्धिः तथाविधतादृशसर्वनामितदेतत्पदलक्षणाजातिर्व्यक्तिर्वा दुर्ग
रैवेतिन्यायेनान्यतादृशार्थविषयभावनाजन्यत्वमात्रलक्षणजनकतावच्छेदकतत्तन्मित्यर्थोदेवमपि यदत्र त्वानानुगम
एवेतिचेन्न विशिष्टजनकतावच्छेदकतत्तन्नतादृशजातिमत्त्वं काव्यत्वमनुगतमवेहि॥ शब्दार्थौ सगुणौ ननु काव्यश
ब्दवाच्यमानामात्वात्॥ काव्यमुच्चैः प्रयुक्तेकाव्यादयो वक्ष्यमाणेकाव्यं कृतमर्थो न ज्ञानेदृत्यादिविरुद्धजनीनव्यवहार
नः शब्दविशेषस्यैव काव्यपदार्थत्वे प्रतिपत्तेः व्यवहारः शब्दमात्रलक्षणो यो यादृशीयादृशिचेत्यादृशार्थयुगलेन
काव्यशब्दशक्तेः प्रमायकंठदृढतरं किमपि प्रमाणं स्यान्नदृशनुपदर्शयाम: विमतेतरो काव्यशब्दयमेनदृढ्यवहारसाते
काव्यशब्दस्यशब्दार्थयुगलशक्तिग्राहकं प्रमाणेप्रागुक्तव्यवहारनः शब्दावेषमिस्त्वंतीं शक्तिंको नाम निवारयि
तुमीशेत्॥ ॥ नचेवंनदृशोयोशब्दार्थोदितिमम्मटग्रंथोविरुध्यतइति वाच्यं॥ नगताविति धातोरोणादिकेयसत्
येनिष्पन्नस्यार्थशब्दार्थेमाणमात्रपरत्वयाज्ञायमानइत्यर्थकत्वात्ततेकशेष्यः शब्दपदार्थदृश्यः कर्मधारयस
मासेदृश्यनबलादमणीयार्थप्रतिपादकतावच्छेदकानुपूर्वीविशिष्टोशब्दोकाव्यमित्यस्यतत्त्वमेत्यर्थलाभात्॥ नचेवमर्थ
शब्दस्यपूर्वनिपातापत्तिरितिवाच्यं॥ विशेषणंविशेष्येणबहुलमितिबहुलग्रहणात्कथमन्यथेकवीरत्वादयः
प्रयोगाः नचपूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेनत्वनेनैकशेषेतिसिध्यदितिवाच्यं॥ यतोदाभा
यीलक्षणलक्ष्यनपाः संदिग्धसमानाभिधिद्वैरुपदिष्टाएवशब्दाः साधवोन्येचभूयांसस्तेलक्षणाअसाधवः के
नेदिशिष्टइतिचेन्न्युत्पन्नायेदाध्यायीलक्षणलक्षितत्वेनतेनिर्णीतान्बहुरत्नोन्वेसार्थकोलाभायशब्दानुशासनाकरणानभि

ज्ञाअप्रियंकंचनागतिकगतिकलक्षणेतरावच्छेदकलक्षणलक्ष्यमपिप्रत्यूहनेत्यभर्थनः शिष्टाइतितत्रैवंतावदध्यवसायेत
यदसोशब्देतिरूढलक्षणलक्ष्यइति॥ तदिदंदृष्टादृष्टार्थीनीतिसूत्रभाष्येमहतामप्रबंधेननिरूपितंतत्किमम्मटभट्टैःकाव्
यायभीषतंयेनशिष्टानभवेपुरित्यलंव्यायहेणेतिप्राहुः॥ ॥ अत्रश्रमः चमत्कृतंतत्कीर्तिप्रयोगस्त्वचमत्कारयोज
कंचकीर्त्यर्थकतपोधीधाधिरित्यस्मेहोयाध्यवाप्यत्वमित्यर्थकृत्यप्रत्ययेनोपपत्तेः स्वविशिष्टजनकतावच्छेदकार्थ
प्रतिपादकत्वस्यविशिष्टबुधनिष्ठमकस्यसंबंधत्वेमानाभावात्स्वविशिष्टजनतावच्छेदकार्थप्रतिपादकतावच्छेदक
नुपूर्वीविशिष्टानामपियदाकदाचिन्नादृशानुपूर्व्यबलक्षणंविशेषणंवाचवर्णानांनित्यत्वेनान्यादृशानुपूर्वविशिष्टा
नामपियदाकदाचिन्नादृशानुपूर्वविशिष्टत्वात्तेषां कृप्रसिद्धपाठानांस्मर्यमाणसमुदायेतिव्याप्तिरितिविशेषणतापत्ते
रदत्तव्यत्वाच्चकाव्यतत्वंकीभूतःसर्वएवपदार्थोस्तत्रतत्रविशेषणतयैवनिविशंतेन्यथोक्तप्रायदोषा
यतेस्तस्माद्विशेषणेषुकाव्यत्वंविनाविशेषणविशिष्टविशेष्यसंबंधबलात्सर्वेषुतेषुसिध्यति॥ परंतदर्थदृष्ट
मात्रोपादानंतु काव्यशरीरप्रविष्टविशिष्टार्थप्रतिपादकतावच्छेदकयोर्जनकतावच्छेदकयोर्जनकयोश्चकाव्य
शरीरप्रविष्टशब्दनिष्ठानुपूर्व्योर्ज्ञातत्वविभिन्नकाव्यतात्पर्यग्राह्यत्वरूपयोर्जनकतानुपूर्व्योश्चशब्दार्थस्वदृश्योरन्वयेशा
ब्दीभेदस्तथातर्हिसर्वमेवकाव्यंयथोक्तव्यवहारविषयःस्यादर्थविशेषप्रतिपादकतावच्छेदकानुपूर्व्योर्नज्ञात्यत्व
व्याप्तेपिसभंगश्लेषेकाव्येदृश्यव्यवहारायत्नइत्यर्थस्कोरणायेति॥ ॥ तस्यचकारणंकविगतोगुणालंकारपरिपाकप्रतिभा
सांचकाव्यघटनानुकूलपरमदार्ढ्योपक्षितिस्तद्रूपंचप्रतिभातंकाव्यकारणतावच्छेदकतयासिद्धोजातिविशेषः
चक्षुष्यत्वादिनासोकर्ष्यप्रत्यक्षेशब्दोपनिषदोवाघपत्वानादृश्यप्रतिभात्वंव्यायेचधर्मद्वयमेकंदेवतामहापुरुषमसाधारण
त्वादृष्टस्यैकंचचित्रलक्षणव्युत्पत्तिकाव्यकरणाभ्यासयोर्जन्यतावच्छेदकंनतुद्वयमेवमिलितंप्रतिभासामान्येहे

॥५७॥

तुर्यालादेसौविनाधिकेचत्वान्महापुरुषप्रसादादपिप्रतिभाप्यतेदृष्टत्वात्॥ नचत्वपोरूपत्वजन्मोनरीणाधोःकल्प
नमितिवाच्यं॥ गोरवामानामावाक्यंस्यान्यथापुरुषपनेच्चै॥लोकेहेवलयाता प्रमाणेनागमादिनासतिकारणता
विनिर्णयेयथाद्युपस्थितस्यव्यभिचारस्यवारणायजन्मोनरीयमन्यथानुपपत्त्याकारणंकल्प्येतेन्यथातुव्यभिचा
रोपस्थित्यापूर्वहेतुकारणताविनिर्णयेभ्रमलप्रतिपत्तिरेवजायते॥ ॥नापिकेवलमदृष्टमेवकारणमित्यपि
वदितुंशक्यं॥क्रियंतेचित्कार्यंकार्यंकर्तुमशक्नुवतःकथमपिसंज्ञायोर्व्युत्पत्त्यभ्यासयोस्संतोःप्रतिभायाःप्रादु
र्भावस्यदर्शनात्तादृष्टस्वीकारेतुनाभ्यांप्रागपितस्याःसमस्तेःनचप्राक्प्रतिभाप्रतिबंधकमदृष्टंनरसमस्तीति
वाच्यंनादृष्टानेकस्थलगतादृष्टस्यकल्पनायेहायाक्लृप्तव्युत्पत्त्यभ्यासयोरेवप्रतिभाहेतुत्वकल्पनेलाघवान्मा
मायुक्तस्मरणेरत्याससीप्रतिभातेचकथिताया:कारणतानवच्छेदकेमायुक्तप्रतिभागतंयत्लक्ष्यव्यमेवावलक्ष
णकाव्यत्वेतिवाच्यंव्यभिचारःनवसंतोरपिव्युत्पत्त्यभ्यासयोर्यत्नेनप्रतिभोत्पत्तिस्तत्रान्वयव्यभिचारइतिवा
च्यं॥तत्रतपोस्तादृशंवैलक्षण्यमानाभावेनकारणताबच्छेदकानवच्छिन्नत्वात्यादिशेषस्यप्रतिबंधकत्वक
ल्पनादोषः प्रतिबंधकाभावस्यचकारणतारसमुदितशक्त्यादिनयहेतुनावादिनः॥शक्तिमावहेतुनावा
दिनव्याप्तिशिक्षाप्रतिबादिनामेचादिभिः ऊनेकतिपयदिवसव्यापिनियोकस्तंभवेहिमानेकप्रतिबंधस्यापि
कवेःकाव्यावुदयस्यदर्शनात्॥ ॥तदिदंकाव्येचतुर्विधमुत्तममध्यमंमध्यमंअधमंचेति॥पत्रशब्दार्थोगुणीभावितालक्षणो ॥५७॥
लोकोतरगादकारणमर्थेमभिव्यंक्तस्तदाद्यं॥परागस्यवाच्यसिद्ध्यंगस्यापिव्यंग्यस्यचमत्कारकारितयातिप्रसं
गवारणायगुणीभावितात्पर्यानाविवक्षितवाच्यस्यव्यंग्यप्राधान्याभिप्रायकमतिगदव्यंग्यनिरासायलोलोको
तरालंकारकारिणाभिति॥ यत्रव्यंग्यमप्रधानमेवदुर्दैववशतोदास्यमनुभवद्वाक्यंकलत्रमिवचमत्कारकारणंतद्

कमेवाच्यापेक्षयाप्रधानीभूतंव्यंग्यंतत्रापेक्षयाचगुणीभूतंव्यंग्यंतदाद्यंध्वनेश्चतिद्वारणाकारणं॥लोन
व्यंग्यवाच्यविचित्रातिप्रसंगवारणायचमत्कारेति॥यच्चव्यंग्यचमत्कारसमानाधिकरणंवाच्यंचमत्कारसमंध्वनेः॥
यत्रार्थश्चमत्कृतपस्फुरातंरादृच्चमत्कृतिविशेषणंएवमेवचघपियत्रार्थश्चमत्कारसमानाधिकरणाशब्दश्चमत्कृति
सदृशमेकाव्यंकाव्यविधासुगणयितुंसीप्रतं॥ यथासमकोकिलाकलकूलकूलिकोलेलोलककिकुलकेलिकर्णकेक
कुलालककाकुकुलालेःकिकुलाकिलालोकलिलीलामिति॥ ॥मदिलात्रकुलटारवोवसंतकालपुरीपितोविप
रीतसूरतारब्धःश्रृंगारोपिसतृहृदयमात्रसाक्षिकस्सानुरणशब्दश्चमत्कृतोगुणः कलिलीलापदमपिकथंचिन्नगुणमेवं
तत्सूरतारब्धःश्रृंगारोपिसतृहृदयमात्रसाक्षिकस्सानुरणशब्दश्चमत्कृतोगुणः कलिलीलापदमपिकथंचिन्नगुणमेवं
त्वायुक्तदधमेवेत्युच्यते॥तदापितारंतारंतरंरेतेरनेनरतारंरतेःरतान्तीतिनिरीरोतितीरंतीरंतरोतरावितिति
येसृक्तोतार्थकंपद्यमेवमेकारसनाद्यनुरतिपदंवेदादिमहाकविनिवध्यंतथाद्दष्ट्यंतथापिपरमणीयार्थमतिपादकश
दत्वरूपकाव्यसामान्यलक्षणायोगाद्दस्फुतःकाव्यत्वाभावेनत्रावीनपरंपरामात्रमनुरुंधानेमहाकविभिरलक्षचतस्का
व्यनिबस्मिनेवोक्तिरुदितिमेतथ्यं॥अत्रशब्दार्थचमत्कारभेदेनदृष्टरंतरयोरपिदृष्टयोरकभेदतोगीकारव्यव
हार

नो॰का॰ ॥५९॥

सत्वसमुद्रेकेण विगलितस्वप्रकाशानन्दचिन्मयाहन्तास्पदविश्रान्तिविश्रान्तिरूपो रसः स्वाद्यते तदा तस्मिन्नेव क्षणे योगिभिः परब्रह्मास्वादसहोदरः इत्युच्यते ॥ तदुक्तं श्रीमत्पराशिकायाम् ॥ ब्रह्मानन्दरसानुभवलक्षणं समाधिसुखं तत्सहोदरः शृङ्गारोऽपि रसः ॥ इति ॥ तदेवं रसनिष्पत्तिं प्रतिपाद्य तत्र विभावादीनां व्यापारं प्रतिपादयितुमाह ॥ तत्र विभावनाद्व्यापारबलादेव हि रसादयः आस्वादाङ्कुरकन्दलीकल्पा हृदि सहृदयानां रत्यादयः स्थायिनो भावाः समुन्मीलन्ति ॥ तत्र विभावनं नाम रत्यादेः स्थायिनो भावस्य हृदि सहृदयानां लोकोत्तरचमत्कारयोग्यतया परिपोषणम् ॥ तच्च द्विविधं आलम्बनविभावनमुद्दीपनविभावनं चेति ॥ तत्रालम्बनवि

वानुभाव व्यभिचारिनिष्पत्तेरस्य वक्तिः प्रमोद आनंदः सम्पद्यते इति॥ औचित्येनेत्यर्थः परिपूर्णः विभावानुभाव व्यभिचारिभिर्भेम्भावरणविहिरिष्टेरतिभावदृतिस्त्रायिमध्यमुभयत्रा प्रौचित्यघटनामयोजनेन दर्शयति॥ यूनोरिति॥ यूनोर्मध्येयेनविभजतसचेतसंभोगलक्षइति॥ तत्रेतियोमध्ये दर्शनेत्यादि॥ अभदशोनादीनां मन्यतमत्वेन प्रवेशा वेक्षापालाचनाहारपरस्परेति॥ संयोग इति॥ एतेननानास्थिरव्यारपिसंभोगव्यवहारश्चिन्तासंगिनोरपिविप्रलंभव्यवहारश्चस्यस्यद्दतिस्त्रचितंवहिरिष्यमंवैधमात्रस्यापिसंभोगत्वेतदेकतरामिमानभूम्नाचिप्रलंभव्यवहारोदु पेदइतिविशेष्यं॥ वस्तुतस्तुपलोपहितात्फलेपधापक्कमामत्रीसमवहितारतिःकिंनाहिविधरत्यश्चिन्तास्थिरानं दोहिविधःश्रृंगारइतिलक्षणवाक्यद्वयतात्पर्येइत्यंवादाहरणाभेदानुसरणमेवनतासपेक्षमपीतिसारंम्र॥ ॥ वर्णः स्यामदइतिपक्षव्यमूर्तेतादृसरणेसंभावनानास्ति॥ तत्रोपितनेदवतामिरभेदाध्यवसायाद्वर्णव्यवहारः काश्यादि रामितिमंतव्यं॥ स्त्रीभेनेतियद्यपिमधुसूदनस्यवादुवचनानिपियवाक्यानिस्त्रीभेनमूलपरमश्रृंगारादिसात्विकभा वसंपादनेनपरार्हतानिप्रतिकूलानि बभ्रवुः कश्चित्स्त्रीभनेतिपाठःसत्युपायुक्तलक्षणलक्षितेस्त्रीभेदवचनप्रतिबंध कत्वस्यस्त्रीभलक्षणत्वाभिप्रायेणयावत्तीयस्त्रीकमधस्तात्॥ किंचप्राणःपयोघृतंतःसन्नस्यचपरंप्रीयोत्कर्ष रणपरीक्षामात्रायैकमार्तिकंपुरिकाप्रवेशयसमशीलंगणरहितंप्रतिपत्तिमात्रपर्यवसन्नायकारब्धलंडाकालंड ॥५२॥ ष्यमादेहाः कथंवान्यथानरार्थस्यावधारणंपूर्वोर्धस्यवाद्यपरार्हतिनासार्थेकपेःतथावाक्यत्वगतायेतेनस्य कुरादित्यर्थेभूतपरतेमानायैकंगणमुख्यमत्यर्थोतान्यामनिउछापूर्वकंताभिव्यक्तातदिछापूर्वकंताभिव्यक्ता तदिछापूर्वकंलप्रकारकान्यद्वीपनिष्ठयविशेष्यमथमव्यापारकर्त्वेतदाश्रयत्वमितिसरित्॥ जटतोजायेजगा मनायपरंतुलक्ष्यात्पुरासहायःकंयानीमिमनापिलस्यादत्यतुपज्यतेविसंसपंगोवचनस्यहृदया

पिमधुसूदनस्यैत्यनुपज्यतेतत्कार्यंकरीतिभावोभूतजातइत्यर्थः॥ एतेनानौचित्यपरिहारेणनापिकारब्धंसंभोगमु दाहर्तुंस्यापिधानसाधवमादर्शितं॥ ॥ नापिकारब्धंसभोगमुदाहरत्यनायकारब्धमध्यमुदाहरतिः यथावांते निद्रणेसणमितिं॥ निद्रणेनिद्रामुकुलितेदृसणेचक्षुषीयस्यतथावरंमुग्ध्योर्बोधःकृतायेनश्रीखंडकु चांतःस्थगितस्तनांतरालनिहितात्रहस्तस्तत्यादोस्रस्तंशिथिलीभूतंयश्चाछ्वस्तंगलितंयदुकूलंतेनदर्शितावाच लेस्त्रियबलेःप्रत्यक्षायाःप्रकटायानाभेश्चक्रीयस्यास्तोदृश्यारोचायादेरतिर्यत्कंपमानकंमलघुटगवसिहि लुभिर्मदचदुलैरितियावदृकोनस्यनरंगितेस्यांगयातेःकर्तृभिःस्मरःकामोहीधुरंधातिभ्रमिगतएवविरचि तेः कृतइत्यर्थः॥ व्यपेक्षेत्रभुभयारब्धोपसंभवति॥ यश्चाममं॥ धनुलतेनाभिसुरवीभवंतीपुणात्मतोरिवमोलि भाजःस्वयंमियस्यावरमापिवंतीस्वकंचयापायपतेगमनासत्यादावेकतरारब्धत्वस्यान्यत्रसाधारण्यापीत्यम नेकविधोप्यष्टएकएवनरापतइत्यादेदृशानामितिनायकपोरितिपुमान्स्त्रियेत्येकशेषः यश्चापिनापिकाया एवा वस्थाभेदेनभेदाननायकस्यान्यथावेदितादिभेदजीवातुपरंयुभोगचिह्नितत्वस्यापिनायिकायामुद्भावनेनेतिनराम नोचितेनरसाभासायत्तिरित्यदारसमंजयंपियचितंतथाप्यवावस्थापदेनाजहत्स्वार्थलक्षणयानायकभेद निषायकस्वभावएवोपलक्ष्यतीनेतावतानिर्विदपचीयतेग्रंथकृतः॥ ॥अथेवंरसंगतासाधारणरूपंदर्शयितुंप्रति जानीते॥ अथेतिनानुद्दिशति॥ तत्रभरतइतियोपितामित्यादिलक्ष्यनिर्देशः सामान्यलक्षणस्यतिनारीणामि ति॥ नारीसंबंधीत्यर्थः श्रेणारस्चेहिंतसंभोगश्रृंगाराकृयुणव्यापारविशेषइत्यर्थः॥ अनुपुण्यंचपौर्वापर्येण संबंधित्यानुपुण्यनव्यवस्थितमाणतंवेत्यन्यदेतत्॥ स्वभावजोनारीणामिति॥ नारीस्वभावविशेषनियतइ त्यर्थः॥ ननुनारीजातिनियतइतिभावः॥ ॥तत्रसतंतप्रमोजनंस्पष्टयितुमाशंकते॥ नचेति॥ उत्तरयति॥ तेषामि

॥५३॥

॥५३॥

BHAU DAJI MEMORIAL

कनिष्ठोत्कर्षरूपोपाधिसमानानियतसंख्काःस्वभावजा उद्दीपकस्वरूपमात्रसमानियतसंख्काः आश्रयमविद्यानुरोधे॥ नचैवंसतीत्येवंमन्यते वेदितव्यार्थः॥ कथमितिचेत्स्वभावस्यविरंतनत्वादितिभावः॥ आश्रयमुद्दाद्यसमाधत्तेसत्यामिति॥ उद्दीपकेति॥ उद्दीपकस्वरूपमात्रेत्यर्थः पुरुषाणांचोद्दीपकातिशयान्न्यूनाधिकानिरेकान्योनाधिक्यातिशयः॥ तान्यिनलनलेशरीरगणिति॥ शरीरमाश्रितानीत्यर्थः॥ आंतराणिमनोमात्राश्रितानि॥ उनयसंकीर्णमिति॥ श्रमस्यशारीरत्वादचिलाश्रयस्यांतरत्वाद्देहधर्मेणयकोधानांस्वरूपन्यथात्वेआंतरत्वात्कलतन्यथात्वेशारीरत्वानदेहदन्यतमघटितसमुदायात्मककिलकिंचितस्योनयसंकीर्णत्वामित्याशयः॥ ॥तनमथमोहिष्टवाह्लीलांलसयतिप्रियेति॥ विभावउद्दीपकमनुभावमाह॥ दृश्यमेवमग्रेपिसर्वत्रबोध्यं॥ चंडांशोतिग्मरोचिषिचरमाद्रिंबिंबस्तपातेसतिसक्षुधांनाथिकानांमनोनःकरणरूपमनसिजिज्ञासितुंपरीक्षितुंन्यचक्रोवुकयासंज्ञानेऽयानयाप्रोद्यमाराधयावंशीरवेमुरलीनादेधिरचितेरूपेसतिएषकस्यनिःस्वनःकेनरूपोवंशीरवइतिकोधादमर्षेणकानंगधाधिष्टितंमनगुरुनूलतामतानधिहितांचितलतायष्ठ्याराधांवांस्यस्मेगेहसनहरिर्नोस्मानुपातुरक्षतियर्थः॥ ॥विलासंलक्षयति॥ गमनेतिकूलिति॥ कूजंतीशब्दापमानाकोंचीमेखलाश्रवदरभीषरकुरंतीवलिलिंबलिर्यमनटंतीचंचलाभ्रूवल्लीसदृशीभ्रूर्पश्चवेल्लद्बाहुपुःशरीरंपश्चबलोत्फुल्लेंदीवरकुंडलकांतिःकर्णभ्रूपणशोनाघश्रमाचिबकंबलिनाऊता ह्लादायश्रकमेणिश्चयानवतितथाचचोशचनलयंपावदंसावरतनोःमुंदयांप्रातरितिप्रातःकालेनतिनानिबासुचलितान्येनेनक्रियाविशेषणनिर्दिष्टार्थविवंभूतनाग्निभावेदितातानियानिपुंडरीकाणिसितोत्पलानितेनमुखप्रसादोऽंगकःतेषांपरिषदःसनायाःपांक्तिस्यस्यशोनायाःपाटच्चरीसमपहत्रेरहृष्टियेमनियमुद्दिश्यवक्त्रानायनेसदाक्रांधिकोनायासे

नस्वर्गफलानि सुस्मिदित्यर्थः॥ ॥ विधिनिलक्षयति॥ कतिपयेति॥ केयूरमितियद्यपिकेयूरंबाहुभूषणंकरेनलंतथटे
कटकंपुनरत्यर्थंममीलोमस्तकेनालानतयाधिकम्नूरीतिलकंललाटइत्यर्थौससारसारंसर्वोत्तिशाक्तिनाश्रियंशोभांनयुने
नशोभेस्तेवेधसाब्रह्मणासुखुवोस्याइत्यध्याहार्यंकल्पादफलंकेपहिनिक्रियाविशेषणंसर्वोपिवर्षंललनाचूडामणित्व
मलेश्विनश्वलेरेवंभथमहीयालेनकामटेवेनेपमित्यध्याहार्यंकस्नूरीतिलकरूपामुद्रांधार्य्यप्रतिपन्नमेकृतार्थमिनिवर्ष
जीनिमोक्षमंनिश्चिनुमइत्यर्थः॥ ॥ विन्यमंलक्षयति॥ वागीति॥ त्यक्तइतिकेलिविधौकीडाप्रारंभेपूर्वोपरीभूतायवप्र
चितावयविनीतियाचनत्यक्तेवमितेपीनांबरस्यश्रीरूष्णम्यो शुकंपरिधानीयंनिजांशुकपरिधानस्वपरिधानीयवृद्धावरि
धायप्रात्यसमग्रशयनार्हंनःपुरपर्यंकादुत्थायप्रातरुपसिद्धिर्ब्रह्मेत्यागच्छंत्याप्तमायारुक्मिण्याःसकाशादादातुमर्थान्
स्वीयंग्रहीतुंवसनांचलमर्थानवस्थितंनदर्शयपरिधानीयंचवस्त्रयन्निदंस्वदीयमितिदर्शयन्नावनानालोचयंस्यांतस्यो
कोयंदरशादर्शपन्नाकस्मिकंकौपनिदानगवेषणेनापीयमवबुद्धे नेतिमत्वाभिमध्येबलीचनाकोचनाधाकुर्वेनूचाचालु
नगहृदाक्षरयाकौतुकमाचरन्लोकोयहासास्यदीभवन्लोकास्वामेवमुपहसिष्यंतीतिमूत्रयमिनियायवत्समिनस,
धाभिमोहास्यरससंभृतांतःकरणोहरिर्नोस्मानयातुरक्षवित्यर्थः॥ ॥ किलकिंचितंलक्षयति॥ श्रमेति॥ श्रमोगावगो
रवादिरभिलाषइच्छागर्वस्मितहर्षभयकोधाःस्वस्वप्रकरणेलक्षिताम्रुख्यावानेषामनुभावागोणाएवधानेषांसंकोच्यतसमा
मानाधिकरण्यंहरयोरेवसामानाधिकरण्येपिनतथाव्यवहारहृतिवकुंनत्रसंमतिमाहतदाहुरिति॥ अनुभावविवक्षयोदा
हरनियमेति॥ कोदंडमिति॥ तत्रेनाध्यवसितंचक्षुःकुटिपुगलंचंद्रिमानंकौटिल्यमारोहतिभजतेः॥ एतेनगर्वानुभावउक्तः म
धुव्रतस्मरनेनाध्यवसितंचक्षुःशोणिमानंलोहित्यंकोक्तस्तिधनेएतेनकोधानुभावउक्तःपद्मंतत्रेनाध्यवसितंवक्त्रंमुधांप्रमादंव

पैतिप्रकटयतिरातेनहासानुभावउक्तःकौहरांपद्मंवेपमानंप्रकंपमानंप्रेतेनुनयानुभावउक्तःस्वर्णांचलस्तत्रेनाध्यवसितं
कुचमंडलंस्विद्यतिएतेनहर्षानुभावउक्तःअत्रकिंनिहानंकोहेतुरितिकाम्यमानस्यतथाभूतान्याङ्गिकोक्तयुक्तिः॥ ॥स
तिसंभवेसर्वेषामपिसांकर्यंतत्रेतिवकुंमुख्यविषयस्तेषोहरणांतरमाहयथावेति॥ कोभेतिकोधाविनाभावादागतयाध्यव
सितलोचनसमुद्रतासमुदयंस्मत्कालादर्विभूतोयःसंवासोभयंसएवडोलस्तेनादितामध्येरुत्थाप्रोक्तानिहेत्वैर्व्यभ्यंजकयो
रेवधारोपाःपरिमर्दिताःस्यष्टाःस्मितसुधाधाराभिरुहर्षिताःलेहरसैरभिलाषैःस्तानासमलोलकलामालानिःकामोद्दीपनच
नुररचनापरंपरागिर्गवीदिशायादानूषिताःस्फीताःश्रमनरास्तेलराजहुहिनुर्हिमालयस्तातायाःपार्श्वेयाःकदाचिदासी
र्यागपतनानिमपियायासुःपत्यासुःपायासुरनिपादेशुभ्रावहानिभूयासुरिकपटयदुवेषनिहासाहरिरुद्दीक्षिः॥ ॥
मोद्दापितंलक्षयति॥ वार्तेति॥ वागादिव्यापारविषयकहेषवत्तेसतीत्यर्थः॥ निभृतेनिद्दनगपरिचितेत्यर्थः॥ दर्शनेनिदृश्या
र थोइत्यर्थः॥ तत्रेहस्तेनिराधात्तेहस्यप्रेम्णाःकथारसंरस्यमानोकथांशृण्वत्यानाव्यानुनायपयेविरुद्धविशेष्यविशेषणभावाव
गमःसख्यादिनिर्वहतीतिमत्वयोतकत्वमपिसख्यीदाक्षिण्येसत्यपिश्रीनुमाकर्णयितुंनसमुत्सहतेनेछतिः॥ एतेनहेपो
वावेदितःकिंनुविवर्णीस्यागतिस्यरलस्यमुद्राद्रित्वचिन्मत्कपटाद्भावात्एतेनसंगुप्तिःसूचितासोभाद्दहरिरेवमनुपेती
नेवसुदीपवत्सुरंतोकुचपदीपवत्तेदेवोलसंतीतत्तस्मात्तेदेवुकेतियावद्दोस्तीदीपा हुर्भीतोयवविशेषणासमंतादृश्यांतीवु
कुटिपवक्त्रलंनोकटिपरीयवक्त्रंमणियथानरतिपालयांति केपुनःकृष्णसमीयेनुभावास्तिद्भावन्तर्भवनइत्यर्थः॥ ॥कु
टुमितंलक्षयति॥ सुखइतिदुःखवेदेषवेद्येष्टयास्यदुःखावगमोस्तिनोक्तेत्यर्थोरांतरत्वमायाति॥ इष्टाविशेषपरिवयायतुवे
द्यारुपतैवाहत्योक्तेविध्येयमेवमन्यवापियथानुनवमुग्धरोहुमिति॥ वादिकामोवचनेसुतनोःपाणोरोहुं प्रचलयति॥ परंतु

नोका॰ तोलात्याशुद्धशुद्धभेदमाधवोवसंतोदोषाणांपरपीड़नादिरुपाणामाकरःस्थानंचंद्रश्चनवषलबोंगारोदाहकत्वांमं
गलश्चपरभृतःकोकिलोविलोविशेषाणिक्षःस्वरूपनोकंनुदस्यकुद्विनिभणितस्यवीरहिननसंतापकारिचंद्रावसा
नयर्पवसापितयानिलःपितस्यामावास्यादिरूपार्थस्यप्रतिपादनमुखेनेष्टचिंतकत्वस्यस्मिन्मरव्यापनाद्बुधश्चेत्य
र्थः॥ ॥आगारेति॥कृचिदेवापतनादौपरभृतबसुरागयोःसमर्हवशादचिरंविश्लिष्टयोर्हारनेदनवहिर्निस्तनयोरन्यो
न्यमार्गावलोकनामस्कयोःकयोश्चिन्नायकयोमनोरथवर्णनमिदंअत्रेगमनाशंकयागच्छतोरत्यंतरादेवायतनएव
ममदयसंभावनयागतानिमुखंदेहालयसंमुखंमुखंचंदनंरंचयतोरतएवचकोरालक्षयीवमोक्तेनैवध्यस्तव्यत्वस
नयाविधेयविधानालक्षमं॥ ॥चोलमंगावरणवस्त्रमज्ञानतोऽकृचिदप्यस्थानेविध्यानात्सुभगंविषेणेवनिष्ठती
मार्गेमंतव्यमधानंविस्मरतोऽकृचित्कृचिदपियत्रकुचाविषयेयंकाक्षरंकुसवर्णतःस्तनीरावयोर्थन्॥साक्षि
प्रक्षितंमध्येमार्गेदैवसंघटितंप्रेममरपूरितनचसुधानिभृतयरस्यरावेक्षणमभवनदूरःपुनरविषयमाशास्महेआ
वामाशास्यहेइत्यर्थः॥यथाहंस्वयितथात्मपतिप्रकाशस्तल्किंविलंबसइतिहयोरप्याशायस्यप्रतिपादयितुंयुक्तान्
अस्मदोहयोश्चेत्यनेनहित्यविषयाया मप्यस्मदोबहुवचनानुशासनात्॥यद्येवंकस्यविवक्षासाधारणनेवनदनुशा
सनं॥तथापिरसानासायत्यानेकस्यमपिप्रछनेविवक्षासामदन्याद्दशाख्यानेत्वागानिमुखंरंचयतोरित्यस्यकृचिदपि
ब्राप्तुनस्थितोरित्यस्यचसामंजस्यमिनिनवचसुरागस्यजनयाबाधसंगएवसमुत्यसेवर्णनस्यकविकुलस्यनार्हतीतिध्ये
यं॥तस्याभावादिति॥प्राणेशस्येति॥हेचंमत्संतकोपनेमानमाग्रहंविमुंचेतिसख्या उक्तिवैधसाम्रत्प्राणविलंसर्वमेन
दाशासूत्रेमनवनिसमर्थेप्रतिनोमतस्याशानिपतनसनाकंभवतीतिभावःनदेवाहनस्येतिस्याशास्यस्यभंगेनाशेम

स्फुरंतःप्रकाशमानाःधुलकालदृश्याःपरमसूक्ष्माअपिविकारायस्यतादृशंचंधुरलिस्निग्धंचनेनानिस्तनमधानमवयव
यकंपत्रलपितेनभाषणेनशोनमानोधरोयत्रभकसंणियथानवतिनधाश्रलतिगछतीत्यर्थः॥ ॥विहलंलक्षयति॥प्रिये
ति॥अनिलाधारपूर्तिरनिलाधस्याधारपूर्तिर्विषयासंस्पर्शस्तथाचानिलाधफलोपधायकमानधीकालांतरमयत्न
संघटितनादृशामयीविघटनंविहलमितिफलितंतत्रहेयोध्यं॥तादृशविघटनरूपफलोपधायकप्रयत्नोविहलंविघट
नंत्वनुभवइति॥व्याप्तापरकीयस्यलज्जायास्तत्कीयस्यानिलःपितस्यविघटनमितिविशेषमनिमेत्याह॥व्याप्तलज्जा
दयइतिअभिलषतीतिचंद्रभूदेशिनेतिलकंयत्ररत्नांकपोलेगलूयोर्धातुंकर्तुमशिलषतिचांछतिसपुत्रपत्नीनःकोय
मस्तहृत्येनेनविलंबासह्योरकांडकोपःकंपसहायकमाचरतीतिदर्शितंकृणिपतेर्वैलथ्यंलक्षयतिमणिधरायइत्यकृटंभि
ध्याभूतंभयंतस्मादंगंहस्तायधःकंपयेत्योऽहंकंपशब्दाच्चरंत्यभवान्याप्रवलंकंपनाम्यद्वासनमंचलंतसंभूतेःके
लिदायाःक्रीडार्थंस्थापितोदीयायिप्रियतानिवीपितादूत्यर्थः॥ ॥आनंदेति॥चकोरनेत्राकोपकपायितालक्षित्य
र्थशक्तिमूलध्यनेरध्यासंवत्सहचरीचतुकोद्देकेनमुखसंमार्जनार्थमुपाचनसंजनानिषिधेत्यर्थः॥कथंभू
तोसस्वीमानंदनाजउत्कंठितस्यदुर्दनस्यश्रीछण्यस्यकरावरोधंकुंचलिकाद्दलिमोक्षप्रहनपाणिप्रतिषेधं
करेणस्वीयेननकुर्याइत्येवंकपंलपंतीशिक्षयंतीमित्यर्थःअभप्रियकथांशुश्रूषंतैवकपायिलज्जापास्यश्रुतुको
दकनिषेकेणप्रियकथारुपस्येवस्यैवविघटनंलक्षतमितिपूर्वत्राहिशेषः॥ ॥सपरिकरंसंभोगंलक्षयिवाविम
लंनंदस्यथिवाविमलंमंगलक्षयति॥यूनोरिति॥अन्योन्यमितिप्रमोदेसंबंधाभावेचाचेतिमुदितानामिति॥औ
त्तरतिभाव्यग्निचारिणोहर्षादेरनुभावेसंहतानामित्यर्थःसंबंधाभावइतिरतिविनाताहशाभोगोतिप्रसक्त

इति मुदितेत्युक्तसंभोगव्याहतेर्यसंबंधानाबहुतिपंचेतिचुरतिपरियोषामिप्रायंतथाचविप्रयोगकालावच्छिन्ना परिपूर्णारतिर्विप्रलंभइतिफलितंपरिपोषाभावेनुशृंगारसामान्यलक्षणाभावान्नविप्रलंभोपीतिमंतव्यं॥ननुदोषदुष्टे ष्वियसंबंधकोलेपिपरस्परसाक्षात्कारणत्वेनविप्रयुक्तत्वंसर्वमतसिद्धंतत्संपनेयेचफलोपहितत्वंसंबंधविशेषण मावश्यकं॥ननोवरंस्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वमेवपरिपूर्णरतिविशेषणंनेत्यभिप्रेत्यलक्षणांतरमाह॥अभीष्टेतिइच्छा विषयासंबंधइच्छयेवार्थालभ्यतइतिभवदुक्तमेवलक्षणंपर्यवसितमितिभावः॥ ॥छलनोमुदितपदव्याहतिरर्थावि नुशंकतेः॥नचेति॥समाधत्ते॥मुदितेति॥नचेदियसंबंधरूपप्रतियोगिप्रतिकथंतद्भावोभावप्रतियोगिनोःपरस्परवि शेषाहित्याशंक्याह॥तदानीमिति॥तथावचनकेवलंप्रतियोगितासहाभावस्यविशेषणंकिंतुप्रतियोगितावच्छेदकाव च्छिन्नेनेत्याशयः॥यतुविशेष्यस्यापप्रतियोगित्वव्युत्पादनायविशेष्यवतिविशिष्टाभावस्यविशेषणाभावस्यरूप तामिप्रायवर्णनंननुछंमुदितत्वाभावस्यविशिष्टाभावहेतूपदर्शनविरोधात्॥नन्वनिसारिकानविप्रयुक्ताविप्रलंभ कार्यस्याश्रुपातादेरभावानधाचतप्रातिस्विकमित्याशंकतेननन्विति॥ ॥समाधनेसत्यमिति॥साविप्रयुक्तेवेति॥ एककारेणमुदितत्वमात्रोपादानेनतत्प्रातिस्विकमितिरीत्यसंबंधाभाधोयादानमस्तित्वस्यांविनासंगइतिहारणति तिमतमयुक्तमसंभवपनेनिसुचिनंनन्वेवंकुतोनाश्रुपातादिरस्यादित्यतआहाविरेति॥विशेषानुपलंभेपिप्राचीन परंपरानुसारिणामुविभजनेसचेतिविशेषानुपलंभेपिप्राचीनकारणवैचित्र्यमाश्रेणविनिश्चयेनेदृक्षेत्यविपरहनोनेदाः संभवंतीतिवक्तुमुपक्रमतेः॥समपादिति॥ ॥देशांतरगमनंतस्वरूपसंदेवविप्रलंभहेतुःकिंनुतज्ज्ञानंसामान्येन थाचदेशांतरगमनाभावेपिज्ञानहेतुकंविप्रलंभमुदाहरंतिः॥यथेति॥प्रस्थानायेति॥प्रियतमेनायकेप्रस्थानायप्रस्था

येनेषामयिनियतनंनिपातस्यादेतत्किंनदाह॥प्राणेशस्येतिपार्थेनिकप्रेमालंबनस्यमनःप्रेमांतररूपेहोहेमम्मनंस्वर्णी पुष्पंमल्पेनसंरक्षणीयत्वाद्धेतोर्नत्वंकरणंभूतमात्मपुष्पंप्रियागंध्यनेकविधमनोरथशालिवाद्यनिकमलंपात्रंपूर मिमग्नत्वाच्चीवनंचफलीवमस्थिरप्रसादत्वाधित्यर्थः॥ ॥अन्यथेतिनिर्गुनंपुनर्बहिर्गुंचीविनुमितिभावेन॥इछा यहिति॥अस्तिहृदितिशेषःइतरोनाधिकामदृष्टेवनिर्गछयगवर्तस्वान्यत्रपत्सांतरेप्रियांप्रत्यनिसरणइतिभावेनाधिये ति॥प्रियायायोविरहस्वदीयविश्लेषस्तेनजातोयस्मात्पः प्रज्वलनंतेनीस्माकंसंतापनमाचक्षतोपिनस्यात्सापत्न्यनुखा वलोकनकमाश्रेभःप्रवहितस्त्वांप्रदगुंक्षमतइत्याशयःशापदग्धःशोपेनदग्धोनस्माद्विधियतिनथासंनाश्यसेप्रिया संनोगेयथामहापुरुषशापेनसंभिधूतमात्मानंसंभावयसितथाहमपिप्रियानैकग्रमावेणशापमूलत्वदीयविरहान लेननथाभूर्लोकसंभावयामीत्यर्थः॥एतेनयद्यपिविरहयदेबोधितेमछतनायिकाविरहेशापहेतुकलाभायेपिशापसं भावनासंभावितेन्यनायिकाविरहेतथात्वमविकलमितिभवत्येवोदाहरणेनभाष्यन्यश्रेस्यादिनाविभावनावच्छेदक रूपेणविनाभावस्यामतिपादनेनविरोगस्यनविप्रलंभत्वंतेनसंभाव्यमानहेतुकत्वमतिपादनेनचबुध्यनारोहादनएवचा स्यानुभावादेरासेपस्याथसंभवच्चानुदाहरणत्वमाशंक्यमानाःपरागत्याः॥विप्रलेभेति॥वियोगेपिहीचनसंभूतप्रीता जनितपीड्यावियुरमथीरंमाननंसंयस्याःसाविप्रलेभनावन्यीद्दीदार्पीद्दाभ्यामितिव्याख्यानंतुविप्रलेभपदव्याकर्ष कतेःपस्यानानुसृताल्पदपेक्षंतयाविनानजीवामीतिप्रतिज्ञातवतीकाचिन्मानिनीप्रियंप्रतिभावनुदितेसमागमिष्या मीतिदूसंकेतंमाश्वंद्रोदयएवदुनथाधितर्याप्रियाविभावनुदितेपुनरेष्यामीतियदुदितंभवत्याज्ञानाभुदंतमाश्व नेदंतत्तेनज्ञानातीतिवाक्येनपराश्वसितंप्रातरागतंः॥एतेनसंकेतवैफल्यमुक्तंप्रेस्यविप्रलिप्तसंकेतंमत्वाचकीन

कीलतानने येकेपरंचकीचमकवाकीव॥एतेनयथाचकवाक्येकपंक्तेरेवलासंघटितंमिथंमातःप्रेक्ष्यमुखमाप्रेक्ष
कीलत्यनिष्टनिवर्त्तेयर्थः॥सूचितःवकीलतमयकंचकंसंपद्यतेनयालतमाननंचयमानथाभूतानस्योस्थितनवतीत्यर्थः॥ए
तेनसमयाकालविशेषादित्यर्थःचिद्राचकवाकीकहनोनामियोगेदाहरणंमन्यमानानोनिर्यविरहवर्णनानोचित्यात्सा
मनस्तापोविलीयतइतिमंतव्यं॥ ॥जीवनइति॥जीवनेसतिविश्लेषेविश्लेषेचसतिजीवनमप्यनयोर्द्वयोर्नूनं
मध्येहमेघनलक्ष्यविदर्शनमुदाहरणमितिरामस्योक्तिन्यूनोदाहरणिकभूतानामितिलक्ष्युत्पन्नप्रलपितमनोयेदं॥
तथासतिबहुवचनमतियादिनबहुत्वान्वयेन्यानांबहूनोविवक्षितत्वाद्यूर्वेषांमुनीनांदाहरणत्वमनतिव्याह
मेवेत्यवधारणासंगतेःइतरासाधारण्यमतिप्रियाद्रियाविरोधादुक्तः॥सूर्यभ्रंशइतिवद्पुष्टार्थत्वापनेश्च
केलिगृहइति॥लंकानगरेकेलीगृहेवागृहेकदेशोवामणिमंदिरेधारयहस्यसर्वभागेधारयन्चालितोहुताशोनिर्गा
शामकिंपनाचिरकालेननशांतोवभूवेतत्तस्तनोयथानिर्गमंप्रस्थितयोःपत्युःपालयितयोर्मूनोःपुनर्लक्ष्मियेयेकशेषः
वियोगजन्मावीरहोहापिनोवक्ष्यिकिंचुनविरहरामनयातियातेनचिराद्व्यवरावर्तनादितिभावः॥इतिश्रीजमु
नामकगंगारामविरचितायांनौकाख्यायांरसतरंगिण्यांद्वयांषष्ठस्तरंगः॥ ॥ ॥ ॥ ॥
श्रीगणेशायनमःहास्यंलक्षयति॥हासस्येति॥अस्यवर्णेरर्थयति॥बुद्धइति॥ईषत्तंदर्शयतिमथनइतिश्वमयेपि॥तंविनजनेति॥सचेति॥स्वनिष्टइति॥स्वसमानाधिकरणविभावज्ञानमात्रापेक्षइत्यर्थः॥व्याधिकरणस्याविभावस्यज्ञानंसमाधिकरणमेवेतिनकोपिदोषः॥परनिष्टेतिमसंगवारणायसमानेति॥अतएवनशृंगारहेत्विथ्य
संभवइतिबोध्यंनदुरूं॥आत्मस्थोद्वयुरुत्पन्नोविभावेक्षणमात्रइति॥परनिष्टइति॥अनुभावपर्यंतज्ञानहास्य स ग

व्यधिकरणविभावज्ञानसापेक्षस्वसमानाधिकरणविभावज्ञानापेक्षइत्यर्थः॥स्वनिष्टेतिमसंगवारणायसापेक्षां
तेति॥अतएवनगौडइहेत्थिंसंनवइतिबोध्यं॥नदुरूं॥इसंतमयरंदद्रुविभावंबोधजायते॥योसौहास्यरसस्तज्ज्ञैः
यरस्तःपरिकीर्तितइति॥नावपि॥स्वनिष्टपरनिष्टावपि॥इतीति॥मिलितेनिर्णयःएवमग्रेपि॥ ॥उत्तमानांस्व
निष्टःपरनिष्टश्चहास्यःस्मितहसितभेदेनद्विविधःएवंमध्यमानांस्वनिष्टःपरनिष्टश्चहास्योविहसितोपहसितने
देनुद्विविधःएवमधमानांस्वनिष्टःपरनिष्टश्चहास्योपहसितभेदेनद्विविधइतिद्रष्टव्यंबोधोहास्यइतियकुमुपकम
नेस्वनिष्टोपादानंअन्यद्वाक्यपिशब्दौपरस्परनिरपेक्षस्वलक्षणप्राधान्यंसूचयतस्तत्तदेवोपयादयतीति॥नचाद्यानिमिनं
लक्षयतिईषदिति॥दुरूं॥ईषत्फुल्लकपोलाभ्यांकटाक्षैरव्यरुक्षणैःअदृश्यदशनोहास्योमधुरस्मितमुच्यतेद्विहसितं
लक्षयतिउत्फुल्लकपोलमितिं॥नदुरूं॥चक्षुनेवकपोलैश्चेदुत्फुल्लैरुपलक्षितःकिंचिद्दृश्यंतेदंतश्चहास्योहसित
मित्यतइति॥ ॥विहसितंलक्षयति॥समयोचितमितिनदुरूंमशब्दंमधुरंकालगतंवदनरागरूपं॥आकुंचि
तास्यिदृष्टंविदुर्विहसितंयथाइतिउपहसितंलक्षयति॥उत्फुल्लनासापुटमितिनदुरूंनिकुंचितोसशीर्षश्च
लितदृष्टिविलोकनःउत्फुल्लनासिकोहास्योनाम्नोयहसितंमतइतिअयहसितंलक्षयति॥उद्वतमितिनदुरूंअस्था
नजःसाश्रुदृष्टिराकंपःसूर्द्धतःशार्द्धदेवेनगहितोहास्योपहसितानाह्वयइति॥अतिहसितंलक्षयति॥अयुद्धत
मितिं॥नदुरूंस्थूलकष्टंकदुध्वनीयाप्यप्रसुतेक्षणःकरोयगूढपार्श्वरुअहास्योतिहसितंमतइति॥ ॥लोल
नीमिति॥पद्मभूर्वेत्यालोक्यनामितदूर्वेउभयोरपिपार्श्वयोर्विलोकयनकुकुभनजगामकिंकिंनदृष्टंश्रवणसी
मोलंनिताभवनंसोलुतांतांपुनःप्राप्यसभ्रांतमुखं॥सभ्रांतंकथोलविकासमनिबंधकचेष्टाबहानंयस्यसतथा

सज्जनं मुखइति प्रथमांतपाठेऽध्याहृतपूर्वकिंयाकर्तृविशेषणसमर्पकमेतत्तस्मिन्नंदधोक्तित्यर्थोवध्यंजङ्घतावच्छेदकधैजात्यान्युद्धिरित्यपिसिताद्दियदानिनबंध्यत्वतावच्छेदकानिवर्तंतयातथाविधलेखनीभृत्संगतहास्यालंबनंनवासीत्याश्रयदृष्टांतदाहरणसंगतिःयोमांकुरमिति स्पर्शवैष्णवंयोमगतंरभ्भुद्वारेनिर्मितेनागगनतलदृश्यंदीप्रंयोमांकुरमुद्दीप्तंतथासंभाव्यविष्णोर्यंद्वास्यमुग्नपुलमनिवद्दद्शनव्यक्तासनत्ययोधोस्त्रीगणेवेत्यापादानीमपिकेनस्तवकायमानंपूंजीभूतकेनरूपनयापरिदृश्यमानंकिंचित्यर्थः॥ ॥एकोनैवेपरनिष्टमेतद्देहदयमुदाहरतिपरनिष्टमिति॥हरेति॥पद्मास्यःशिशुस्त्वामिकार्मिकोहरएवनमुखेनंघास्येसुवर्णेत्यादिसुवर्णेनसवर्णासमानवर्णीकोनिर्वर्यस्यतत्सुवर्णभवान्याअंतिकेसमक्षंसरखेलंसकोनुंकथयास्यानथायोजपत्सुपनयतिनुजगपतेःशेषस्यदृशीकल्लालंकलयतिअधाविसखेलमित्यनुषत्यतेनेनलक्षणलक्षितखाबगमःदनइत्यर्थः॥ अत्रवर्णव्यापारेणहसंतंपदार्थंदृष्ट्वानथान्यासिनमधूरंहसंतंनव्यापारेणहसंतंतंदृष्ट्वातुतत्स्थाहसितमाविर्भवेत्सर्थाहिभावोवैचित्र्यमाभागतादुदाहरणसंगतिःपरनिष्ठोदाहरणेनैवस्वनिष्ठउदाहृतोनवतित्याश्रयालंबनत्वस्यतल्लक्षणत्वादित्याशयेननमेवभेदमुदाहरति॥ विहसितमिति॥निशामिति॥तरुण्योनिशासुतेलस्यधियाग्रहीतैर्मशालैर्लिप्तममुत्सारविदंगोपंप्रभातेस्वलदश्रुनीरंनिःपतद्ब्रह्मजलमधारमनारंभव्यकृकंठध्वनिचयधानवतिनथाजहसुर्हसितयत्यर्थः॥अत्रबहुवचनात्परनिष्ठता॥ ॥पइतिमयायआग्नइंआरभइतिनात्यर्थकंपर्यायोनिरोधइतिपदघटितंवाक्यंपठनबुधोयोनेरोधइति॥मुग्धस्मितार्थमतिपादकंमत्ताशास्यदित्यादिनिरंतरश्वासनरोधूनमासापुटेननटन्डनतेनाधुपहस्यतइत्यर्थःरनोत्सवइतिवारवधूर्वैश्यारतोत्सवेकेलिबेलायांकंठावलग्नंवहद्भयत्रासंसूत्रमुपबीतं॥ अत्रचालंघनोद्दीपनाभ्यांबयाणांबयाणामपिमनोनिरितिविशेषं

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

ध्वनिवितुंक्रियाविशिनष्टिदीर्घांतरमितिदीर्घांतरंश्वसंतंहसंतीमितियावत्परिमोचयंतंकोचिद्विलासांगनांब्रात्मणवधूंदृष्ट्वेतिशोषंतारस्वनमुद्वेर्घोषंयथानथाजहासहसतिस्मेत्यर्थः॥ ॥वीरइति॥स्ववैश्ययाप्रणेतिभिक्षिकामरियोःशिवस्याग्रहंगतःभूलंकपालंचहरन्बभूवपूरकलस्यबीजंतंदुलधान्यंत्वापुनस्त्वर्थंभुक्तवान्अनएवव्यालाभांडोलितःसन्भ्रमबलनभावनस्त्वलभुद्धचरणप्रसनपरिपतंतुठनमुत्पन्विस्मतारंभःसन्विघूर्णन्चिचिनोनवनहसंनिगलंवंहास्यनकुर्वन्चोरोद्दंध्वनिमुकंकंठंमुक्तमौलिकुसुमंनियतछिरोगुंफितपुष्पंचपथास्थानभाहस्यनेहासास्यहीक्रियतइत्यर्थः॥अत्रलेकत्वाविवक्षयाग्रदेवदृष्टपुरुषाक्षोयादुनरवदेवबापरनिष्ठत्वमवगंतव्यं॥ ॥करुणंलक्षयति॥शोकस्येति॥परिपोषोनग्नबरचिद्देहिनांतत्रविनिगमनाविरहाछोकावछिन्नसम्बावरणविरोधिकरुणेवशोकासाधारणकार्यिभूतमर्वेद्रियवक्रमस्याप्यवछेदकलंविनिगमकाभावेनानीयमानत्वार्थमित्यनंतःकरणइनेरपिनधात्वमनिधर्मेमर्वेद्रियेतिजनपवक्रेशाद्याकारोवास्तरसमूचकःएतदनिमायेणेवचादावुनरुलक्षणेविग्रलंभनिमसंगमयसार्थप्रथमलक्षणप्रविष्टशोकपदमनंतरंभाव्यानमेवभवचोनरभाविवेकल्पिकपक्षांतरसमुच्चयोभाव्येयःनंविभजतेसचेति॥ अत्रबंधनाद्यथार्थानांशोकविभावत्वेसमानाश्रयालंबनत्वंस्वनिष्टत्वं॥व्यस्त्यधिकरणालंबनत्वंपरनिष्टत्वं॥बंधनकमभूतापुषपेयानांतथात्वमिनिसिद्धांतेनुस्वाश्रयालंबनत्वंचपरनिष्टत्ववाच्यं॥ नचैवंबंधनाद्यसनादिनिभरतावाक्यैकिंविरुध्यतइतिवाच्यंवध्यमानस्यापिबंधनंविनानकरुणविभावत्वनिश्चयार्थबंधनाद्यंचबधोकेरेवसर्वत्रविभावेरीतिरनुनेयात्तदंकममटसइत्यादेरादित्यनिमेत्याहुस्त्वशायेति॥परेदंनाशोनिचा॥ ॥तर्वेति॥हेनाथतवबास्तविकत्वसंबंधनाकृशरःशरासनंबातवद्देहेनसहेवपीणपद्याथोगव्यवच्छेदएवकारार्थःभस्मसा

द्रस्माभूतमभूदहमस्मिन्नुभस्माभूतानतोनस्माभावानवानवनास्मिन्नुहीयसंबंधनाद्भवधानमितिमतोपनेआसि
प्यतेइनएवंबोधनिश्चयानंतरंकिमुचनोमोक्षिद्वायकथंपरलोकपथिकोभूरितिकिंवकव्यमित्यर्थः॥अनुवनमितिवन
मालस्यानुयोनेवाश्रयारिस्मनंतमूहितेत्याहिम्लानसरोज मालाल्लुरंगमाक्ष्यदिनमश्चिन्तनसंतापकेमुत्यगाहर
वीतिसौरभ्यचंडातगयलक्षणंतापमार्निवरमंतर्मध्येइइत्यर्थोवसूतेप्रकटयतिवस्तुनस्यंनःपरसमश्चिव्याकुलनाःपर
दमेवस्वरूपएकपरमिलक्षंक्लिष्टकल्पनयारंजनिरपिचनारकेति॥नारकालक्षणोवाच्यविद्भूतेपुण्यातीत्यर्थः॥
॥रौद्रलक्षयति॥परिपूर्णइतिप्रागुक्तयुक्तयालक्षणांनामाह॥सर्वेंद्रियाणामिति॥व्याख्यानतलक्षनन॥वर्णोस्मरको
देवतंरुद्रइतिननुदेवतयाभेराध्यवसायानरीयवर्णेनरसेवर्णाध्यवसायइतिप्रागुक्तंरुद्रस्यचकर्पूरधवलोवर्णः
स्मर्यतेतत्कथंरौद्रस्मरकोवर्णइतिचेत्सत्यं॥यद्शांतःकरणहनिकालेपोदेवतापावर्णानुभूयतेतेनवर्णेनर
सस्यवर्णवनाध्यवसोपतेतथाचकोधाविष्टस्यापिवर्णोरक्तोभवतिसकलानुभवसंवादिप्रमाणमूलकल्पनाया
आधिक्षमाण्यान्स्मर्यतेतेनकोपेनचास्यावदनंमधीवर्णमभूदितिक्रोधसमावेशावदनेलोहितंदेवतायाआधिम
व्यागुंजनिभाषितंतिनानुपधतिगंभीरंपि॥ ॥चंडांशुरितिचंडांशुसूर्यश्चकिंतेयेवंरूपयाकांक्षेरमेघसु
लभंचकमितिविपरीतार्थेगम्यते॥एवमन्येपि॥असोधराधीशोभुजगपतिःशेषःपाशोवानवर्तनेदंनिदं
किंकुतास्थकुंतापुधानिनगिरशतिकिंनअन्येरतद्यातिरिक्तैःशस्त्रैःकिं॥अलं॥अहंमीमांत्यसाधारण
कर्मोजनवबभीमवाक्यमितिनोयन्यस्तमितिसंप्रधार्यःदुष्टेति॥दुर्जनस्यदुर्योधनस्यमारणंधर्मस्यगुप्तनी
लनोदंडोयत्नतादृशोबाहुप्रकांडोभुजरूपावयवोयस्यतादृशःप्रत्यहनेनि॥पुनरुद्दिप्तःप्रकोपएवप्रलयका

लिकाग्नियस्यतादृशःकस्यापिवश्योधैनोनास्मीत्यर्थः॥ननुभंगस्यकोधस्यप्रकोपपदेनवाचीकरणेपाक्क
थंरसोदाहरणमतदितिचेन्नैरवधानोसिरसदोषेरसानयापादित्युक्तत्वादुदाहरणतायाअक्षतेः॥ ॥तथा
पिनिखिलव्यंजकसमवधानमावादेवसमुत्तसंत्यांव्यंजनायांपुनर्व्यंग्यस्यवाचीकरणंकोपेयकल्पनदिमंदी
पसहमानउदाहरणांतरमाह॥यथावेति॥कीडेति॥चर्वकीडायेशरैःकीडितुंतुंगाउन्नतराजेतुरंगाअश्वास्ते
षां धोरायाःशफास्तेषांपदलीभिःखरैरुलालूलूहताःक्षुइतियावत्॥येउर्वीधरानगास्तेषांश्रेण्यास्फुन्नताभिः
प्रादुर्भूतानिधूलिधोरणीभारेणुपंक्तिरूपेन्मसोमैरंधकारपटलैरवलीढंजगत्॥सामंतसैन्यादिदृष्टि॥
भोगीश्वराणांदैर्घ्यमसृष्यतोपेहसिसमुदायस्यचरणादीर्घादीर्घाइतियावत्॥यतुबद्धस्यद्धांनारिपूणांकरी
द्राइतिव्याख्यानंतप्रकृतभंगाद्रोगीश्वरनमनानुगुणत्वाभावयकप्रतिनायकयोःसंपत्युत्कर्षापकर्षायोरभि
मतमतिप्रतिहंद्विप्रतिकाकत्वाद्योयेस्यं॥तेषांसुग्नानोभारभराक्रांतानांभोगीश्वराणांधराधारभूतानांच
ग्नानिश्चलिताभिरुग्नाणासुत्कृष्टानांफणारत्नानांरुचिभिःपर्वतचूर्णसंजातविचरनिःसरणानिरितिगूढाभिसं
धिःविद्योतयामःप्रकाशयामइत्यर्थः॥अत्रचकवेरन्यस्यवाद्विस्मृत्वान्यावाचूर्णकालुतावदनतीतिबोध्यं
॥ ॥वीरलक्षयति॥परिपूर्णइतिउक्तयुक्तलक्षणांतरमाह॥सर्वेंद्रियाणामिति॥तंविनजनंतु॥सचेतिउत्सा
हवैलक्ष्यव्यंकारणवैलक्ष्याधीनमितिनराहइत्यास्तितमेवविशेषंदर्शयतिसचोत्साहइत्यादि॥एवंहुत
रनिर्वपनिरीक्षणादिप्रभवविलक्षणोत्साहःपरिपोषाद्यात्सकपांडित्यादिवीराव्यभिरितिव्याख्यंतामितिरिक्षेत
एवनेहतिपुनःअमर्षपंचमुपन्यासेनमायमर्थस्यात्॥एतेषामुदाहरणानांगर्भादिध्वनिलक्षण्यमुपगच्छद्भिःकर्थका

रंयुद्धादिवीराणांसर्वरसानामेववातेषांननुह्यभिचारीध्यानिवंनाभ्युपपत्तेस्थायिप्रतीतिस्तुसमानयोगस्यमवेतिनार्यपंथः॥ ॥संधानेति॥दशमुखेरावणसंग्रामोगणयुद्धभूमावागतेसतिसीमित्रिणाविस्मितमधेवलूतलूत्यामविष्यामइतिहर्षोत्सुयीवेणविचिंतितंकथनहमेवैनंनिहत्यश्रीमरास्यानृणानविष्यामीतिचिंताविषयोहनुमतआलोलंरामरावणयोर्द्वयोरपिपुरुषसुःसंचारेयथास्यानथालोकितंश्रीरामेणाज्ञप्तंचेदेनंवधायातविष्यामेत्यालोकनाशयःश्रीरामेणतुबाणासनेदृष्टयःपरंनिदृरिरेस्थापिताःकादृशेनरामेणपीनेत्यादि॥उत्साहकार्योंगपुष्टिभाक्तथाबुलकेःस्फुलैतीकथोलःश्रीर्यस्यतेनेत्यर्थः॥किंभूतादृष्टयःसोइतिनिविडानंदात्मकेनरसेनालसाइत्यर्थः॥अत्रेदंकवेरुक्तिसौष्टवं॥यत्पूर्वोद्देश्यालोलादिपदसमभिव्याहारेणहनुमदादिनिष्ठोपरिपूर्णउत्साहस्तथानरादौनतुपरिपूर्णोसौमतीयतेइतिस्थायिनाव्यभिचारिसंकीर्णरसोदाहरणेनरसोदाहरणस्थाविभावोदाहरणयोर्दोषोपगतपेसमुपन्यस्तः॥ ॥अन्यागच्छतीति॥विभवपुषेब्रह्मात्मनापयद्वाब्रह्मात्मनकार्यसंपादयितुंबपुःशरीरंयस्यतादृशायपरमपुरुषायवेतिपाठवतस्मैरामायनमोस्त्वतस्मैकस्मैदिश्यागागंगेतिभिन्नैर्वहीनासतिपर्स्थाघिचरणंनजहातिनत्यजातेःतीतिकिंद्विजकुलेर्ध्रिसार्थेभंदिरंनिजसदनमभ्यागच्छत्तिथितोगतेसतिरामश्चेनरखंडापरवंडंसंपादयितुंरवंडंबुध्रिंखंडंसमुद्रंनथालक्षणापक्षीराब्धिंक्षीरार्णवंदुग्धायदुग्धजलधिंदुग्धसागरंहास्यतिविप्रसात्करिष्यतितर्हिममविरहःकिंविशेषोदुर्वारोमतिकारोभवेद्विद्वांस्तथः॥ ॥परब्रह्मकथारसिका॥अथोवस्त्वेकमविषयकंकविगतरतिभावोगतयेदानवीरःप्रभोयतेइतिकथंरसोदाहरणमेतदिनेहभसाभिधानं॥यतोबालरत्याख्यार्थबोधपूर्वकोश्लोकेमहाबाक्यार्थबोधोविबक्षितःनाहितर्हिपदघ

घटितोनरबाक्यार्थबोधस्तेहियदर्थबोधेविनाभवति॥नबातर्हिपदार्थबोधःपूर्वबाक्यार्थबोधंविनेष्यभवितुमिष्टे॥प्रकृतनरेणगुरुशिक्षादिनातर्हिपदार्थबोधांगीकारेपूर्वबाक्यवैयर्थ्यापत्तेः॥अतएवश्रोत्रालोकेबाक्यार्थकर्मकेकुलकादावर्थेनरबाक्यार्थबोधनिषेधोमहाबाक्यार्थबोधेसमर्थितः॥यत्तुधरणिधैः॥नरेणपूर्वोनरबाक्यार्थबोधयोरयोर्वाक्येजागरूकेमधानतापूर्वबाक्यार्थमतिनिदशायानुद्दाहरणेश्लोकेबुद्ध्युयारूढेपाश्चात्योंगभावोकिंचित्करइत्याशयात्॥ ॥दयाविज्ञप्तिमिति॥हरेर्विष्णोर्नेत्रंदयाबीजंदयायाअसाधारणंकारणं॥अत्रदयायादृशक्षेढाविरोधादिरूपएवअंग्यस्तथाभूतदयाविरोत्साहागमकोरक्षणादिव्यापारोदयापदार्थइत्याशयान्वयमनालोचोषः॥तत्रबीजेकुरोभास्तरोजायतेततोंकुरादेतोरामलक्ष्मणोपल्लवभावभूतोमित्यर्थः॥अत्रेदृश्यपल्लवारोयानुगुणानुभावानुभावितोगम्यजगद्दिभावितोगम्योत्साहादिसंचारिनोदयाबीरोत्साहोअन्यइत्यहरणसंगतिरित्यांस्तांताबत्॥इदंतुध्येयंसमुदाहरणंपथात्मस्तरसंमिमांसायां॥हुर्यारबांगुरोगोंमरूढसिहांदिलीप्यआवेश्य॥आनतिनभूपुटकःस्वपमपैक्षयविंडइवनचासोदानवीरइतिसांप्रतोविनिमपेत्यस्मिन्दानवासंबधात्॥ ॥नयानकंलक्ष्यतेति॥भयस्येति॥लक्षणोनरमाहसबैंद्रियाणामिति॥विनतेन॥सबैंतेअबापिमाग्रहेवस्वसमानाधिकरणविभावालंबनत्वंस्वाश्रयालंबनत्वंबास्वनिष्ठत्वमित्याशयेनाह॥अपरायाहिनिस्वनिष्ठादित्यादिःगोपातिः॥शिशुबपुर्हवःश्रीकृष्णःगोपीत्यादि॥गोपांगनानांक्षीरसंभृतघटीसंबंधीबिलुंठनफलकस्वव्यापारविषयककथाभिज्ञयोःनैदग्धशेदयोःकनरीषष्ठीनाडनाचिंतस्वार्थमनिधतेनाडनत्यशंकासंभवनंतेनन्यरंमकाश्यगावमकंपार्हिनानिनायसायंतनमसिमसर्पतिसतिगृहंसमागच्छति॥ ॥तमभिनयमेवविशेषणचतुष्ट

येनाहरोमांचमिति।।रोमांचविवरीकरणसंभूतशीताघुत्थरंचयन्गच्छति।।त्वरसंभूतनपावोधयन्हरीमुकुलन्।।त्व
रस्खास्यत्यवेदनत्वमुद्रावयन्मलंगमुत्कंपयमिभूतमपत्यसाध्यंकंपंचरसाध्यनयापतिपादयन्नेतदनुगुणतयैवस
तिसमयंतमुपन्यस्तं।।सत्किर्वन्सुरवंश्वासेनापूरयन्नित्यर्थः।।स्वव्यधिकरणविभावालंबनत्वंस्वाश्रयान्यालंबनत्वंवा
परनिष्ठत्वमित्याशयेनाह।।परानिष्ठइति।।परानिष्ठकौर्याद्दित्यादिः।। ।।गंगायाइति।।बालःकलाधरशिष्टस्तुषारघुति
र्हिमांशूराहोरास्यमुदिस्यकिंकोदकसाहसनकुरुतेनानुनिष्ठतिनसाहसमनारुह्यनरोनद्यांपश्यति।।साहसेवसमारू
ढ्येदिजीवतिवश्यतीतिशास्त्रदितिभावः।गंगायाघुनघासलिलेनिमज्जतिजराजूटेहरस्येवनुषज्यते।।एवमत्रापि।।परि
भाव्यते।।अस्तिहुताशनेश्वरयातस्वलतिफणिफणाभोगेकुचिद्दंतगर्तनेलीयतेतर्भवतिकुत्रोभूयशरीरंप्रवेशनुगुणी
कृत्यहारस्यकर्णसुषिरंविवरंनिर्गंतुमकंठतदुच्यर्थः।। ।।विकृतानिनद्दिति।।यरूक्तादित्यादिःकुर्वाणइति।।दशमुखं
दशनिर्मुखैर्नादंकुर्वाणेसतिसुंदरैर्दैवैःकंपितंदिङ्नागैरैरावताद्यैश्चकितंहरेः।।सूर्यस्यहयैःसप्तसंख्याकैरपिअश्वकै
रूपकोभ्योबहुतिसप्तनामेतिश्रुतेर्बहुवचनानुपपतिरिति।।तत्रकमः एकस्मिन्भ्रूभंगसमयदरूढमितिपादिकासाक
तिर्नाशैकत्वमधारयत।।समयुंजंतीतिश्रुतेःपरस्परभेदप्रसक्तगतिवैरूप्यपरिहारार्थंवैकल्पमुक्तार्तिनामिति।।अत
एवरथसप्तयःसप्तेतिसप्तसिपदंविशेषणेबहवःऋत्वर्थंदर्शितदुत्यछमूर्ध्वपुछेयस्मिन्नकमणियथास्यातथे
तिस्मरोक्तिरासमंताद्धावितंसुग्रीवःपुनःसमुछलतीतिसुस्थजलनिधर्यालोलावेगघनरादितियावद्दीपयोलहर्ष्योभ
मयआवर्तोश्चतामिश्रश्चतःसेतोर्विशंकयासेतुभंशशंकयेतियावद्रुमतोवक्रेदशोसंदधेयोजयामासेत्य
र्थः।। ।।केचिच्चकमुग्रीवेणत्यप्रेचसंदधेइत्यन्वयोजिनेंद्रतियाटंकव्यधिलाप्रकमनंगमुद्दीपयंतिं।।तभ

भावकमप्रत्यवछतस्यास्यनावनाव्यनुद्धरात्।।वर्षंतुब्रूमःपूर्वार्द्धेआकस्मिकरणासंभवनादूर्द्धंकांत
ऊर्ध्वंप्रयत्नप्रतिचिकीर्षितंभयमित्यनयोर्विशेषावगतयेप्रकमनंगोपन्यासःतेनदूषणमितिएतेनसुग्रीवेणेत्यादि
सुग्रीवेणेत्यादिनाअनएवाग्नेकर्तृकरणतृतीयानेदेनव्यवस्थितस्यवधेरशास्त्रसंस्थितमितिचपाठस्यकल्पनादिप
रास्ता।।विद्वेषणानिरसिप्रायत्वेप्रसक्तस्यापुष्टार्थत्वद्वेषस्यतत्साभिप्रायत्वमाक्षेपेणपरिहारवद्यथाश्लपाठेप्रस
क्तस्यास्यतस्मिन्नेवनिरुक्तात्पर्यग्राहकत्वमाक्षेपेणपरिहारेणिसामंजस्यसंभवात्।।वानरसैन्यइति।।तुगुप्साप्र
इति।।लक्षणांतरमाह।।सर्वेद्विमाणामिति।।विभजतेसचेति।।स्वसमानाधिकरणविभावालंबनत्वंस्वाश्रयालंबनत्व
वास्वनिष्ठत्वंस्वव्यधिकरणविभावालंबनत्वंस्वाश्रयान्यालंबनत्वंवापरिनिष्ठत्वंमान्यादिह्यविबोध्यं।।कालिति।
भार्गवोबद्धेतिस्मधीशोलानांशरुवर्णोरुधिरसंभूतायास्रोतस्विन्यानद्यांश्रोतसिप्रभवेज्यनिपतत्रुद्रुमति
मुच्यति।। ।।अथेति।।किंचेत्यर्थः।।स्खलतिस्खलितंधनेकीदृशोभार्गवोरणेति।।संग्रामानुगुणकोधव्यान
इत्यर्थःकथंभूतेस्रोतसिकालीत्यादियोगिनीविशेषयोःकुतूहलेनकौतुकेनपरस्परंप्रारब्धायाधूधूत्कृतिर्निर्घो
वनशब्दानुकरणमेतत्संफूत्कृतीतिकाचिल्कःपाठोयुक्तरस्तयान्यंत्रस्योपावीचयस्तासुबलहिंसायोगंगनतारा
स्तास्थ्यछवनादृशीपुनःकीदृशोरणस्तस्मिन्बलइति।।बलतीनांहिंसीनांनिपातःपरिपतनंतद्वाजीत्यर्थः।। ।।छत्रमि
ति।।कुंडलिन्यामेतसुग्रीवायातनयेत्यादि।।तनयस्यपुत्रस्यवःपरिणयोविवाहस्तदीयमारंभाज्जन्मयस्यतादृशः
मेतेत्यादि।।मेतेसुग्रीवजरठायांगनाःस्त्रियस्तासांप्राप्तेनैवंविधेकार्येपुरंध्रीणांप्रागल्भ्यंतेदिदृक्षादंनगना
ग्रहणं।।इत्येवंविधआलापउद्घोषोबभूवज्ञातःइतीतिकिंकुंभीद्रकर्णोविस्मृतत्वाछवंविरचय।।लग्नकालसा

भिध्यात्वस्यस्मैवशब्दप्रयुक्तकार्यनिर्माणेनैपुण्येननेनैवतत्तत्कार्यकर्त्रेत्यंतनुमतिनियतंकेनचित्किंचिदितिव्यग
विशेषसूचकार्थघातनायनकुशाभ्यामंत्रणप्रयोगः॥ ॥बालपुछेःयद्यपिनेषलिंगःशठेत्यालःपुंस्त्वाभावदस
र्थयोरितिकोशाद्बालशब्दःस्त्रीपरःसामान्यवाची॥नथापिप्रकृतेकुंनीद्रकपैरितिविशेषसमभिव्याहारादश्वरूप
विशेषपरोद्रष्टव्यः॥कचिन्नुयाजिपुछेरियेवपाठः॥चामरंतनुतेहिलतैकस्योभयतश्चामरोद्धननस्त्रेकपरार्थत्वा
वगतेहिवचनांतक्रियायदसमभिव्याहारेणैकवचनांतंकर्मपदैमर्चेडेरुग्रदर्शनेनुंडेर्मालोस्त्रनगजजघनेरु
ह्वैस्तरत्नामंडपंसंस्थानविशेषंयोजयस्वेवेनंराजनायाविधिपंधूवरोद्दश्यकक्रियाविशेषात्मकलोकाचारंकलये
त्यर्थः॥अमरसाश्रयोद्दष्टापुरुषाआसेव्यद्दश्यन्तेव्यकाशविष्यति॥ ॥अद्भुतंलक्षयनिविस्मयस्यंति॥लक्षणां
तरमाह॥सर्वेद्रियाणांनाटस्थमितिनेंद्रियजन्ते॥स्वचेति॥स्वसमानाधिकरणविभावालंबनत्वंस्वाश्रयालंबन
त्वंस्वाश्रयालंबनत्वंचास्यनिष्टत्वं॥स्वव्यधिकरणविभावालंबनत्वंस्वाश्रयाश्चालंबनत्वंतयारनिष्टत्वमितिबहु
व्रीहिरेवाश्रयोबोध्यं॥लीलेति॥सरामःसीतयास्थिष्टमात्मानंबहूमन्यतसकःपोलीलयानिबद्धयाधोधिःपुनः
सकःपोहेलाहनदशाननःपूर्वाश्लिष्टेतीयातपाठेतुसप्रसिद्धोरामोलीलयानियश्चयापोधिमपिहेलाहनदशाननमपि
चात्मानंसीतामोस्थिष्टंबहूमन्यतेतिविधिविशेषणाभूनसीतेत्यादेरुद्देशताबछेदकतयापूर्वार्द्धेयात्रविशेषणद्वयंयो
जनीयंतथाचयंथासीनाभेदेनविस्मिताभूनधानकेनाधीनिभावःपाठद्वयेपिपर्यवस्यति॥ ॥त्यक्तेति॥एवंरपु
नंदनस्यचरितंश्लाघ्योराजनोनरोमांचनिरोध्मांचंनरामांचःसोस्यास्तीतिपद्वारोमाण्यंचनाति॥ किंबोचंनालंचोरोध्मा
मंचइतिरोमांचराद्दनिष्पन्नाबाचारक्विपिरोमांचनातिरूपनिष्पन्नेःसंजातपुलकोनभवतीत्यर्थएवोक्तेतद्दत्यक्ते

नि॥जीर्णंडकूलवन्ममतानाम्निशितत्वाद्दरूममतीत्यर्कावुधिविंदुवदनायासबंधनाद्दद्दःखतस्तुर्वाणाग्नेयेनशरत्क
योनकद्दयदुर्वंशलाद्दावणोव्यायादितःकाव्यपरमितसंपछालित्यधिलंकामुद्देबाल्यत्वाभिमाद्दिभीषणापविभीष
णमाश्वासयितुंसद्दसाप्रथमदर्शनएवहस्तेधिनानुमतिज्ञामाभमित्यादित्यर्थः॥अद्भुतएवाद्भुतरसाभिव्यंजका
एव॥ ॥भूपाद्दितिः॥एषकोलाचलाश्रेवराद्दनतुद्दरिःमतांसाभूनाद्दितायभूपान्॥कएषभूमुद्धारमसंगोसंधोमन्त
नाज्ञातंक्रोशमयास्यस्यदर्शनमंतेदंतायोस्थितायानुबोधनाएकंर्नकद्दारसद्दशाचारानुगुण्येस्थितोबोधयितुंक्रो
शमयास्यस्थितायाद्दत्कलं॥अन्यथास्थित्वायास्तक्रोशायाद्दत्येवस्यतेनेनभगवत्संश्रयणमाश्रयसकुलक्रोशाया
सनफलोपयोगकलरूपेकार्यकारणयतिकमस्यअंगेनभगवत्पदंसाद्दाय्यमाचरतीतिध्येयंतानसंश्रयमालाद्दारयु
ज्यलमणिद्दारयद्दाचरतिधारिदोमधस्तिलकतिलकवद्भवतित्यर्थोद्दिनीगंगामात्मयतिस्वछत्वापुण्यामालारूपाश
यतिस्वयंयतिश्रंद्दःक्रीडादर्शनतिलीलायमुकुण्यतेद्दर्दैवःसूर्यस्यादंकतिस्मर्णत्वाद्दित्यर्थः॥अन्युबेरुद्धरणानिपा
यमद्भुतानध्यवर्णनमिदं॥ ॥नभरतिभाबांगनायामपरिंतुष्यन्नविष्णुःपृथिवीपतिरित्यनुसारेणरांपत्यव्यव
हारोविवक्षितमसंगात्परस्परंविष्णुपृथिव्योरनुरागानुगुणंभूषणविन्यासंदर्शयितुमुदाहरणांतरमाहयथावेतिव्यव
हारेरितिद्दिव्यहरेःकोलाचलनारस्यविष्णोर्मुखकुहरेमुखरं॥प्रेंखोमपर्णतिनागवल्लीद्दलायत्पत्यपरिमाणतयाम
नायमानत्वाद्दद्दभूर्णतिचूर्णस्यानामिविकंभवतिपर्णकदेशंगुद्दसंघटितचूर्णसंस्थानतुल्यार्द्धयपरिमाणघनयाम
काशमानत्वात्कनकगिरिःकमुकतिघोनायतेनतनुव्यपरिमाणताध्यवसायात्॥खरांशुःसूर्यःखदिरसारतिस्मरबांत
गीतजगद्रं॥नकलात्रित्यर्थः॥तांप्रेरितिः॥हेरंबस्यगणपेरंतेतिदंतस्यशिखरमिवशिखरमग्रभागस्तत्सपतेनदंतस्य

पर्वतसारसाप्रकाशितातयवर्हतएवशिखरमितिव्याख्याशिखरसारतामत्यधिकाप्युपेक्षिताव्यापारउत्कीर्णनानुकूलस
त्रयोलीलारसःप्रीत्यतिशयःसचुनातुमनोगोचरीभूयपर्यवसितइतिकरोतुकथंभूतस्यहेवस्यपंकेनिपंकेनसुव्यक्तसमुद्गकर्दमेप
तितंमेनाकंमैनाकनामकंहिमालयतमपंसमुद्दीप्त्यशान्तकेतिशान्तकःकंदर्पविषेशरास्तस्यसंकाशायस्तंतुषतेधनेमस्ये
त्यर्थः॥कस्मिन्सतितीव्रैरनिशायेनोद्दीप्तिस्मरुचःखरंशोःकरेःकिरणैःपरिचितांसंवर्द्धांतसामितियावत्॥कथोत्थितिं
गडस्थलींसेकुंनीराणानिकरंहरताकरेणशुंडादंडेननीरंधीससमुद्देतुंछीकृतेसुच्छीकृतेसतीत्यर्थः॥ ॥एकंवैदविष
येकनृभेदेननानाधर्मांरोपयरूपांश्चोतिविछिन्तिविशेषायोद्दाहरतियथावेति॥अंतरितिः॥मनःसंस्थितकोधरूपेणा
ग्निनाजायतःप्रादुर्भूतायेकपटनरहरेर्धतावतारस्यनृसिंहस्यस्काराबहुलीभूतानिश्वासवातास्तेर्ध्वीधूताःक्षिप्ताःकु
लधरणीधृतःकुलाचलस्यसानुषुशिखरेषुमरुबलंतोवारिधाद्दामेघादिङ्नामेदिग्गजैर्नागवृद्धाहस्तिभिश्चांवनहं
रिणकुलैःशार्दूलानौनउशाराद्दलचूहरिहरणाव्यस्थलीराशंकयोकिरातैर्मिलैरुद्धानिभूतैरितियावत्॥छायाश्चो
त्यास्वर्थधूमिरसरोगणैःशिविधसनधियासमुपायस्यमानरुचिवासोवुद्धावीक्षितालेषांतेषांतनत्रभिलाषादिस्त
नद्वारोयेहेतुरितिहृदयं॥ ॥गिरिरितिः॥गिरिस्तलेनाध्यवसितंकुचमंडलंमौक्तिकावलंतलेनाध्यवसितांस्वेदवि
दुरचनांवमत्युद्गिरत्यलिहृयंतलेनाध्यवसितंलोचनपूगलंस्थावरंनिश्चेष्टंशारसुहिनहरीधितिरुद्भटप्रकाशानले
नाध्यवसितांस्वेस्वेंकिंसुखंव्यतनमानुतंमध्येमध्येस्तंभनानलेनाध्यवसितंश्वासंवांछंतिसंधनेमान्मथंकाम
स्यधनुस्तलेनाध्यवसितुंभ्रुकुटियुगंस्वधितिनाटस्थंभजतेधनमोतिनैत्यात्तलेनाध्यवसितःकेशयाशाःशिथिलबंधं
गलितबंधनंभवतीतिकिमपित्स्वानुभवैकवेद्यंकोतुंकचमत्कारंतत्वतेनेमनसिजायनमोनत्यसाधारणकलाया

अत्रादित्यर्थः॥ ॥सारोयलक्षणविधिनोत्तरंगतेधनातिरिक्तेत्याहलावण्यिकतिति॥सारोयसाध्यवसानभेदनिश्चल्ल
णासंबंधिपदघटितबाह्यसामान्यमित्यर्थः॥यथाममकुचकनकगिरिर्भातःस्वर्दाभोमौक्तिकाकांतःनवनिधुवनपांडित्यंपिशु
नयितुमयंविपर्ययोजातः॥यथावामंमेव॥अपिनीलोत्पलकरनेनिर्मलेंदुनाशुकेसनाकीर्णोलीलालिहंगशालिनिकांतंवा
संतिकासिकस्यापि॥प्रागन्वयानुगुणतेबाह्यसामान्यधर्ममयोगोप्युपमितसमासबाधकोस्तीतिपूर्वस्याहेशेष॥एवमुप
मितसमासेन्वयसामंजस्येप्युकलक्षणादृश्यते॥यथाममः॥वलिनिःश्रोणिसनयुगचक्रेरोमालिश्रीवाले॥नयनयुगलंवार
विंदेकामिनासरसावमेभासीतिदिक्॥ ॥कोपीति॥हेमकुंदतबकोप्यसोसर्वलोकमसिद्धमभाषोनंदकःअरुःकंस
संपदोनंदकोनाशकइतिशब्दछलात्प्रतीयमानविरोधपरिहारोविरोधाभासः॥अत्रनिंदकइतिपाठकल्प
नाकुकल्पनेवेतिमतिभातिवास्तविकस्येवापातनोपिविरोधस्फुरणस्याभावेनानुदाहरणत्वप्रसंगात्॥हेमकुंदबंकुंद
लीकर्णभूषणभागःसासामिथंभजसेकालियंनामानंकुंडलिनंकुतःकिमुहिश्वदूरतोनयत्यपसारयसितादिति॥
एवंरूपानेक्षासाविषयरूपंप्रयोजनंनिवेदयकथयेत्यर्थः॥कुंदलिसामान्यापाकरणसमुद्दश्यकेनामुख्यव्यापारेणकुंद ना
लिसामान्यापाकरणस्यतदसामिथ्येसंभवादितिविरोधोव्यालसामान्यापाकरणतंभवद्दाभासरूपइति॥ ॥परंतु
दृश्योरप्यानंदरूपतेनिमाणुकत्वभानंदमयश्रृंगारादिप्रधानकाव्यनाथयोःसहृदयानांप्रहर्षनिसंभवपिदुःखमपकरु
णादिप्रधानयोस्तयोःकथंतेषांप्रहर्षनिरितिविदोषतः॥शंकामपाकरोति॥नाद्योचेति॥चकारःकाव्यसमुदायकः
यद्यपिप्राकृतहृदयोरिनिबकुंसुक्ते॥अन्यथाका॥येचेत्येवकिंनकृतंमितिनियोगप्रसंगातव्यापिनाद्यरसेविशे
षंवक्तुमित्थमनिहितम्॥सर्वैरसाःभनुपदंनिरूपिताअष्टावपिआनंदरूपाःकाव्यहवानंदरूपाएव॥वैशेषिका

णांपदृष्टफलकानुमानइवयत्रस्मरदृष्टांतदार्ष्टांतिकभावोपिसुसिद्धएवउभयत्रातथाविप्रतिपन्नस्यप्रतिपाद्यत्वेपिन
काचिद्नोक्तिर्भेदेनविना॥ ॥अनङ्कचित्पुत्रकेनाद्येवेतिपाठःसतुकरुणरसेचार्थकथशब्दस्यापिमहाकविभिरुद्भा
व्यात्मनउपमेयस्यमस्तलवादेवलाभाद्धटतेनसकलरसाभिव्यंजकतयाकाव्यमेवोत्तराभिनंददेवप्रस्तुतमेवं
प्रयुज्यतेननात्यभिप्रज्ञव्यूसमाहितइतिपुनरुपन्यास्यानं॥यत्रनिष्टाएवेत्यस्यतथापाठेविरुद्धमतिकारत्वापानेः
रसाधिक्यस्यो॥त्त्वणातापामप्रयोजकत्वात्॥नात्यंतशांतरसोनास्तीत्यत्राविग्रंथकर्भिर्रसाभकाभावाचेत्यनुप
दंव्यक्तीभविष्यति॥ननुलोकस्वामादाविवेकेवनदुःखरूपाअपीत्यवभारणार्थंतत्रचेतनीकरनमपस्तात्॥अद्भुता
स्याःविस्मयाव्यभिचारिणःपरनिष्ठाएवनटादिरिक्तसामाजिताएवएवकारणकाव्येतु॥कविषुसहृदयेष्वपि
वर्तेतेइतिसूचितं॥नटस्यानुकारित्वेनियमात्कवेःसहृदयांतःपातित्वायश्यंभावादितिहृदयं॥ ॥नाट्यभिन्नेव
स्त्रयशांतरसप्रतिष्ठेहितयामायारसंव्यवस्थापयितुंभूमिकामारचयतिचित्तरनिरिति॥प्रकृतिनिष्ठनिश्चेति॥
उभयेषतामतिहेपतामतिश्चेत्यर्थः॥प्रतिभातीति॥वक्तुयुज्यतरत्यर्थः॥अमंगलाभावनिर्वेदस्थसर्वव्यभिचारिभाव
स्यसमाप्तिमवेर्दृशयाठदृढीकृतमुनिनात्यंकशांतस्तन्मतानुसारिणिःसंगीतरत्नाकरादौव्यवस्थापितःपूर्वपूर्वबा
र्थानुभवसंवाद्यनुभवस्यशरणीकरणीयत्वात्॥मायारसकृतनटानुकरणसिद्धोयस्यमाणमायारसोदाहरणेनुदेया
दिविषयकत्वाद्भूतिभीयएवनरसइतिमुनिवचोगोरवाद्वाच्यमित्यभिप्रेत्यप्रतिभातीत्युक्तं॥नथाचयुक्तंसाम्यादाधु
निकानुभवस्यविनिगंतुमशक्यत्वाद्यद्योरापिक्वेप्रसक्तेपिभरततात्पर्यानुसारिभिःप्राचीनैःसर्वसंवादनुभवाया
सःशांतस्वीकृतेनमायारसस्त्यानंव्यालंबनेचहूयपूयापत्तेरितिभावः॥ ॥व्यभिचारिण्यारत्योयथनीलकिमिरि

स्करसकल्पनेत्याशंक्येत॥नचेतिरसांतरकल्पनांविनाव्यभिचारितापिनसंभवतिरसव्यंजकत्वस्यतद्रूपत्वादित्याशये
नोनरपतिसकस्यास्तिकूप्रभव्यभिचारित्वंमयाकरोति॥नशृंगारस्येतिहेतुमाहविभत्सस्यापीति॥नचविरुद्धयोरे
कस्मिन्संस्थितिस्तथाचबीभत्ससंचारितमबुद्धमिथ्याज्ञानबासनाभिव्यक्तिस्थलेशृंगारस्यानास्वादनयानतत्रशृंगारव्य
भिचारिणीरतिःसंभवतीतिभावः॥अतएवस्थायिरोधिनाबद्धेदकबीभत्ससामानाधिकरण्यतुल्यशृंगारसामानाधि
करण्यादेषएवमग्रेपिव्यभिचारित्यादेभुज्यमानरत्यादिनामेवनाभायारसत्वंरसन्यायप्रभुज्यमानानांतुतेषांश्रुत्यादि
त्वमतएवमायारसइतिरससामान्याभिधाविशेषाभिधाशृंगारेत्यादीत्यादिशंकतनचेतिबाक्यमितिशेषः॥तत्राचोक्तं
स्थलेबीभत्सस्यास्वादनेनरसंचारिणीजिगुप्सेवंशृंगारेरास्वाद्यत्वेतत्संचारीरत्यादिरेवमबुद्धमिथ्याज्ञानबास
नाभिव्यक्तिगतार्थधीतिभावः॥ ॥स्छावितयानुभूयमानमबुद्धमिथ्याज्ञानबासनायाधिष्कृद्योतमापतनाद्दसत्या
पिभिरन्यथातिद्रोमगद्दियथहेयथाबुद्धिबासनापास्तथाभूतायाभपितथाविधेनहर्षादनान्यथातिश्चिस्यानहिदमुक
मेवंचरसोत्पनारपरत्रेतिवक्तमशक्यत्वादितिनथाचशांतस्यरसविशेषतासंथेभिमतायिद्धियेतेस्फुटनरयनिशांत
रससेवेतित्स्मान्मायारसोधिकएवरत्यादयस्तस्त्यभिचारिणइत्स्फुटसंहरतिकिंत्विति॥विरुद्धतएवेतिपाठेनतुमायारसस्यलेरत्यादिमतीतेःकागतिरतआहेतिकिंत्वित्यबनारणार्थंतेन॥
उत्पादविलयाभ्यांविद्युत्प्रायत्वेनतंलक्षयति॥लक्षणंचेमबुद्धाफलिता॥मिथ्याज्ञानमिति॥मिथ्याज्ञानबासनेत्य
र्थोजलक्षणबाक्येनबीरोधः॥ ॥बादीतेलारीलाटदेशास्थीतस्यादृगेबांभोरुहंगंधबहमेरितत्वातस्यरभसोवे
गश्चोचल्यमितियारुनस्यकन्नीफलबुध्यादिसमइहेरिदृशीबाटीबाटिकातिष्ठतिकांतामनोविश्रामहेतुःसरोन

सारंगादिप्रातिपदिकेरादशीवापिकातिष्ठतिप्रत्ययेकश्चंद्रानुकूल्यंकामिनीप्रकटयतीतियोऽर्थनैर्मल्यमार्द्रादिसंपत्तेरेतेनोपभोगसंपत्तिकारकारकारकष्टरूपोहीयतनविभावउक्तःकामिनीकामनीतेकामकीडोमिथःपरस्परंप्रकटयतिएतावतानाद्रिंद्रियजन्यनिर्दोषनिलक्षणशृंगारहपोऽयंविचारीसूचितःकामानुरूपंमनोमिलत्पतिंरूपमाद्रत्यादिकामिनीप्रकटपतित्यत्रयःएतेनकामिन्याद्यात्मबुद्धिरूपमिथ्याज्ञानवासनायाआलंबनविभावोदर्शितःअथोपादेयतामनिरूपमनुभावंदर्शयतिमणिमयभवनंचंद्रमुंजनानंसर्वंतुसेवनीयमितियावत्तत्रमस्तीतिशेषः॥एतेनधनसयनिरुक्तोबंधुरागोबंधुजनप्रीतिःस्वयंसंपादितास्तीतिशेषःएतेनाभिजनसंपत्तिरुक्ता॥हेलोकेशलंकस्यपुंसःलोकेसर्वदाभवनेसर्वदातानासिभपितुश्रेलोपेविधमानानांसर्वथानैवपुंसोयथाकालमनायासेनैवसर्वदाद्रास्तित्यर्थः॥अत्रयथोक्तविभावादिसंपोगाद्रभिव्यज्यमानाकर्थ्यमितंनायकगतामिथ्याज्ञानवासनामायारसइतिबोध्यम्॥ ॥

नहिप्राधान्येनाभिव्यज्यमानोभावोरसमयेत्तेनतथासतिरसस्यैवप्राधान्यात्पभावध्वनिविलोपप्रसंगात्॥तस्मात्सकस्येत्यादिविकल्पानवकाशात्॥ह्यभिचारिणिरतिर्मीयारसंगतार्थयतीत्याहुः॥तत्रापिभावानुभावव्यक्तास्थापेचर्वणायाइवत्वातंप्रेणकृतथाविधव्यभिचारिचर्वणायाअपिनिरुक्तानंदाशावरणाज्ञाननिवर्तनसमर्थोलौकिकव्यापारफलोयथाकश्चत्कस्यचनगौरवानू॥प्रांतरसव्यक्तेरभ्युपगमेतुरूक्षसामान्येवनिर्वाहात्॥परंतुयानकरसव्यापेनचर्व्यमाणत्वान्नभावचमत्कारमकर्षद्रावध्वनित्यव्यवहारःरसस्तुतथाव्यज्यमानोपिनचमत्कारहेतुरितिनरसभावनेरेषःअतएवबालस्त्र्यादीनांतेनोरसास्संवादायतेनयाप्रदर्शिताःरसेत्यानंदाशाविनाभावस्थधर्मयाहकमानसिद्धत्वाचमत्काररहितरसव्यक्तीमानाभावइतितुविचारग्रस्तमेवमार्चा॥कथमन्यथापरमुत्तरंरसमेतेनुमन्यते॥तथा

हि॥अलंकारेचरुचिरेचनविभोतिकारिणिअलंकारस्यमुख्यत्वंगौणत्वंरसभावयोरितिसमाप्राच्यामायारसोनपधार्यएवेतियंथकृदाशयः॥ ॥नाधनिनेपरमिति॥आदिकाव्येति॥हासादीनित्यर्थः॥शांतोपिनवमोरसइति॥ननुशांतरसस्यानेरेकेमानमितिचेन्मुनिवचनेनतथा॥शृंगारःकरुणःशांतोरौद्रोवीरोद्भुतस्तथाहास्योनवनाकथ्यंविभत्साश्चेतितेनचेतनटेशमानोवाभावोगीतवाद्यादीनांविषयवैमुख्यात्मकशांतरसविरोधिनांसत्त्वानवनवशांतरससंभवइत्याशयेनोक्तंनाद्यभिज्ञइतिनटुकंशांतस्यशमसाध्यत्वान्नटेचनदृश्यंभवात्॥अष्टावेवरसानाट्येनशांतस्तत्रयुज्यतइति॥नव्यास्तुनटेशमाभावादितिहेतुरसंगतःनटेरसाभिव्यक्तेरस्वीकारात्॥सामाजिकानांचशमभवत्वेनतेषांरसोद्रोभेदाभावात्॥नचनटस्यशमाभावानदभिनयप्रकाशकत्वानुपपत्तिरितिवाच्यं॥तस्यनकोधादेरप्यभावेनतदभिनयप्रकाशकतापत्तेरन्यसंगत्यापनेःयदिचनटस्यकोधादेरभावेनवास्तवतत्कार्याणांवधबंधादीनांमुरुषसंभवेपिकृत्रिमतत्कार्याणांशिक्षाभ्यासादिनटस्यतोनबाधकमस्तीतिसूत्रदशानिरीक्ष्यतेतदामहृतेपितुन्यायदृष्ट्यालोचितःकुतोहेतोस्तरांतमतिसूक्ष्मसाक्षिणोपिनबाधतेशृंगादीनांविरोधिनांसत्त्वात्सामाजिकेष्वपिविषयवैमुख्यात्मनःशांतस्यकथंमुद्रेकइतिप्रायुक्तं॥नाद्येशांतरसमभ्युपगच्छद्भिःफलबलाद्वीतबाधाद्येस्मिन्विरोधितायाअफल्यनात्॥विषयतितासामान्यस्यतत्रविरोधित्वस्वीकारेतुतदरीपालंबनस्यसंसारानित्यत्वस्यतदुद्दीपनस्यपुराणश्रवणादेरविषयत्वेनविरोधितापत्तेःअतएवसंगीतरत्नाकरेश्चरमाध्यायेशमेवरसानाद्येचिनिकेचिदूचुः॥तदयुक्तंकेचिन्नरसंस्पृदतेनटइत्यादिनाद्येपिशांतरसोस्तीत्यव्यवस्थापितमित्यन्यत्रविस्तरइतिप्राहुश्चैरपिनाद्येशांतरसोनास्तीत्यभ्युपगम्यतेनैरपिबाधकाभावान्महाभारतादिप्रबंधानांशांतरसप्रधानतयासकललोकानुभवसिद्धत्वाच्चकाव्येसोवश्यमं

गीकर्तव्यस्तसिद्धेनःसमीहितमियेनदृनिप्रायकमेवनायनिश्चेपरमित्यत्रकाव्येशांतरसस्यनिर्विवादतासूचकंपरम्परमुयातं॥अनएवाष्टोनाधेरसाःस्मृताइत्युक्तम्यशौतोपिनवमोरसहनिमम्मटभट्टाभ्युपसमनहार्षुः॥ ॥शांतेऽप्यस्तीति॥निर्वेदस्थितिः॥नित्यानित्यवस्तुविचारजन्यनोविषयविरागगात्व्यास्थिनरूनिविरोधस्येत्यर्थः॥असावेवालंप्रत्ययइत्युक्तेअत्रेवविषयेष्वनित्यतामनिरूपंविषयदोषविचारंविनाबंधस्यनिवर्तनेनेति॥ननुनिरुक्तंनिर्वेदस्यास्थिभावत्वेशांतेनैर्विलक्षण्यंपरिहरतस्तन्यात्समावविश्रामानंदप्रादुर्भावसमयत्वानुपपत्तिविरोधः॥उच्यते॥यद्वकामस्करखंलोकेषद्वहिर्व्यंमहत्करंवंतत्प्राप्तस्यस्करस्यनेनार्हतःशाठशीकलामिति॥अतएवसर्वनिविरामोस्यस्थापिभावइत्यपिनिरस्तमनाबस्यास्थापिनायोगादित्यभिप्रेत्याहदोषप्रशमानंतेनिसर्वानुभवसाक्षिकःकामक्रोधरूपदोषापगमनावस्थाथामात्रविश्रांतसंभूतानंदइत्यर्थः॥अत्रेवनिरोहात्मिकोविरक्तिर्विभावबंधस्यतितस्मान्निर्वेदस्यनिरुक्तदोषप्रशमस्यवास्थापित्वामेत्यक्तमतभेदोनेषोहरणभेदोयसयः॥ ॥हेयमिति॥इदंरूपनसंपत्तिशालिहर्म्यंयहृदयमस्थिरचारुतेनबंधयरोषबुद्धिरूपोविभावउक्तःनिकुंजनवनंश्रेयमाश्रयणायमेतेनोदासीन्यरूपोनुभावउक्तःधनंप्रदर्शरागहेषात्साधनत्वेनानुयादेपरत्वात्॥तार्थंपयःपेयमानायासंसंपत्तेनहितादिनप्राप्तिपरिहारार्थंकिंचाहानिरूपमनुनावांतरमुक्तंभगवनःषड्विधैश्वर्यादिगुणशालिनस्तदुक्तमैश्वर्यस्यवीर्यस्ययशसःश्रियःज्ञानवैराग्ययोश्चषण्णांभगइतीरणेति॥हरेर्विछोःपदांभोरुहंगेयमेतेनमनिरूपव्यभिचारीसूचितःजन्मदुर्भंशयनोचिरावनेयमेतेनतापसदर्शनमुद्दीपनमुक्तंमनोधर्मेनिधेयमेतेनवेदांतश्रवणमुद्दीपनांतरमुक्तंवसितासितस्वर्गंगायमुनयोःसंघातस्यसविधेप्रयागेस्थेयमेतेननपोवनदर्शनमुद्दीपनांतरमुक्तंपुराणंमहात्मचेतन्यंध्येयमेते

ननासाम्यदाहिरूपेनुभावोध्वनितइति॥ ॥वेदस्थेतिचेत्कमलाकांतस्यपदंनकीर्तनंतद्दमध्ययनादिसर्वंध्यैतज्ज्ञत्वफलस्मृद्दायविनाशिलादेतेननिरोहात्मिकाविरक्तिरालंबनविभावउक्तः॥आनंदस्यनिर्विषयत्वेपितद्दिशेषणप्रशमेसविषयकेछाप्रतियोगिकत्वादेवालंबनत्वमाबाध्यवसिज्ञमितिबोध्यंवेदस्यस्वाध्यायसाध्यत्वंगुरुमुखोच्चारणानुच्चारणंश्रवनमेतेनवेदांतश्रवणमुद्दीपनमुक्तंशास्त्रंपरिचिनमेतेनमननमुद्दीपनांतरमुक्तंपुराणंश्रुतमेतेनवैराग्यदार्ढ्यमानिपादनायनियतकालिकबंफलविषयकुचिर्वाज्ञमुपन्यस्तं॥तत्रदृष्टांतउक्तश्चांतरंचनिर्तसदृशिलंतसमाछतंभूपसांभसासेकोविरचितस्तत्सर्वेनिःफलंभवत्यालबालबलयेयदिवीजंनसिक्तमेतेनमतिर्व्योनिचारिभावोध्वनितइति॥ ॥इतिचीज्ञमुपनामकगंगारामविरचितायांनौकाख्यायांरसतरंगिणीव्याख्यायांसप्तमस्तरंगः॥७॥

॥श्रीगणेशायनमः॥ दृष्टयस्त्रिविधाःस्थापिनावज्ञाव्यभिचारिभावज्ञारसज्ञाश्चेतिसंगतंकशास्त्रानुसारहस्थापिभावमेदृनियतमेदादृष्टीराहभरुधेति॥तादृहिशतिस्त्रिंशेत्यादिव्यभिचारिभावज्ञादृष्टीर्विज्ञतंविंशतिपेति॥तादृहिश्चतेत्यादियद्यपिवस्त्रिंशद्दाव्यभिचारिभावास्तेषांदृष्टयश्चविंशतिधेतियथाविनियोगंयोगेनभवंति॥तथापि॥यथातासांतेषुविनियोगस्तथासंगीतकशास्त्रप्रतिपादितंनबलातीयेयपुस्तनदृतिदृष्टमावेणहोच्यते॥यथाव्याजादृष्टिस्तीनाथयस्मारेचथयाबाधिकाशमनोवर्षेस्मृतंवुधतायोचथयाधावाविद्युतान्मारेदैन्येचेत्सन्यवाविस्मरः॥ ॥रसनेदृनियतभेदादृष्टिराह॥रसभेदादितिनाउद्दिशतिकोनेति॥मनांतरमाश्रित्याहकूणितेति॥एवंस्थापुरुषयोःप्रलबस्थाद्दिभेदोस्त्रेयपरंत्वेयंविधभेदस्यस्वस्वानुभवमात्रवेद्यत्वसर्वसंवादाभावादानेत्याश्चनासाबुद्दिकेतःतदुक्तं॥इत्थंकदृष्टयोलोकदृष्टिमार्गमुपागतःषट्त्रिंशल्लक्षनंतास्मुस्तारास्थपुरकर्णणा॥संदर्भोद्भूतमणयेतात्रप्रत्येकंयत्नुमल्लमादृतिः॥

॥संगीतकप्रतिस्पर्द्धिविशेषलक्षणानुसारेणदृष्टिविशेषाउदाहरणीयाइति॥विस्तरभियादिङ्मात्रमावेदयितुमशोक
वनिकान्यायेनललितामुदाहरति॥तत्रेतिललितेति॥तल्लक्षणंतुसमभ्रूस्तंभस्मितायांगकुंचितामधुरोक्तिमुखी॥ललितालतेमो
क्तादृष्टिर्मन्मथतारकेति॥मनसिलन्यपतिरिति॥हेरशनीमुखीकामदेवोवाभूषणंवास्त्रंयंष्टनंमदोवानुवनंवामीवनंवाबधं
चेत्यखिलमवाशब्दमयोगः॥अत्रप्रत्येकंकांतांधर्म्यद्योतकमाधान्यप्रतिपादनायसर्वत्रचीतिवीप्सांविक्षेपःसद्दृनंतेलरे
लक्षंचलयत्कमलेतस्यविनयफलिकायालीलारोभावितिलोचनेनरूतार्थंभवतिसकलनिरूक्तवस्त्वभिलषितार्थसं
पतेःकथंभूतेनलोचनेनयोशेषस्तेनशालतेतच्छीलेनस्त्रेबंधविधविशेषेणमानेननिरुक्तलक्षणलक्षितत्वमावेदितं॥
तथेचग्लानामुदाहरति॥ग्लानायथेति॥तल्लक्षणंतुविनिमोगपुरस्सरमुक्तसंगीतकेअंतर्निर्दिष्टनारायामलिनामेद
चारिणीविरूढधूयत्वमपुष्पाग्लानाग्लानौनियोनमथिनिनश्रमधर्मीतयछद्मेनकियानत्यसाकोलस्यहितायांतस्यत
रोध्याहारात्त्वयःसंपद्यतेपर्यग्लालकरोचिषइति॥अचलानांपर्वतानामबलसुधाराजःश्रेष्ठोहिमालयःतस्यदुहि
तुःकन्यादृशोऽभूपुरा छिन्नकनीनिकेनायास्तस्यबोलद्वेभूयाल्लिकिभूतेदृशोनिस्यंदेतिनिश्चलस्यनीलोत्पलस्यच्छा
यायोनिर्दितस्यश्मरयुगलस्यस्यदेयास्मदेएतेनलक्षणबाक्यघटकपूर्वार्द्धार्थःसंगतःउत्तरार्द्धार्थेसंगमइतिसलें
तं॥शंभोशिवेसंकरेजलकणैःक्लवाशीतलेनशिशिरीकृतेनस्वतःशीतलस्यापिनश्रमापनोदकत्वंश्रमवाहुल्या
दित्याभिप्रायकमिदंविशेषणंशशिनावंद्रेण॥रोखरशीतलेनेतिपाठेचंद्रवच्छीतलेनेत्यर्थः॥शशिनेत्यस्यचंद्राकार
व्यजनेनेत्यर्थः॥यस्कलत्रस्करोखरेणेतंसेनानरबस्वसमंपर्वतिनापरचानुभूतश्रमहरणसभावेनगंगाजलेनेतिनिर्व
लीकोर्थः॥वांतसमानन्वतिसांकिभूतायाअचलाधिराजदुहितुःपर्यस्तेति॥पर्यस्ताविकीर्णालकानांरोचिर्नामदिति

र्यस्यास्तस्याःपुनःकादृश्यांस्तस्याश्रमेतिविपरीतरतगर्भादिमयुक्तश्रमभावतःपुनःकादृश्यांस्तस्याःभस्यंदेति॥अति
शयितकंपशालिनीगद्गशोभायस्यास्तस्याइत्यर्थः॥दिङ्मदर्शनमात्रमेतदित्याह॥एवमिति॥तद्यथानाम॥मृगयावि
व्याधप्रधावितमृगीविलस्तदृष्टिरिव॥घनपटलंपश्येत्यस्तस्यादृष्टिर्मयादृष्टा॥तत्रेर्षशंकितादृष्टिः॥तल्लक्षणंतुआमू
टेर्षायतातिर्यग्भ्रुहुश्चकितनारुका॥नातिस्थिरानिर्दयाहरिणसणावहिरुत्सुखा॥शंकितांशंकिताहरिणीव्याधविद्धिरु
दाहृतेतिबोध्यं॥ ॥प्रसंगादाह॥॥अथेतिरसानांस्थापिभावोनिरसानामत्रयेहानंदमयत्वेनजन्यजनकभावात्
भवात्॥शृंगारादितिरतेरित्यादिबोध्यं॥इतरपरिशेषमसहमानआह॥अयमिति॥तत्रसम्मतिमाहपूर्वेति॥कथे
तिकथाप्रबंधेनायस्येत्यादिःसंबंधःसंदर्भविशेषस्तस्यायोगोघटनातस्मादित्यर्थः॥एतेनकार्यकरणभावस्यस्वतः
संभवंदर्शितंकविभीटोक्तिनिष्प्रत्यूहंदर्शयति॥कवेरितिविधक्षाद्यानश्चेतियोजनारसभावाइतिरसभावाश्चेत्यर्थः
आरब्धानत्वमेवतत्॥यद्वारसानांभावाश्चापिभाइत्येवार्थः॥ ॥तथाह्युदाहरति॥यथेति॥मातुरिति॥मातुरेणुका
याउदारांप्रागुणीभूतोदशनवेषोरुहयुगलंलब्धभवत्तानस्माद्वलंतिस्वर्गतोलसद्दितिपाठेनबलसंतोभासमानोवा
व्यधारांदृष्ट्वातातस्यजमदग्नेर्यस्थलसंबंधिरुधिरचर्ययोणितकूटंचभेक्ष्यकुध्यताक्रोधभाजाभार्गवेणपरशुरामे
णसहस्राक्षुतस्यरमनसमारंभेणदलनोद्योगेनगंभीरंयद्दीर्घनेनसकूजंतीयादीर्घस्त्रिस्तलंवपियद्वल्लीसकंदूअंत
तस्यसकलकलायाःकौशलस्यसूत्रधारःप्रवर्तकाचार्यःकुशरोहस्तेन्यस्तइत्यर्थः॥ ॥हितोपमुदाहरति॥यथावे
तिकुरंगाख्याहेति॥हेसुभगतवारिभटःप्रतिपक्षयोधाविप रीतरतिधावविस्कंधमंसेकिमपिकिंचिदंशोनियतंती
कुरंगाख्याहरिणीलोचनायावेणींकुंतलजुंडादृष्ट्वाधिम्नीवंमीयायांयुष्मत्प्रबलकरवालव्यतिकरंयुवादृप्यन्प्रकंप

नशालिनः करवालस्यखड्गस्यद्युतिकरसंबंधेस्मरभेदस्मरणसमकालमेवस्तब्धःसन्परीरभणरसादालिंगनावेशा
द्हिरमतिनिबंधनंहृत्यर्थः॥ ॥कविर्विवक्षावैचित्र्यंदर्शयितुंप्रकारांतरेणोदाहरणांतरमाह॥ यथावेनि॥सुधांते॥दशकं
ठोरावणोयुधिसंयोमेकुपितस्तोतस्यंदनस्यद्विनादंकुद्धकालरुचकचक्रोधाधिकध्वनिचारिदास्यंदृष्टि दिशित्यकथान
द्तिथादृष्टभाद्भूतनोदामिन्यांजनकपुत्र्याःसीतायाःसाम्यंसादृश्यमालोकमानःसाक्षात्कुर्वाणोराघवःस्त्रिनपालिःस
नृपबभासेवाध्वस्यनत्यन्त नृत्यर्थः॥एतेषांनिरूपितरसानां॥अंगांगिभावायथानांअविरुद्धानामेकत्रसमावेशइतियाव
त्॥रससंकरइति॥बहुविधालंकारसंयोगेनमनाविशेषणवानरसमेलनेचमत्कारानिशयेनविभिन्नव्यवहारविष
यत्वशोचित्यादितिभावः तथाचांगत्वप्रकारेणभासमानत्वस्थायांतरत्वापिकत्वेनबोध्यं॥लोकालपंतीति॥व्य
क्तीनविध्यति॥चेनदुपरिष्टात्॥ ॥रससंकरव्यवहारबद्धसरावलव्यवहारस्यविधियंदर्शयितुंभूमिकाभा
रचयति॥रसानांमिथइतिविरोधइतिद्विविधोविरोधइत्यर्थः॥द्वैविध्यंचतद्धिकरणाद्वासिचतद्ज्ञानप्रतिबद्ध
ज्ञानकत्वेनद्वैनबोध्यं॥नन्वयंविरोधः किंसर्वेषामेवाहोस्वित्केषांचिदेव॥नाद्योदर्शितरससंकरव्यवहारस्यनि
र्विषयत्वापत्तेःअविरोधस्यमुख्यकापेक्षत्वान्नार्थक्यापत्तेश्चनांत्योयतस्तेकइत्याकांक्षायामुक्तकार्यकारणभावा
पन्नव्यतिरिक्ताइतिपरिशेषाद्दाद्यंतवचनमुच्यते॥तथाचजलधारापिशृंगाराद्भुतयोरविरोधात्॥तस्मात्कामसीभव
तीतिपर्यवसितार्थकार्यायथोर्यथाविरोधस्तान्विशिष्यदर्शयति॥तत्रभरतइति॥यद्यपिपंचषष्टाक्षरयोर्लघुगुरु
व्यत्यासोदृश्यते॥तथापिगुरोर्लघुप्रयोगोवारणेलघुत्वमेवमन्यस्यान्यथोच्चारणेन्यथात्वंनित्यमिष्टायाआसंगतिः
हास्यकरुणाइतिः॥कार्याभूतहास्यविरोधिनःकरुणस्यकारणाभूतशृंगारविरोधोयुक्तःप्रायएवेतिनदृष्टयुक्तिरिति

मंतव्यं॥अतएवकरुणविप्रलंभाख्यंरसांतरमामनंति॥ ॥विरोधप्रदर्शनस्यफलंदर्शयन्नन्यदपिप्रसंगाद्दाहृवे
दिरसइवेति॥विभावानुभावव्यभिचारिभावाइति॥प्रत्येकमितिशेषःएवमग्रेपि॥तत्रफलाभूताकथनेब्रूयादिति॥
असाधारणेविशेषणेनेब्रूयादित्यर्थः॥नितांतंभीवनोन्मत्तागारस्कामहाहवे॥वसुंधरासमालिंग्यशैरनेधीरनेरपइ
त्यादौसाधारणविशेषणमहिम्नाविरुत्थयोःशृंगारबिभत्सरसयोरनिष्टकत्वं॥वर्षितथाश्रुनासंगतेःअभासहायत्व
तात्पर्यकाव्यार्थकनविभावकत्वमितिकनानाद्यत्वाच्चअस्तांविरोधिनेरसकेसमस्तविरोधोपीतिन्यायातइतिस्तदपि
तुंवैरिरसइवेतिदृष्टांतमभस्मात्॥ ॥किंतार्हिसर्वथावैरिणएकबंधोनकर्तव्यएवेत्याशंक्यकर्तव्यःपरंतुविरो
धंपरिहृत्येतिवक्तुमुपक्रमतेकिंचित्॥अंगत्वानुपयोगांगभावमापन्नस्यांगांतरेणांगिभावमापन्नास्यत्वंनेनविरोध
एवेतिविवक्षितमर्थंसूचयितुंमंगांगिभावानापन्नयोरित्युक्तं॥एकदेशेसनीति॥विरोधभंजकावच्छेदकैकोसती
त्यर्थः देशपदेनकालस्याप्युपलक्षणात्॥क्वचिदेकदेत्यपिपाठः॥नचैवंकालभेदेनविरोधपरिहारस्यानुदाहृ
तत्वादनुपपत्तिरितिवाच्यं॥वक्ष्यमाणदेशभेदोदाहरणएवनानारसाःस्थाणपइत्यत्रनानाभयोनेहसइत्यहितपाठेना
त्यर्थात्॥नानार्थत्वाधीयंतेनिपंक्षयतइत्यादिश्चतत्वर्थोबहितैःकरणीयइतिदिक्॥देशनेदेसतिदेशनेदेपिसति॥अपि
नाधिकरणभेदपरिग्रहःनवैरमिति॥नाघोविरोधइत्यर्थः॥ ॥समयभेदेसत्यपीतिउदासीनचर्वणाव्यवहितचर्वणा
कलेपिसतीत्यावद्दिपृंक्षमतिबंधकाभावःसंपद्यतइतिफलितार्थः॥नवैरमिति॥नहितायोविरोधइत्यर्थः॥चिरंत
नवासनारूपस्थायिनामकनाव्याप्यरतितयाकनिकविभिन्नकालावच्छेद्यत्वाभावेनपथाश्रुतासंगतेः॥नवो
धकविशिष्टस्थायिनआधुनिकविभिन्नकालावच्छेद्यत्वाभावेनपथाश्रुतासंगतेःसंनवत्येवसर्वत्रालौकिकस्य

शृंगारस्यबीभत्सस्यवानुद्बोधादिनिबाध्यं॥यत्रोदाहरणेतथाविधविभिन्नकालावच्छेद्यत्वप्रतीतिरास्तांतत्रिसंस्तथा॥नरसिंहप्रेक्षेवदेशयदार्योविरोधभंजकावच्छेदकलेनानुगतोऽस्त्यदर्शितोस्माभिःप्ररूढेनुतथाविधविभिन्नकालावच्छेद्यत्वप्रतीत्याव्यवस्थमाणसमयभेदोदाहरणसंगत्यापतेर्दुर्वारत्वात्॥उक्तसमयभेदोदाहरणस्योहनीयत्वेवस्यमाणोदाहरणस्योपलक्षिनज्ञानविरोधोदाहरणपरत्वेचसंदर्भासंगतेःनचैवंघटतदभावयोरितिदृष्टांतवैषम्यमितिवाच्यं॥अनायत्तेप्रतीत्योस्यपूरणेनसामंजस्यात्॥वैरंयथेति॥वर्तमानकालकुचकरजदेशैक्यादुभयविधोपिविरोधोपथेस्पर्धः॥प्रियेणेति॥असावन्वयमुखःश्लोकःस्यद्वार्थएव॥इथमत्यनवलप्रतिकूलरसांगानांनिर्वोढनकर्तव्यतःप्रतिकूलांगंप्रकृतपुष्टिबाधेतसुदोषसंदर्भानेनबोनयोपहतिःस्यादिति॥प्रधइकार्थौ॥ ॥यस्कगत्याधिकरणभेदाभोवेपिनिरूढदेशभेदविवक्षासामर्थ्येणापिविरोधपरिहारोभवतीतिदर्शयन्भायविरोधपरिहारमुदाहरति॥दशभेदइत्यादिएकइति॥कमलापतेर्लक्ष्मीकांतस्यभगवतोनारायणस्यनानारसाविभिन्नावच्छेदकाविच्छिन्नतत्स्थायनुभावकविभिन्नचेष्टाभाजःपाणयःपायासुरकोन्यतमःसिंधुभुवोलक्ष्म्याःकरेविधुलितःकंपमानोनिहितोहितायस्तद्वत्यःकश्चिद्वकेस्थितंतद्गतोयोद्वाभ्योविलक्षणःकश्चित्कालकूटकवलक्लिष्टेश्वेउग्रासचिद्वलकामधर्मसिनिशिवेधतश्चतुर्थायसिद्धस्कभूयइतिभूयःपट्लोकानुक्रांतिंप्रकटयद्वाक्यालंकारमेवस्वारनिधेःसमुद्रस्यघनप्रमथनेदूनरमयत्सानिध्यादेतत्पवमरूढेप्रथनेतथाकरुणथेवसक्तइत्यर्थः॥विरोधाभावइति॥नानापाणिरूपावच्छेदकभेदादेकाधिकरणकत्वेनप्रसक्तस्यादिरोधस्याप्यभावइत्यर्थः॥भग्नमिति॥कामरिपोर्महादेवस्यधनुर्भग्नंराज्यंपरिहृतंयत्रकानने स्थितंतत्रहारानिर्मिःस्वरस्थिशितंस्पष्टंकपिलालितोलंकेशोदलितोलंकावधूनांरुदितंविरायबकुकालंशुतंविदेहभूःसग्नतातद्राम

स्यापिलंकमलोकानरमित्यर्थः॥विरोधाभावइतिविरुद्धयोर्व्यवहितचर्यणाकत्वेनतथैवप्रसक्तस्यहितीयाविरोधस्याप्यभावइतिभावः॥नचकरुणशृंगारयोरप्यवहितचर्यणाकत्वाद्विरोधएवेतिशंक्यंतयोरधिकरणभेदात्॥नास्त्येवानयोर्विरोधइतियथाश्रुतमूचानुरोधिनः॥अंगांगिभावान्ययानाभितिविरुत्थानाभितियावत्॥एतदेवप्रपंचयन्नाहेत्यादिनाभग्नमित्यादेरुपलक्षणत्वेसतिपूर्वपूर्वोयमदोषद्वाद्विनिभावः तथाचविरोधप्रकारेणभासमानस्वस्थापितरेस्थापिकत्वंतत्वंबोध्यम्॥प्रकारांतरेणापिविरोधपरिहारंदर्शयति॥अंगयोरितिनरसहानिरिति॥हृयःसमुद्रित्यप्रधानरसांगत्वानुपपत्तेरितिभावःसीतामिति॥रामेणबाचिमयबलकुबलयस्यद्वैचंचलंचक्षुःस्त्रियनीसीतांमत्समर्पितरसांशरैर्दलितांबपुषोशोणितानामाशारेधारासंपातैःसिक्तांसेनोसंवीक्ष्यकोधेनतत्कार्यावियेकाद्विनाद्रष्ट्यतोगर्वविष्टस्यदशमुखस्यनियतांमुंडांनोलाभात्प्रमोदेनहर्षेणकीर्उत्साःकाव्याःकरालाःयानुकुर्वाःसहचरीकोटिस्थानिधननिदानत्वाच्चवाच्यहिःसंदृष्टेइत्यर्थः॥अबकार्यारंभप्रतिपत्तेकार्यानंतरभाव्युपमानतोनातुल्ययुन्यागांगिभावोपिविरोधभंजकइत्याहएवमितिविरोधिनोरितिएतेनान्योन्यांगांगिभावापभ्रयोर्नत्वन्योन्यांगांगिनोवायभ्रयोरिरुक्तं॥अविरोधिनोरितिपाठेतएवेत्यादि॥नरसहानिरिति॥प्रधानरसंप्रतिगुणीभूतरसस्यांगत्वानुपपत्तेरितिभावः॥भोजंगमिति॥दशकंधरेणभोजंगमंयागिरिमंथबालजलहासकंथापदेथशास्त्रंमुमुचेविदेहतनयाविरहाकुलेनरामेणतत्संधेद्विनमथशास्त्रमिवव्यलोकिदृष्टमित्यर्थः॥अबभयानकेवीरस्यांगत्वादिविरोधननुरसोहिविधःस्वनिष्टःपरनिष्टश्चेकुतबस्यबंधकनिपाययिष्यतीत्यंसयोर्हयोरपिसंभोगदर्शनात्कथंशृंगारबिभत्सयोर्विरोधइत्याशंकतेः॥ननिति॥किमत्रनटस्थस्यबीभत्सेनविरोधःशृंगारिणोरेवबातेनसहसाक्षिमतोनाप्रोधिकरणभेदाद्विरोधप्रसरस्यैवाभांत्योगगौरवंकथेना

न्यतरस्यापि जुगुप्साया अभावादित्याशयेनोक्तम्। तटस्थस्येति। एतेन रतिकोधोत्साहभयशोकविस्मयनिर्वेदेषु भागुरिहेतुत्वयथालंबनाश्रययोः पृथक्करणस्य योः नथाहास्यजुगुप्सायांचसर्वभावयोरालंबनाश्रयरूपयोः सम्यगनीत्याकथंसोद्दीपनत्वादिति यत्किंचित्। तटस्थस्यतथाविधस्याश्लेष्यत्वात्तस्यानाश्लेषविषयोतुःस्वकीयकांतावर्णनयाधिक्यरसोद्दीपकभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं॥ ॥देशभेदाभावेपि द्वयोरेककालतास्वेवेति पुनः शंकते॥ नन्वेतथापि निजाधिकरणनेत्रादिनानिरुक्तस्वलेविरोधधारणेपीत्यर्थः॥ बीभत्सहृन्निसतीशोपः नैवतथादृष्टमिति विभ्रमिपभ्रमस्य हृतधाह्नातिपदपीतियदपिशिवस्यहृद्विशालमुंडमालाबर्त्सतेपाणिनरकपालंनयजाति॥ चैलरौरवबंधनभयनिं तद्पिरौद्रस्फुतायाःपार्वत्यापुरारौरिवपक्षपातःप्रेमातिशयःसमुदयत्यतएवकामिनोःप्रेमबंधःप्रेमसंबंधिविशेषोबो धकेनाप्यनयनोद्बुद्धनिमित्तमित्यर्थः॥ नायकेरागोल्कत्यादिपनायकभूषणेपिमत्यन्तिरायानजुगुप्सेरुक्तनिमित्तायमेवेत्यनिप्रेत्याहसंक्षेपमिति॥ अथमेपिवस्तुतोजुगुप्सितत्वेनदोषदूषितत्वेन॥ जुगुप्साहेतुभूतस्यभूषणोजुगुप्सितत्वावगमस्यप्रतिबंधकस्यसत्तामुपपाद्यजुगुप्साविरोधिशृंगारसामग्र्यासतीकेमुतिकन्यायेनोभर्तृभक्त्यतिशयेनभूषणेजुगुप्सितत्वावगमस्यहेतोरभावादित्यर्थः॥ स्थापिभावाभावाद्वर्तेभूषणेजुगुप्साव्यंजकत्वाभावात्॥ तत्रभूषणेनस्मादितिपपाद्यते॥ किंचेति॥ यद्यप्यत्रप्रकरणेरसराद्वस्यापिभावमात्रंगृह्यतेनखंडानंदमयस्यरसस्यविरोधासंभवादिरूक्तप्रायमेवतथाप्यत्रनरबाधेनैकनरस्तत्रकोनुमंतव्य इतिजिज्ञासंदुनरभिधत्ते यंवीरभयानकयोरित्यादुतयोश्चवीरधर्मकत्वेनेत्यिति॥ एकस्यसंभवतसामग्रीकत्वेनेदिनरस्यापिनभवत्येवेतिसमाधत्तेसत्यमिति॥ रसावेशाद्गौरुक्त्याद्वयोरनयोस्त्वपिभावयोरेकाधिकरणेसमुपलभ्येप्यधिकरणभेदेद्वयविष

यभेदोपिविरोधभंजकोभवतीतिप्रतिपाद्यते॥ सतिचेत्यादिविषयभेदमेवाहवीरस्येतिरौद्रहनयोर्विषयभेदमुपपादयतिरौद्रेचेति॥ ॥वैरिरसंवारयेदित्यादिमागुरुमुद्राहृत्यांयोरंगगिनोर्वावैरंतत्कथमेनेदित्याशंक्यतत्रप्रकरणेविरोधिनोरसस्यांगेयथाविधमानेष्वपित्यांगेषुप्रकृतरसाभिव्यक्तेःप्रतिबंधोवापकर्षोवास्यानथाबचनेनकार्यमित्येवाभिप्रेतंननुसर्वथैवविरोधिरसप्रतिपादकंनवाच्यमितिनियमःवैरिविजयरूपवर्ण्यशोनाधायकस्यबाध्यत्वेनविरोधिरसनिबंधनस्यप्रकृतरससंपत्तिपोषकर्वानामत्यंतोपादेयत्वादित्याह॥ सवैरस्यतिकेचिन्नुविरुत्थारसोयंशृंगारसास्तेषांभावोवैरस्यंविरुद्धोरसइतिकृतेतार्किकतथाचप्रकृतरसविरुद्धरसव्यंजकंनिरसनीयमित्याहुरुनन्न॥ वैरिसद्वेष्यादिनायोनरुनयापक्षेपूर्ववदित्यर्थकयदित्यर्थकतथेत्युक्त्यार्थकान्यचेतिचसंदर्भसंगतेश्च॥ अन्येतुवैस्यंनामपानकेसिक्तायातेनेभावंतुदर्शनेतत्तद्वेतुवेचनादित्यंत्यादाहुतदयिनवस्थमाणानोविरोधेनगतार्थत्वात्॥ किंतुरसस्यवैरंप्रतिबंधोवायदीवानस्यतिजुगुप्सोद्दीपनार्थकमेव॥ अखिलंननुकमावं॥ अवधेयंविरुत्थरसवद्विरसनीयत्वेनद्रष्टव्यं॥ अखिलपदार्थविवेचनमिदंतुनसंमतिमाह॥ पूर्वार्धार्थइति॥ अन्यत्रचवैरिरसमिलक्कान्यद्वेरस्योत्पादकमयकर्षहेतुवचनमिति॥ सामान्यतोविशेषतश्चप्रकृतरसप्रतिपादकंरसशृंगारादिरद्वस्वरूपमित्यर्थः॥ ॥पथेत्थमविरोधसंपाद्यनेनविध्यमानोविरोधिरसोरसशब्देनशृंगारादिशब्देनोनाभिधातुमुचितोनास्वाद्यतापत्तेस्तदास्वाद्यंजनमात्रनिष्ठाधर्मस्यसर्वसंमतत्वात्॥ नचपदार्थाव्यक्तेपिव्यंजनायांनदोषइतिवाच्यं॥ व्यंग्यस्यप्रतीतौपुनर्बाधकरणेसामान्यतोबलमनारब्धदोषात्॥ अन्यथास्वाद्यतायछेदकरूपेणप्रतीतिजनकव्यंजनोपासनायाअवश्यकत्वेरसस्थलेपदवाच्यत्वस्यकाव्येकल्प्यत्वेनविशेषाच्च॥ तथास्थापिनोच्यभिचारिणोवापदवाच्यत्वंदोषोनिरसनीयःकविनेति॥ दर्शयति॥ वचनमितीति॥ उपल

क्षणमित्यस्यप्रकृतरसस्थापिव्यभिचारिणोऽसामान्यतोविशेषतश्चप्रतिपादकस्यवचनस्येत्यादिः उक्तन्यायमन्यत्रातिदेशति॥एवमितिप्रकृतरसस्यविभावतावच्छेदकरूपेणानुभावकतावच्छेदकरूपेणवाप्रतीत्यजनकंविलंबितप्रतीतिजनकंवा यत्वचनमप्ययुक्तमर्थहेतुर्नवाच्यमित्यर्थः॥यत्पुनस्तत्रविलंबरसानांस्थापिनांव्यभिचारिणांवासामान्यतोविशेषतश्चप्रतिपादकं वचनं॥उपलक्ष्यमेवाहएवमिति॥विभावानुभावविषयोयत्कर्षहेतुर्यत्वचनंवाच्यमित्यर्थः॥शेषंपूर्ववदितिकृत्वाऽऽस्वा॥ बलाद्गोरायनिषेधप्रतियोगीभूतंविरुद्धांगंसमबलमुदाहृत्याधिकबलमप्युदाहरन्नेवस्थायिनःपदवाच्यत्वमपिनयथा भूतमुदाहरति॥यथेति॥क्वाहमितिमानवतीप्रसाधनस्यहत्यादिद्वाराकर्तुमशक्यांतांमन्यानस्योक्तिरियंजहंकलंका भद्दौक्कशब्दौमहदंतरबोधयंस्तेनायथोऽसमागमसदृशइतिभावःमधुसमयोपसंतकालःक्वेत्यनेनाचिरायगमःसू चितःअमोसंघटनकालोचितथाक्यंईदृतिकाथाकुचेष्टयनेनचयासमारोप्यपराधोत्वंतासंबाधितएवोच्यतेमेघ छायामतिचलमित्यनेनयत्किंचिद्वशंनाद्यितयासदृगतिसमशीलमाधवोविघटकारणमप्यनिवारणायनयेतिसू चितं॥ ॥इदंस्वाभाविकमित्यनेनचकालोतरेचयमेवास्योद्दीपकेपश्चात्तापाभावश्चिष्यतीतिसूचितंयूनोःयुक्तावयुक्ति श्चेतिहयोःप्रेमयाकृत्रेत्यनेनाकस्मिकतोऽन्यस्यकार्यमार्थतायाआपवैफल्यमार्गकमानोवत्साप्रवर्तेपितुंबलवनरा निषंप्रतिपादयति॥आयुरिति॥तत्रचायुश्चञ्चलनलिनीदलबिंदुसमानमित्यनेनस्वभावतोनश्वरस्यनाशसाधनसं पत्तिरनापासितेवेतिसूचितंदुर्मुग्धेस्वतोनुष्टेपविवेकरहितेमानंचिरसूजहितोपदेशादितिभावःस्वार्थपरायणस्यत वकृतोहितत्वमितितुमाशंक्याइत्यनिप्रायेणाहसकलमितिजगतुच्छमवस्वार्थसाधनविकलमेवनिर्वेशप्रतीयोवग छामइत्यर्थः॥तत्रेति॥बलात्प्रसभावपिकषायपानप्रसक्तिवद्रुतुदतास्येवनपरं॥सितोपलाबलेहनप्रसक्तिविवेकरस

तेतिहीनबलःशृंगारःप्रयत्नेननिर्वहंगेनदुष्टतात्प्रत्ययेनबाध्यतेतेचेतिमधदृकाथाप्यधितएवेतिभावः॥ ॥रसनिरूप्यर सानामनिरूपितुमुपक्रमतेऽनौचित्यमिति॥रसप्रतिकूलमित्यादिःब्रह्मानंदमयत्वेनैषसमयस्तूष्णींबाहिस्थायतोस्वकं ब्रह्मस्वरूपंतेनदुःमतेनैषामनाबन्निणःवीणासंचारनारदस्कनिकथालापैरलंतुबुरोहमितारस्वभंगमयहृदयःस्वस्थानलंक श्वरइतिकस्यचिन्नाटकस्यपद्येविभलंशृंगारगीभूतवीरसासंपेक्षपरमैश्वर्यपरिपोषकत्वमास्थितस्यतीयादिकवचन स्यब्रह्मानंदाधिक्षेपपरस्यानौचित्यंदोषत्वाभावेनयथाऽतासंगत्येत्यत्रविस्तरःअनौचित्यस्यसाक्षादेवरसदोषतानपरं परकायविभावादिवत्परमुख निरीक्षकतयेत्याविष्कुर्मुसर्वथेति॥अथस्यमेयः॥ननुयत्किंचिदेवकारविशेषविशिष्टमेवचेत्य र्थः॥तेनअभिचारिणांपदवाच्यत्वंनसर्वथादोषायनेत्याहनौचानुभावस्तत्रतत्साहोषकादित्यपिसूचितं॥तदुक्तंनदोषःस्प दनोक्तावपिसंचारिणःकृतिरिति॥तत्रस्थायिनिप्रतिकूल्यमन्यथ्यनिरेकान्यांभावोनयंयरुदुक्तान्यांदृढयितुमाहभावोनेत्यादि॥ कुतोनौचित्यमत्रयोहरणायमित्याशंक्याह॥उद्देगकरमितियतःपानकेसिकतासंघातइवाकस्तासपारकमित्यर्थः॥अनौचित्य मौचित्यविपर्ययस्तत्रकिमौचित्यंधर्मशास्त्रादिनिषिद्धत्वस्यतात्त्वेतन्यविवाहितापाःशृंगारेप्यनौचित्यापत्तेःनचेष्टापत्तिः अत्रचिन्तुल्यकर्षस्यैवसकलसहृदयसंमतत्वादत्रएवबस्तुतिरर्थपुनोरितिअत्रेष्टापत्तिंचेद्दंमन्यतांहृदंपत्योरित्यत्रोक्तेः यहृष्यद्दन्तस्तदाह॥लोकयात्रेति॥लोकव्यवहारेत्यर्थः॥प्रसिद्धिर्नसिद्धंवैपरीत्यता॥तथाचस्मार्तजनीयता दृशव्यवहारतन्यज्ञानविशेषत्वंतदितिफलितं॥लोकमात्रप्रसिद्धीतिकृत्वाढः॥तत्रमात्रयंदकृत्स्नार्थकमितिप्रसि द्धिपर्यंतेनप्रमाणपर्यंतविवक्षणात्तत्प्रमाणविशेष्यत्वंतदितिफलितं॥बोध्यस्त्रीपुंसयोःपरस्परानुवर्णवेषात्रमणस्याध्ययना दिवर्णनेराज्ञोमृगयावर्णनेपिनौचित्यंतद्विपर्ययश्चानौचित्यमित्यादिरीत्याबहुविधंतद्दित्याविष्कुर्वन्निवसितार्थमा

ह॥तस्मादिति॥यूनोरिति॥पुमान्स्त्रियमेवैकरोयेनात्यर्थमाहयितुंद्रयोरितिमिथुनीभूतयोरित्यर्थः॥अरास्त्वविद्यमान्यथोपि कारोनुचितएवेतिध्वनयितुंन्यूनातिरिक्तमू॥नन्वेवंकास्त्वबलेयमाह॥एकस्मैवेतेयुक्तितोन्याहएकस्यापएवेतिअनेन यत्राविद्यविषयारतिस्त्राश्रयविषयकरतिकल्पंकैवल्यंपेक्षीसमभिव्याहृतेनैवकारार्थःतेन॥यांचिंतयामिसततंमयिसा विरक्तासाचान्यमिच्छतिजनंसजनोत्यसक्तः॥अस्मत्कृतेचपरितुष्यतिकाचनान्याधिक्रांचनंचमद्गुणंचइमांचमांचसेवाद्दो स्वविषयेस्त्राश्रयान्यविषयरतिमत्वेपिरसाभासतानिष्प्रत्यूहेवेतिध्येयं॥रसाभारएवनतुरसइत्यभयथापिमथ्यमसम मिथ्याहृतेनैवकारार्थःक्रमेणेति॥एतेनदूषकताबीजस्यैवनिरुक्तैकवल्यस्यसंभवादुदाहरणंनेदमयोजकतेत्यहुतिमूर्ति तंसीतेतिकामोतिशयितत्वाद्रामोवानदंकमयोजनत्वात्तीतित्यादिसीतासमागमस्यत्वयोग्यतामिच्छत्यर्थबंधुरत्नमंबिनीत मितियावद्दशकंधरंनिशितेनरुद्रीपनातिशययुक्तैस्तीक्ष्णैश्चशरैःपुष्पबाणैश्चमहत्तैंसमर्थोनभवतीत्य र्थः॥निधुवनेतिहेमुग्धेसंभृतविनष्टानुरागानभिज्ञेनैकवतेत्यादिसुरतप्रधानवचनसमापेक्षंतंयुधानमित्यर्थादितिके चित्॥तत्र॥तथासतिचहुविषयकरतिप्रतीत्याप्रकृतोदाहरणासंगतेःकिंतुमामेनमित्यापेक्षतरमित्यंबलेर्जल्पालो लैर्नयनांचलैःपक्ष्मनिर्घेलितमंधीबंनिधीविवर्तितकंठंयथास्यात्तथाकिमितिकिंसुहृद्यंसुहृर्युहुरास्तमेयूनोःपरस्परंरति श्चेतीदितिनर्थेखिलंमीक्षणादिविफलंभवत्यत्यर्थेतिपक्षांतरइत्यर्थः॥द्वयोरप्यनुरागेइतियावत्सइक्षणादेरुद्दीपोम नोजन्मादेश्चकामएवनिष्पन्नोतन्मतसिद्धार्थंनुष्टानस्यैवतलंवाहयत्वाक्षीमतंगंदुनक्षणनेत्यर्थः॥तथाचतस्या नुरागेस्वतएवप्ररूढत्वादीक्षणासवसरएवनानुरागाभावेत्वीक्षणवैय्यर्थ्यमुक्तमेवनचास्मदीक्षणेनैवानुरागउज्जीवि ष्यतीत्याशंसनीयं॥प्रशमेनवासनायाएवात्रतोछेदादितिभावः॥यद्वासनायाश्चअस्यंतोछेदमेवदर्शयति॥अथेति॥निधि

ट्टेष्याचार्णसतिसोनादिप्रयाहोमनोजन्मामनोधीनस्थितिर्दंपतोर्द्दृष्टकर्मफलप्रसूतिषेष्वनामेवविषयसिद्धिरुच्यतेव ॥प्रत्यक्षतोवरक्लेशानिर्दिस्मायास्तथाचिरासनाक्षणक्षीणसर्वस्वमबगछतइत्याशयआशंसावचनंवेनकिंसमभिधाद्रान् ॥प्राग्व्याख्यणस्यैवानुरागोनसीताया इतिमकाशयंधभक्तनायकोविरक्तोनायकोचाचानुरक्तेतितुविचारगम्यमितिनादे वेचयति॥अथेति॥ ॥ननुकैवल्याभावेप्यन्यनरस्यानेकांतबंधनरतिमत्वेपिरसाभासएवेत्याहएवमिति॥अलंब नस्याश्चवस्तितत्वंविशेषणंदातुमुपक्रमतेपरंत्विति॥आसनापनोदति॥अनोवित्याभावेनेष्टापत्तिनसंभवतीतिभावःवै शिकेतिवेश्योयभोगरासकैवल्यंयथासुप्रसिद्धनयावेश्यानोरसाभासःप्रथमंदर्शयितुसुचितस्तस्यापिपरंतुरनेबंदुषिय यत्तनाभासत्वंबुद्धाबारूढनरेणानेकपत्नीविषयकरतेरागाभासतामसंगोयात्यत्रवस्तिनानेकविषयवेनाभावसत्वेपिरक्तरणाये स्त्रीणामनेकविषयारतिरागाभोनपुरुषाणामितिविभतियभस्यवैशिकस्यातिप्रसंगशंकापरिहारपुर्णात्तत्वलक्ष्यत्वाभावच्च त्याद्दनायसएवप्रथमंलक्ष्यत्वेनापिदर्शितः॥अनएवौत्सर्गिकीतिमनुरुधानःप्रसिद्धिकमेणैवोद्राहरणेविदुषां परामर्शःनायकेर्ष्यासंस्थितत्वविशेषणमानशयकमन्यथाचान्यायःपंचविधकशृंगारादिवर्णनेप्याभासतायाःकस्यायनप्राम णयाःमनायनेतिनिरूढत्वपरिरूढार्थप्राचीनसस्मतिमाहतएवेतिनेनायिकायामवस्थितत्वंदृढीकरोति॥वे श्यानामित्यनेननायकेप्यवस्थितत्वंदृढीकरोतं॥ ॥संयदितिहेसखियथुरोयदर्थेनेत्रतारकनानिकातरलितास्मि लाद्यवलितातस्यकस्यसंपन्नाराभवतियद्दासंपद्दियसंपन्नाराभूरूपनयापरिणमनेफलितेतियावत्पदिभिमुखग तारत्नकांचीवेपतेहर्षादमानेनकेनाद्यकांचीपुरीदृष्टादर्शनमात्रविनाभूतफलसंपत्तेःयद्दनुगमेयंश्रियंकंक्षिद्दि शिष्यानिर्वचनीयउन्मेतिशयितोनएवाभिनायऔत्सुक्यात्तस्यकस्यायोग्यःसदाशिवस्तुस्त्रीयत्कलत्रेयद्दर्थेकापिवेणावि

लुलिकंयानेनकेनाघवेणायसीस्नातमित्यर्थः॥ संपनुष्टादिपदसोकोक्षपच्छ्रुतिकिमःस्नातदृष्टादिपदनिराकांक्षत्वेनपर्यवसितत्वात्तयानेदृनिभकिंयुयावयकलेपिपच्छंतदृयंनृतीयांतदृयंकिमितिकिमूहतापादानंकर्तुंमितबकृत्तिज्ञासदृयंविनानुपपन्नंतस्मानेकवंगमपनीयुदाहरणसंगतिरिखादाभकिमोवाहुत्वेनेति॥ ॥पंचेचितिमिथानिलपिनार्थपरायणात्॥ एवमत्रेवमतार्थपंचयोःपंचम्योयस्यकस्यापिभूतपंचकतादात्म्यप्रतिपत्तयेमरणायेतिपावदिवयोवारणायस्यतस्यातएवक्षितिपत्यस्याक्षःकामस्यमनायस्यपौरुषस्यलहर्युज्ञभगरूपातदीयामहतपुंसःप्रीतिःपुनस्तथैकांसांख्यीणांस्तनात्मनःकांचनाचलस्यसुमेरोर्गेरिचादृश्युन्नतत्वाच्चतटेमायारेनकाश्मीरपंकन्यतेयक्षकर्दमाधात्मनापरिणमतेयक्षकर्दमश्चकर्पूरागरुकस्तूरीकंकोलैर्यक्षकर्दमइतिकोशोक्तःकांसांवानीरसदृशांमूर्द्धनीवासिंदूरलेखावत्तेनदात्मनापरिणमतेकांसांवाकर्णयोर्नेचमाणिवाभूषायतेमाणिक्यघटितंभूषणात्मनापरिणमतेपितुसर्वात्मनातेसंतोषप्रीतिकारीस्तदायाप्रीतिर्थंकेवेतिनायकनमैस्वचिवंनाधिकोलोभयितारंमत्कक्रियंप्राप्यदेवेतिसोत्स्यार्थंकैकेचकारोयसंदानेनकिमोहितेनाधीत्यर्थःसूचितः॥ अथेर्ष्याध्यं॥ कलहरालिकुपुत्रालांनंचनतयाबातरागादिहितयाचवर्ण्यमानशोकोव्रत्मविद्यानधिकारिचांडालादिगतत्वेनकर्दयकांतरादिगतत्वेनक्रोधःपित्राधालंबनकत्वेनोत्साहईहालिकालंबत्वेनचविस्मयोगुर्वीधालंबनत्वेनचहास्यामहाभारिगतत्वेनबाष्पमानंभयंशयोपशुचासूयालंबनत्वेनबण्यमानानुगुप्साचरसाभासःभावाभासेष्वप्येवंवीतिरनुसर्तव्येतिदिक्॥ ॥रसशबलदृष्टांतेनभावशबलं बन्धरसंशबलमनुपदृतिप्रथरसादितिभावंशबलत्वम्॥ यत्रभावाइतिसमम्याकाव्यजन्यचमत्कृतिजनकैकज्ञानगोचरत्वंलभ्यतेतथाचतत्वेसत्यनेकभावत्वंतल्लक्षणंबोध्यंनचविरुद्धांगेनप्रतिबंधात्कथंविरुद्धाभावाभिव्यक्तिः॥ अ

न्यथारसशबलस्यदुर्घटत्वादितिवाच्यं॥ आनुमानिकरसादिव्यन्त्या लौकिकाभिव्यक्तिप्रत्येवतद्दृष्टिरोधित्वात्तस्माभिव्यंजकचर्वस्याव्यवहितचर्वणाकत्वाभ्रमप्रतिबंधसंभावनेत्यपिवदंति॥ अत्रनिर्वेदहर्षत्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिभावपदार्थःचहवइतिअत्रपूर्वपूर्वोपमर्दननिबंधंतदृतिशोषदृतिकेचिन्नपश्येत्कश्चिद्बलवत्प्रबलरेकाचारहंकुमारहस्तालंबितरहहाहाशुक्रमत्कासियासि॥ इर्ष्यंदर्ष्यापरीत्र भयहिहिकारापरवतेःकन्यकाचित्कलकिसलयान्यादृदात्यादृतइत्यत्रशोकासूयाधृतिस्मृतिश्रमदैन्यमलोत्सुक्यानामुदायमर्दनेशभूत्यवेपिशबलतायाराजस्कतियुणत्वेनपंचमोल्लासेसंस्पष्टभवैरनिधानादेतेनपरस्परसामानाधिकरण्येनचर्व्यमाणभावबंधशबलतेवंविधःपरसंदर्भलोदृसमपरिष्कारोपियरासः॥ एकस्मामनेकेषांमतानावप्येकस्याश्रयेपरस्पाश्रितत्वरूपस्यापिपरस्परसामाधिकरण्यस्यमहतेप्रतीतेर्यदिचतप्रत्यायनार्थंपभ्येत्कश्चिद्दिंतिब्रुवाणाकचिंत्कान्वाचलचपलरेइत्यनिधनइतिशेषपूरणेनआविस्यानर्हविरोधद्वारापूर्वपूर्वोपमर्दईतिकापिशब्दसुचिनशेषपूरणंकिमितिनरोचयेत्तस्माभारिके जलक्षीरसिताकरलमिश्रणेविलक्षणोयथास्वादोभावानांसहनोतथेत्यवधेयं॥ ॥रसशबलदृष्टांतस्यानुसरणमपिसाकृतमेव॥ तद्यथा॥ यएतेभावभशोत्पुदयसंधिशबलताध्वनयःसंवैरुदाहृताविस्तरभियासमास्याभावसमधिगतविशेषवत्तायावास्मिर्नमदर्शिताःपरंतुतेयत्समुदर्शितभावध्वनिपदरूढानकंचनविशेषमितरभावर्हति॥ यतोविद्यमानतयाचर्व्यमाणेचित्तोत्पत्तिबन्धिनश्चदृयस्त्वत्स्वफलोपधायकसामग्र्यासमवहितस्वरूपसंधायमानत्वेकसत्तापर्यवसितपरस्परसमानाधिकरणतोःप्रकारेश्चर्व्यमाणेष्वपिभावेष्वेवभावान्यस्यावस्थानातेष्वेवचमत्कृतिविशांतेःयद्यप्युत्पत्तिविनाशसंधिशबलतानांतत्प्रबंधिनांचभावानांचर्वणाविषयतायांवैलक्षण्याभावान्यभाव्यन्येकावहितिगमनातद्यापिस्थि

नौभावेऽपि हितत्वप्रशमादिषु काव्येषु भावप्रशमादिध्वनिर्न स्यान्नयथा हितत्वनाभावद्रावोऽप्यध्वनौ व्यज्यमानभावप्रतियोगिकस्यादृश्यस्यवाच्यत्वेभावोऽप्यध्वनिर्न स्यात्॥ ॥यथा उपसिमतिपक्षनाधिकासदृनार्हतिकमंचनिधियोसु दृशोनयनाक्तकोणयोद्दृष्टियायद्वरयारुणद्युतिः अत्रोत्पूर्वकेणैतिनाभावोदृश्यस्यवाच्यतयैवप्रत्ययनात्॥ दृश्यत्ववाच्यत्वेपिभावस्यावाच्यत्वाद्ध्वनिर्न स्यात्तिनेन्द्रः॥ प्रधानस्यावाच्यत्वात्पुनरेवभावोदृश्यानिष्यपदेशः॥ एवंभावशांतिध्वनौव्यज्यमानभावप्रतियोगिकस्यप्रशमस्यवाच्यत्वेभावशांतिध्वनिर्न स्यात्तथाप्रकृतमाघश्लोकपद्योःपद्योःपतन्तिप्रियोरोमुःसरोजनयनानयनारुणकांतयः ननुरुद्धवानांप्रशमादीनामरुकोत्पैयान्वयादरुणकांतिप्रशमादेरेवबाध्यत्वंपर्यवसितंननुतादृशप्रशमादिर्व्यंग्यस्यरोषप्रशमादेर्व्यंग्यव्यंजकभेदस्यावश्यकत्वात्॥ नचारुण्यव्यंग्यरोषस्यैवबाध्यभूतप्रशमाद्यवयतिवाच्यं॥ वाच्यव्यंग्यप्रतीत्योरानुपूर्व्येणसिद्धतयाबाध्यबोधवेलायांवाऽसहव्यंग्यान्वयानुपपत्तेरन्यथासुदृशोनयनाक्तकोणयोरित्यस्यान्वयोऽसन्मानैव॥ एवमपि॥ निर्यासपर्यंतंप्रतिमंगनानांशोभाहरेरेणदृशोधर्यलावण्यचिरापरार्धस्तनितामिसलेदिरोषःक्षणमाघुणीकोवभूवेत्यादावविभावप्रशमध्वनिन्यापनेःभावस्यबाच्यत्वेपिप्रधानस्यतत्प्रशमस्यव्यंग्यत्वात्॥ उभयोरप्यवाच्यत्वमयेक्षितमिति॥ चेत्प्रायुक्तपद्यद्वयेरसादेरप्यवाच्यांशमात्रेदृश्यत्वाद्यथाऽत्रादरणतापनेरिष्टापनिस्तुसहृदयानांनौचितामाहतितस्माद्भावप्रशमहिषुप्राधान्येनभावानामेवचमत्कारिव्यंग्यप्रशमादेस्तूपसर्जनत्वमतोनतस्यवाच्यत्वंदोषःदृश्यंपुनर्भावध्वनिष्वोभावशांत्यादिध्वनिनांचमत्कारकारित्वेलक्ष्यध्वनिरानंदयदेवकाव्यचर्वणायांभावेषुवस्तुगत्यावाच्यचर्वणायनाकृगतामर्यादिगतंस्थिरवस्तुसामर्थादिव्यमेवचमत्कारिव्यंग्यमेवभावशांत्यादिरसादेरप्यवाच्यत्वंतुप्रशमावस्थावादिरपीतिरसस्यतुसामाजिकगतचिरंतनवासनारूपस्थायिमूलकत्वात्प्रशमादेरसंभवःश्रवणा

दिविमर्शसंभवादितःसामाजिकगतोपिस्थायीदेवादिरभिनयोदितोपिसंभाव्यतांपरंतुनासौचर्वणाविषयःकिंतुलौकिकचर्वणाविषयस्तत्कुतश्चमत्कारइतिनासौविचारार्हइत्यन्यत्रविस्तरः॥ ॥रसश्चलोद्दारणमननुसंदधानस्यादाहरणभूनताशंकामपाकर्तुंस्मारयति॥ अनेने॥ अनयोर्मैदृश्योर्मध्यइत्यर्थः॥ दर्शितइतितस्याप्येतदुदाहरणमित्यनेनेत्यादिःप्रवृत्तैवेतिअत्रप्रवृत्तेत्यशुभंभविष्यतीतिनिर्वेदस्तस्याराधावधोमनःकृतिपर्यंतायेतस्यौत्सुक्यंममचकायेस्मरःकृत्यधिक्तेपेणमर्मस्पृशतगतीराधयाविनाशून्येतिभ्रमोमनस्यपानिमुंकेवेतिमतिमृगशोलोधव्यमन्यास्थाप्रमतिममितिस्मनिस्संज्ञानिद्धीरितदेशगतासितनएवममज्जनमिगितितदलाभेविषादोवेलपितैरतःपरंप्राणाभभारविष्यामिव्यायंकथंधेयःकिमसांमुख्याकासिमसंभावयत्रस्यात्तनआगत्यप्रसादयेत्यनेनदैन्यंचसूच्यतेइत्यादिर्निर्वेदति॥ ॥एतावतापर्यंतेनउत्संदराक्रमस्यविषयोदर्शितः॥ इतीतिप्रतीतेषुविभावानुभावव्यभिचारिभावेषुसुदृब्दयतमेनममाधसूक्ष्मेणैवसमयेनप्रतीयमानानांसचेतसांमनस्यस्थायिव्यंजकचर्वणाकालसंनिरुद्धकालव्यापकानामपिपरमार्थसद्धेतुहेतुमत्तीबोपर्यवसितिनेवेत्यवाभावात्॥ संमतितुयत्रकाव्येविभावादयोनसम्यक्प्रतीयंतेमकरणेवाविचारवेद्यंनबसामग्रीविलंबादिनंचमत्कृतेर्मौढ्यमेवेतिसंलक्ष्यक्रमोव्यंग्यभवतीतिनियमानुमावसरः॥ ननुयत्पर्यंतसादिःसंलक्ष्यक्रमस्यविषयःस्यात्तदानुरणननेदृगणनप्रस्तावेर्थशक्तिमूलध्वन्यादृशभेदाइत्याचार्यानिनवगुप्तयादानामुक्तिस्तथातेनायंहृदयशालकइतिममदत्तइतानामुक्तिश्चविरुद्धाते॥ ॥वस्तुलंकारास्तुनाद्दृष्टिविधेनथाऽनेनस्वतःसंभवेत्तकविप्रोढोक्तिनिष्पन्नेकविनिबंधवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नेचेतिविभागःपरंतुनातएवप्रकाशनावस्तुलंकारयोरिवरसादेरप्यभिव्यंजनाद्दृष्टादृश्यत्वमसंगादितिचेन्न॥ तद्भेदस्यदिक्प्रदर्शनमात्रपरत्वात्॥ अन्यथाकविनिबंधवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वप्रयुक्तभेदानाभग

णनेवचनूनतापतेतुवीरत्वादस्यकविमोढोक्तिर्निष्फलत्वेनकोऽीकरणेकविनिबन्धकृतोढोक्तिर्निष्फलत्वापत्तेरि
त्यलामनल्पजल्पेन॥ननुसमासोक्तिर्नबोधसेरसक्रमव्यंग्यस्यवस्तुत्वमेवनरसादित्वमित्येवकल्प्यतेतुसुचितमितिचेत्॥
अभ्यर्थानोसिनच्युपलक्ष्णात्समासोक्तिःकथ्यतेकिंतुरसभावादिरर्थोध्वन्यमानएवननथापिसर्वथैवलक्ष्यक्रमस्यविषय
इत्यनिबन्धनुग्राह्याचार्यैरेवोक्तत्वात्॥ ॥अन्यसपदेनरतिमात्रंविवक्षितमितिचेत्॥कःसंबन्धलक्ष्यक्रमनाथादेर्द्
योवलक्षयान्॥नखलुधर्मिग्राहकमानसित्यंरत्यादिध्वनेरसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यत्वंम्येनतद्दचसिश्रद्दधानहि॥इत्थंचभट्टुक
एवम्यादिनिदेयपोपार्श्वेयितुरधोमुखी॥लीलाकमलपत्राणिगणयामासपार्वतीत्यत्रकुमारीस्वभावादधोमुखत्ववि
शिष्टस्यलीलाकमलपत्रगणनस्योपपन्नत्वमनाक्षिप्तंवेननारद्दोगिरःप्रभृत्यकोतविवाद्दादिप्रसंगेबध्यारुढेत्री
डायामपिचमत्करणात्संलक्ष्यक्रमोयंध्वनिरित्यानंदवर्धनाचार्यैस्तत्राप्यसौवरूक्ष्यनिरेवनभावध्वनिरित्याग्रहस्य
रूक्ष्यः॥तथाभाधान्यएवेतद्वारसादित्वमन्यथातुरत्यादित्यमेवेत्यथाग्रहोनकर्तव्यःकिंतुरसादित्वमनुमंतव्यमेव॥ ॥
भावालंकारादिप्रधानकाव्येषुरसध्वनिव्यपदेशेनकस्यापिसंमतद्वनिचेद्दनुकोपालंभरायासी॥यतोनवयंतत्काव्यस्यर
सत्वंमन्महेकिंतुतत्काव्यंम्यरत्यादेरसादित्वमात्रं॥नहिवेदव्याख्यापणासमर्थंप्रात्मनाय्यत्वंवात्मव्यहीनमितिवकुंशक्यं॥
प्राधान्यस्यप्रयोगोपाधित्वांगीकारादेधानतिप्रसंगात्॥तस्माद्संलक्ष्यक्रमव्यंग्यःसंलक्षक्रमव्यंग्योगुणीभावित्वात्माचे
तिसिध्यरसनेवेध्वमित्यादिबहुतरमनुसंदधानआह॥अथेति॥सामान्यतोपमिण्यवगतेविशेषेजिज्ञासावशात्प्रकृतो
तरेणतस्मिन्निवभव्यमानेरसभावालंकाराणांपरस्परगुणप्रधानभावमापन्नानांअनिर्णयेकिमेनोविश्रामधामताप्यु
क्तप्रायेत्याशयःउच्यतइतिशेषः॥ ॥भावालंकारयोरभिन्नंस्वरूपंयितुंरसंविभज्यते॥रसइति॥अग्निमु

खंलक्ष्यति॥व्यक्तेरितिविमुखंलक्ष्यति॥कष्टावगमइतिभावालंकारानिष्पन्नोर्द्विपेचनायनृतीयंविभजते॥परमुखइति
द्विविधइति॥यद्यपिचरूक्षमुखोपिन्नतीवोक्तमुचितः॥यथामम॥अलकेकपिशावकपल्लवनासांचितथाक्षिरक्ष
बलःरदनेकिंसुराद्रिमभवनासुखमुत्कंठमनेननामितमित्यत्रनासानयनरसोद्दयोतिशयामुख्योनोविभामहेतुत्वाद्गो
णइत्यस्यापिवक्रुंशक्यत्वानथापिभावालंकारयोरिवभावालंकारयोरसाद्यनापभवरूक्षनायस्यपक्षेःकथनस्यप्रतिपा
द्यःपूर्वमलक्षतत्वानद्देदस्योक्तरित्यावाच्यवदेयपरिस्फुरणाच्चनदृष्टांतोपिनन्यूनतेतिसभेदोनोक्तः॥अलंकारस्य
ध्वनिपदप्रवृत्तिनिमित्तंदर्शयति॥अलंकारोमुख्यइतिभावस्यध्वनिपदप्रवृत्तिनिमित्तंदर्शयति॥भावोमु
ख्यइति॥तत्रसम्मतिमाहाश्रेति॥तादृतंव्याख्यातमधस्तात्उदाहरणान्यूनतामाशंक्यातंनिरचधानंप्रत्याहमभि
मुखइति॥ ॥मैथिलेतिश्लोकार्थःस्पष्टएव॥अत्रयथायेतिपाठेप्यकल्प्यवाक्यभेदप्रकल्पनाद्दतुरसानुगुणेवप्र
बंधदृष्टिचेतसमागताइतिविशेषणन्यूनमुक्तिवद्दुवचनोक्तिपाठेप्यनकिंचिदेतादृशमयोगानुरोधेनैवचपदद्युक्तमि
मार्मिकाअन्यथाव्याख्यातेकवचनस्यशक्तिमेकत्वेविवक्षायांनाराधाव्याख्यातद्विवचनेबहुवचनयोर्द्विबहुत्वयोःशक्तिमेक
वाक्यतयांगीकुर्वन्नेवंमात्यातबहुवचनोपस्थापितबहुत्वस्यमेथिल्यादिष्वनयेमेथिलीपदप्रयोज्यमेथिलीनि
ष्टविशेष्यतायांबहुत्वप्रकारत्वद्दारानिरूप्यमाणविषयतालक्षणादिविशेष्यतास्मरंतितेषांसमासापत्तिः॥ ॥एकप
दप्रयोज्यविषयतायाःसाक्षात्परंपरयाबानिरूप्यमाणविषयतातत्प्रयोज्यकत्वरूपसामर्थ्यस्यैवसमासनीयामकत्वात्
नचावश्यसमूहालंबनात्मकबोधस्येवोत्पत्त्यावाबहुत्वप्रकारताभेदान्वोलंसामर्थ्यमितिवाच्यंतथासत्येकेमेथिल्यादिता
त्पर्येणमल्लतप्रयोगानुपपत्तेःवचनानाधर्मीविशिष्टप्रविशेष्यतानिरूपितैकाबहुत्वप्रकारतातत्रैवसमवायस्यवित्यसंस

गौवात्॥ यत्रतुताद्दशविशेष्यतानिरूपिताबहुत्वप्रकारतानिर्भानत्वोद्देशतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तेरेवतत्संसर्गतयाभेदि
त्यादिबहुत्वएवतथाप्रयोगसाधुतावसारात्॥ कथमन्यथादिशोनेहसोगगनानीतिप्रयोगस्यासाधुत्वमितिचेन्मैवं॥ परन्तु
निरूढसामर्थ्यसंज्ञेषिसमासविधेर्विभाषाधिकारीयत्वाद्दसमासइतिसमासः॥ ॥एषेति॥ प्रभातेनवकेरविष्याःसंकुच
कुड्मलायाःकुमुदिन्याःप्रांतेभ्रमतामलीनांलेखार्थंकिंनकिंत्वालिंगनोवर्तमानसामाधेवर्तमानवद्वालिंगितवतोतर
एवाहविलग्नेति॥ अन्यथालिंगतीत्येवबकुंयुक्तं॥ मनुधातुसंबंधेमत्ययाइतिव्याचरव्योत्तमंदं॥ विलग्नेत्यस्यकृतंतत्वे
नप्रधानधातुत्वाभावात्नुयारभानोर्हिमरश्मेःकलंकस्यवपुर्विलग्नाकैरविणसंबद्धाकांतिर्भावंतीत्यर्थः॥ यथाधाममद्रा
नेःविछिलिताःकचैर्दुरधिगाःसंवक्षिताहलिनःस्वभ्यस्ताद्दढपक्षपातस्फुलभानस्याःफलैःशाखिनः प्रातर्योतिमधुव्रते
विकसितेस्वार्थोपपत्तौद्दशिनीतेमलिनेमतंतुनलिनेसौजन्यंयशःअभावस्फुमशंसालंकारोमुख्योहानवीररस
गौणइतिविशेषः॥ ॥समसंरव्याकसमुद्रायात्मकहीरकसमुदायरूपालंकारवतींमेदिनींपृथ्वींविभ्रकुलाय
कुसभूसरेभ्योबहुभ्योद्रातुंसकल्पसूचकवाक्योक्तमंथोन्नितोधनःक्षतवतोभार्गवस्यकिंभव्यतिशयंनवीक्षसिनभोकप
निज्ञानार्थोबहुस्फुतार्थिकामप्रपूरणयोर्विरोधादित्यवाख्यानं॥ हस्तप्रसारसामान्येणसंग्रहानांतरवर्जनान्नग्नतानैःकुल
पत्यकुलीनपरतयाथुपपनेर्वहुत्वाप्रत्यायकत्वाच्चकिंवेत्यिपितामहाघालंबनकलप्रसक्त्यालोकापपादेनभीडा
यंजकंस्मितमितिव्याख्येयंतदेतदुक्तं,पित्राद्यालंबनतयावर्ण्यमानउत्साहआभासइत्यधस्तात्॥ वःपापुकस्मिन्स
तिसरोरुहभुवाब्रह्मणानाभीनीरुहाभारयणावनारभूतस्वकीयनाभीसंबंधिकमलाधस्तांभोरुहियावहस्तरूपे
भोरुव्यंभोसिंत्यागजलानिरोहंतिधीजभूतानिभंवतनःफलसंस्पृशानिभवंतियस्मात्तादृशेनकालंक्षेत्याविच्छेतेप्र

सारितेसतीत्यर्थः॥ ॥स्वकीयंसुहृन्नेविद्दत्सरिशीलनंविनादुर्घटत्वंमन्यानस्तान्प्रार्थयतेविद्दत्सरिधराइतिहेपंडि
ताहेबागमज्ञप्रमोत्कारइत्यर्थः॥ स्वग्रंथोद्धारणेसुपरकीयत्वाशंकांवारयन्देवतांप्रसादायकविभारतासमर्पणार्थंविदेव
तांप्रार्थयते॥ अवगाहस्वेतिद्वियम्॥ निमज्जनोन्मज्जनक्रीडाहेतुंगुदागूढव्यंग्यामितियावत्॥ स्वकीर्त्यसुरनयेस्वस्व
ग्रंथस्यचनामनीनिवध्नन्स्वयशःप्रथमयिषोमेनाभाशांस्तेयावद्दितिकापिकाचघटीवरसाद्रुता॥ मेधानोरितिएतेन
रसतरंगाणीपद्मरहितिभिन्नमुक्तमितिविरम्यते॥ ॥प्राचाश्चाशिरसामङ्कोरिवमंमटस्यकुक्षिगता॥ अधि
धरणीमयानीतातरंगिणीयंभगीरथीनेव॥१॥ गंगायमुनाभ्यंतःसरस्वतीसर्यसंमनाजयति॥ आस्तिकसंवादेन्यपि
नास्तिक्येनोपहस्यतेजगति॥२॥ नानार्थनाहृतकलोधूसरगजोद्यियबसंक्षिप्तःसूर्यनुद्रितयश्चेयतंतुनाबधुनामधुयाः
॥३॥ दूरेपुलकसंपदोनिजमनोगोरीकलबालयेभावोद्भुधरसप्रधानरणिःसेधानरंगिष्यति॥ तावत्स्वामपिकार्यसंकटतनौकां
कासमातिस्मयास्तिश्रीयमदेवपंडितविभोस्याहताशैवसा॥४॥ यत्पात्रंगरुचानिमुख्यपदवीयातुंसमुत्कंठयास्वस्वा
त्मनिरोधयादिनकरोजीवानुरालंलितं॥ आस्माकीनकृतिर्दृढंविगलच्छास्मामृतापायिनंयंचामंस्तमुनेनसोस्यफ
लितंशाईलविक्रीडितं॥५॥ गंगाधरस्यगंगेवविच्छोर्वीछुपदीवधा॥ नौकाबुधाविनाभूस्त्राहीर्वाणगोरवी॥६॥ यहांक
नगरेश्लोकेश्लोकाः॥ नौकागिरसिवत्सरे॥ एकद्विचतुश्लोका४३३ गंगारामेपूरिता॥७॥ ॥इतिश्रीराऊधनानाम क
गंगारामविरचितायांनौकाख्यायांरसतरंगिणीव्याख्यायामष्टमस्तरंगः॥ ॥समाप्तश्चायंग्रंथः॥ ॥७॥ ॥७॥

DR BHAU DAJI MEMORIAL

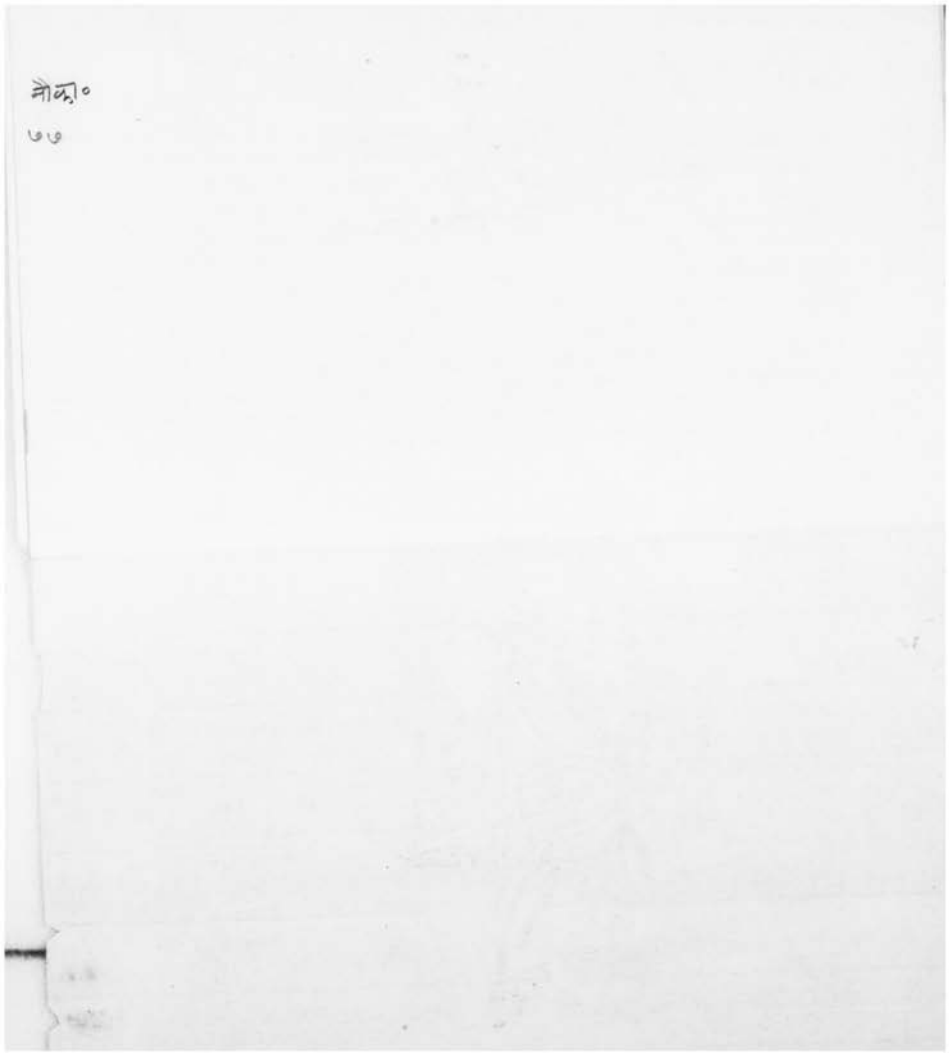

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

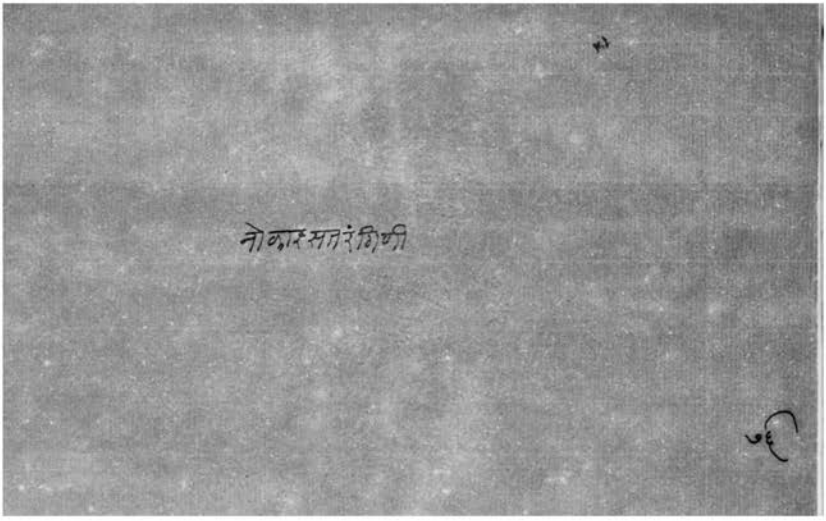
नोकारसतरंगिणी